ВСЕ СВІТ

4

ВСЕ СВІТ

1978

БОЛГАРСЬКА НОВЕЛА

Алехо КАРПЕНТЬЄР. «КОНЦЕРТ БАРОККО»

Під небом Ламанчі

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ВСЕСВІТ

1978

(592)
КВІТЕНЬ 4

Журнал
засновано
1925 року

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Видавництво «Радянський письменник» Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

МІГЕЛЬ ЕРНАНДЕС. Поезії. (Переклад з іспанської Олександра Завгороднього та Григорія Латника.) 3

БОЛГАРСЬКА НОВЕЛА

БОРИС АПРИЛОВ. Сходи велетів. 14
ГЕРЧО АТАНАСОВ. Збуди мене в травні. 20
ДИМИТР ДИШЕВ. Тут, на цьому місці... 24
СЛАВЧО ДОНКОВ. Для зими було рано. 29
ВАСКО ЖЕКОВ. Тернак. 35
ДОБРІ ЖОТЕВ. Айше. 40
СЛАВ ХР. КАРАСЛАВОВ. Місячні дукати. 44
АТАНАС МАНДАДЖІЄВ. Модна казка. 57
ЛІЛЯНА МИХАЙЛОВА. Мурахи. 61
ЛЮБЕН ПЕТКОВ. Серед хлібів. 67
ЙОРДАН РАДИЧКОВ. Кросворд. Батьків слід. Бройлер. 76
СЕРАФИМ СЕВЕРНЯК. Сентиментальна історія. 84
ЕМІЛІАН СТАНЕВ. Дикий рогань. 89
ГЕНЧО СТОЄВ. Ластівка. 93
ДОНЧО ЦОНЧЕВ. Скринька. 104
БОГДАН ЦВЕТАНОВ. Ця весела сумна пісенька... 108
(Переклад з болгарської Івана Білика.)
АЛЕХО КАРПЕНТЬЄР. Концерт барокко. (Переклад з іспанської Маргарити Жердинівської.) 111
ПАВЕЛ МАТЕВ. Поезії. (Переклад з болгарської Дмитра Білоуса.) 144
АНДРЕЙ ГЕРМАНОВ. Поезії. (Переклад з болгарської Дмитра Білоуса та Дмитра Павличка.) 147

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЖАН БАТІСТ МОЛЬЄР. Лікар не по своїй волі. (Переклад з французької Володимира Самійленка.) 155

ЖИТТЯ І СЛОВО

МИХАЙЛО ЧОРНОПИСЬКИЙ. Невідомий переклад Володимира Самійленка. 153

УКРАЇНА І СВІТ

ГЕОРГІЙ МАРКОВ. Моральна проблематика в болгарській прозі. 178
ВАЛЕРІЙ КРАВЧЕНКО. Теорія без грунту. 184
НА СВІТОВИХ ОБШИРАХ. (До 60-річчя з дня народження Олеся Гончара.) 190

Бібліографія іноземних книжкових видань творів Олеся Гончара. (Склав Леонід Коваленко.) 198

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ГЕОРГІЙ БОГЕМСЬКИЙ. Політичне кіно Італії: загроза містифікації. 201

НАШ КОМЕНТАР

ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН. Роззолочені картинки. Чортівня. 207

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

МИКОЛА МИХАЙЛОВСЬКИЙ, ГЕННАДІЙ МУРАШИН. Апартеїд. 211

КРАЇНИ, МІСТА, ЛЮДИ

ХУАН КОБО. Під небом Ламанчі. 220

Літературно-мистецька хроніка. 234
ЖАРКО ПЕТАН. Афоризми. (Переклад зі словенської Марини Гримич.) 237
Веселі сторінки. 238

© «Всесвіт», 1978. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

МІГЕЛЬ ЕРНАНДЕС

Мігель Ернандес (1910—1942) — видатний іспанський поет. З 1936 року — член Комуністичної партії Іспанії, активний учасник громадянської війни, під час оборони Мадріда — комісар республіканської армії. Восени 1937 р. у складі делегації діячів іспанської культури побував у СРСР, відвідав, крім Москви, Ленінград, Київ, Харків. У 1939 р. заарештований франкістською охранкою, був засуджений до страти, заміненої згодом довічним ув'язненням. Помер у тюрмі від сухот 28 березня 1942 р. Поетичні книжки М. Ернандеса: «Знавець місяця» (1933), «Незгасний промінь» (1936), «Вітер народу» (1937), «Людина на чатах» (1939), «Канськонеро і романсеро розлук» (1939—1941).

Із збірки «НЕЗГАСНИЙ ПРОМІНЬ» (1936).

* * *

Жадібний ніж до серця —
ніжне, жорстоке крило —
сяйно злітає і в'ється
навкіл життя мого.

Промінь леза згасає,
в'яне — не бачить ніхто,
все біля мене шугає,
серцю в'є смутку гніздо.

Скроні мої розквітли,
хоч ранні печаль і болінь,
чорні ж вони — не світлі,
то серце моє — сивінь.

І в лопотінні буйнім
проміння мене вело,
ввійшов я у роки юні,
як місяць-срібляр у село.

Вії тремтять, як сльози —
очі солоні й душа,
квіт в павутинні морозу —
смуток мене не лиша.

Зблискує лезо гостре,
куди б заховався я?
Доля твоя — це острів,
море — судьба моя.

Спочить од такої долі,
де грім, і любов, і борвій,
не можу, бо скільки ще болю,—
мов крушить мене прибій.

І тільки під силу смерті
птаха і промінь скосить,
га скосить вона не серце,
віра моя — ненасить.

Шугай наді мною, навахо,
болюче злітай. І колись
епоха мою фотокартку
зронить, мов жовтий лист.

ТАК СЕРЦЯ МОГО БАГАТО

Сьогодні — я не знаю сам, від чого,
сьогодні я увесь — одне боління.
сьогодні я не маю друга,
сьогодні лише смуток владарює,
я вирвав би з корінням своє серце
і кинув би його під ноги.

Сьогодні знов зелене всохле терня,
сьогодні день плачу в моєму царстві,
сьогодні вибух — пронизала туга
свинцем зажури мої груди.

І я своєї не знаходжу зірки.
І я шукаю смерть в долонях інших,
і лагідно навахи оглядаю,
і, наче друга, згадую сокиру,
і про високі думаю дзвіниці,
щоб кинутися звідти стрімголов.

Якби-то зрозуміть чому?.. та я не знаю,
я написав би серцем лист останній,
це власне був би заклик-поштовх —
чорнильницю зробив би з свого серця,
джерело слів, прощань і подарунків,
«Тобі лишаю»,— я сказав би світу.

Я народився під місяцем похмурим.
І тільки біль відтоді — скільки болю! —
вагоміший веселощів усяких.

Я від кохання став, немов билина,
і руки мої в'яло позвисали,
і їх простерти більше я не можу.
Ви бачите уста мої гіркотні
і мої очі збурено-блакитні?

Чим далі споглядаю — більш сумую:
яким же лезом біль оцей зітнути?

Учора, завтра і сьогодні
страждаю від усього,

немов акваріум смутливий, моє серце
в'язниця, де вмирають солов'ї.

Так мого серця скрізь багато!

О, серце вирвати б з грудей сьогодні,
серед людей — воно ж бо велетенське.
і більше через це в мені болінь.

Чому і як не знаю, ні, не знаю
мені життя дарує кожен день.

Із збірки «ВІТЕР НАРОДУ» (1937)

Я ПІДХОПЛЕНИЙ ВІТРОМ НАРОДУ

Я підхоплений вітром народу,
я охоплений вітром народу,—
моє серце розвіює світом,
свіжить горло моєї пісні.

Воли пригинають шиї
безсило, покірливо, тихо,
коли підганяє нагайка,
та леви тримаються прямо
і, лапу здійнявши могутню,
карають того, хто скривдив.
Та рідний народ — не худоба,
що в стайні стоїть у ярмах,
народ мій — левине плем'я,
в захмар'ї безстрашні орлани,
бики в стрімчастих горах
з рогами, що сяють, мов списи.
Волам не бувати ніколи
в спекотних іспанських рівнинах.

Хто сміє ярмо надіти
на шию такому народу?
Хто зможе розкрилену бурю
утримати в ярмах і путах,
хто годен ув'язнити промінь
в тіснім арештантськім загратті?

Астурійці одчайдушні,
баски дужі, мов кремінні,
валенсійці сміхотливі,
і кастільці, щедрі духом,

мов засіяні простори,
і величні, мов розкрилля,
діти грому — андалузці,
зроджені під спів гітари,
викувані на ковадлах
сліз та буряних дощів;
житяні естрамадурці,
галісійці з дощу й сонця,
непоборні каталонці,
арагонці сивінь-роду,
динамітові мурсійці,
апельсинові й лимонні,
ви, леонці та наварці,
поту й голоду владики,
королі сокир, копалень
і найважчої роботи,
люди, що поміж коріння
вкорінилися так мужньо,
ідете з життям до смерті —
із життя в безповоротність,
уярмить вас прагнуть зграї,
що від полину гіркіші,
ви ті ярма поскидайте,
розтрощіть об їхні спини.
Гаснуть сутінки волячі,
як світання розцвітає.

Воли гинуть у покорі,
духом хліву оповиті,
та орли, могутні леви
і бики хоробрі, горді
помирають так, що небо
не тьмяніє, не смеркає.
Та агонія воляча
виглядає жалюгідно,
коли ж смілі звірі гинуть,
стає ширшим безмір світу.

Коли прийде смерть,— як в хоті [1],
здійму голову я гордо.
Хай і двадцять разів мертвий —
в землю я вгризусь глибоко,
стисну зуби скільки сили,
і чоло здійму до сонця.

Смерть співаючи я стріну,
так, як солов'ї щебечуть,
зневажаючи гвинтівки
на громохких бойовищах.

---

[1] Старовинний іспанський танець.

ПОЖЕЖА

Європа розтривожена — палає смолоскипом:
від Росії до Іспанії, від краю до краю,
шквал пожежі, здійнявшись несамовито,
у гніві безмежнім все підле карає.

Її вогнища скачуть галопом скаженим,
все геть чисто з дороги шалено змітають,
це вони, як безстрашні й гарячі знамена,
переможно над Заходом мають.

І міста очищають вітрами-свіжінню,
хмарочоси освітлює палахкотіння,
статуї — геть, смерть відходить і гине,
тлінь — яскріння —
будівлі трухляві горять, як хустини,
ніч пригасає, займається днина.

Пожежа — і вихорі на роздоріжжях,
линуть бажання і птиці сталеві.
Світло Леніна пітьму на шмаття чикриже,
між людьми дорогу проторює дневі,
степи полонить і підкорює гори,
рани народні цілує так ніжно,
тамуючи смуток, знедолених горе.

Мов сонце, що сліпить місяці млисті,
мов серце, що серцем пробуде довіку,—
мов над морем корал багрянистий піднісся,—
і потекли по землі крові ріки.

Це пахощі, котрі п'янять невимовно,
це пісня відлунює в темній копальні.

Портретами Леніна республіка сповнена,
над ранковими ватрами — пісня Іспанії.

Ніби зливи спливають — і гинуть за неї —
Іспанію рідну солдати боронять,
осяваючи морок її, її вéсни.
І вона через зганьблені Піренеї
до Росії простерла багáть своїх грона,
щоб припасти до неї,— мов стрілися сестри.

ПІСНЯ ОДРУЖЕНОГО СОЛДАТА

Я лоно твоє засіяв зерном і любов'ю, кохана,
я відлунюю кров'ю всією тобі з далини,
я чекаю над полем, мов плуг осіянний,
що твоєї сягнув глибини.

Веж високих, смаглявко, очей моїх небо і світло,
дружино моєї плоті, велична жаго життя,
перса твої безумні завмерли в тремтливім заквітті —
так олениця вчуває під серцем своє дитя.

Здається мені, кохана, що ти від кришталю крихкіша,
боюсь навіть поворухнутись, щоб тебе не розбить,
прагну вени твої своїм тілом вгорнути щільніше,
мов кора облягає черешневий стовбур і віть.

Люстро моєї плоті, опоро мого розкрилля,
я для тебе життя своє в смерті вирву, ти знай про це.
Дружино моя, до тебе думки мої линуть, мила,
тут, серед гулу снарядів, під бомбами і свинцем.

Над порожніми трунами, що чекають нас, ніби пащі,
над загиблими вояками, що лежать і лежать без могил,
прагну так я до тебе — всім тілом своїм припасти,
хай би навіть обернутий в пил.

І коли мені серед бою вдається тебе уявити,
жар чола мого не остудить і світанкова роса:
я бачу — ти наближаєшся, і вся ти цієї миті —
величезні голодні уста.

Пиши мені на бойовище, вслухайся в моє диха́ння,
тут в окопах, крізь кулі, спливає твоє ім'я.
Захищаючи лоно твоє, захищаючи наше чекання,
захищаю твоє і моє дитя.

Синок наш народиться, і свої кулачки він стисне,
йому пелюшками стане гітари звитяжний грім,
прийду я, солдат, на ганок до тебе, кохана пісне,
і тільки світитися ніжність буде у серці моїм.

Так, заради життя ми повинні вбивати без жалю.
Але все ж буде днина під шатром твоїх кіс густих,
я в постелі засну, що дзвенить і хрустить від крохмалю —
простирадла білющі стелитимеш ти.

Перед пологами, знаю, хода твоя непохитна,
на устах твоїх стільки непокори-краси,
до моєї самотності ти крізь вибухи, рідна,
по дорогах полинь і цілунків жарінь принеси.

Неодмінно для сина я викую миру хороми,
і на схилі років хай побачить ту мить океан,
коли наші серця у глибинах потонуть бездонних
від цілунків знесилені, ніби від ран.

Із збірки «ЛЮДИНА НА ЧАТАХ» (1939)

МІЙ ЗАКЛИК ДО ІСПАНСЬКОГО БИКА

Ти прокиньсь, іспанський биче, встань і випростайсь могутньо.
Віджени-струсни сонливість, биче наш чорнющо-пінний,
ти вдихаєш світло яре, темряву густу проміниш,
і під гривою твоєю — неозоре море грає.

Пробудись!

Віджени-струсни сонливість, що тебе вганяє в спокій,
ти ж — осколок гір кремінних, вільний дух гори-захмар'я,
ти ж і досі не прокинувсь, мов той бик осатанілий,
що на нього нападають ненаситні вовчі зграї.

Підведись!

Зареви, скільки є моці, випростовуй гордо тіло,
здійми голову висóко із рогами, мов мечами,
від яких світила в небі навіть можуть затремтіти,
роги — два трагічні списи, що спрямовані до неба.

Захищайся!

Бик, що повесні безстрашний, як ніколи, величавий,
бик в Іспанії — це більше, аніж бик в країнах інших.
Бик гарячий-прегарячий, шаленіший від вулкана,
ти проміниш-сліпиш, биче,— підіймайся вже нарешті!

Пута розірви!

Від кайданів звільни серце, що тебе в дорогу кличе
на іспанські буйні площі та на зоряні арени,
Тебе хочуть вовки й круки ще живого обідрати —
вони завше чорно заздрять твоїй вроді нездоланній.

Стрепенись!

Ти холощіям не дайся: не дозволь, аби сягнули
тайників твоїх плодющих, що тебе биком і роблять,
вирви геть котячу лапу, яка прагне потаємно
тебе воликом зробити. Потопчи її на потерть!

Стрепенись!

Кров твою таку щедротну — ні, ніхто не буде ссати,
і не вирвати нікому твої ясні смілі очі!
Не зідрати твою шкуру — сріблянішу від зірниці,
не спинити тебе, биче,— водоспад живого срібла!

Повстань!

Хіба здатні недолугі обчухрати вічне сонце,
хіба кігтями, дзьобами з водоспаду зірвуть піну?
Ні, волом тебе не зроблять, був биком — биком і будеш,
адже ти, рогатий, здатен запліднити і каміння.

Зареви!

Не відступить бик, а ступить один крок назад — не більше,
щоб втоптати кров пролиту у пісок, і — на арену,
сили всі свої зібравши, копитами тупне грізно
і безстрашно-блискавично знову кинеться до бою.

Нападай!

Щедро-бронзове й гранітне ссав ти вим'я, велет-биче,
випас лють свою шалену, нелукаву гордовитість,
ти повстань в іспанських душах, які вперше нині бачать,
як над рідною землею прокидається світання.

Підведись!

Ти, розсічений надвоє, биче, не умреш ніколи,
жити будеш, доки сонце осяває наші душі.
Ти, розсічений надвоє, згинеш лиш наполовину,
половина ж твоя друга лави вражі в землю втопче.

Повстань!

З голови, що повна гніву, що так пильно світ чатує,
з шиї, де немов титани у борні переплелися,
зійде врешті перемога, мов ревіння вольне, дуже,
навіть мармур зійде кров'ю, задзвенить уся арена.

Порятуйсь!

Прокиньсь, биче, захищайся, стрепенись, порви кайдани.
Підіймись, могутній биче, кинься в битву на арену.
Повстань, вирости горою, стань же непохитно, биче,
Порятуйсь, іспанський биче, ти — мов тятива співуча!

Порятуйсь!

З іспанської переклав
Олександр ЗАВГОРОДНІЙ

Із збірки «КАНСЬЙОНЕРО І РОМАНСЕРО РОЗЛУК» (1939—1941)

* * *

Навіщо я на світ родився, жінко?
навіщо народився?
Для того, щоб віддать чужим тілам
моє, призначене лише тобі одній
ослабле тіло?
Навіщо я на світ родився, жінко,
якщо далеко так від тебе народився?

* * *

Море також вибирає
порти, де можна сміятись,
наче матроси.
Море тих, що живуть.

Море також вибирає
порти, де можна вмирати,
наче матроси.
Море тих, що жили.

* * *

На світі є три рани:
від життя,
від смерті,
від кохання.

З трьома ранами йдеш ти:
від життя,
від кохання,
від смерті.

З трьома ранами я:
від кохання,
від смерті,
від життя.

* * *

Звірі, що вдень полюють,
шукають звіра нічного.
Сонце таке далеке,

місяць десь близько ходить.
О полуденний звірю,
північ тебе непокоїть.
Сонце таке далеке,
місяць десь близько ходить.

* * *

Ти пусти мене, мамо,
на цю війну нескінченну.
Пустіть, ясновида сестро,
смаглява наречена!
Пустіть мене!
І, коли я опинюся
там, де куля свистить,
шліть ви мені в окопи
цілунки й листи.
Шліть мені!

З іспанської переклав
Григорій ЛАТНИК

* * *

Зійшло кохання поміж нами,
як місяць поміж пальм гінчастих,
які обіймів не зазнали.

Двох тіл таємний і палючий шепіт
був наче колискова хвиль морських,
але раптово вчувся крик хрипливий.
І губи стали кам'яними.

Охоплені тіла тужливим шалом —
аж зблисли між кістками блискавиці,
кохання тільки руки простягло —
завмерли руки отієї ж миті.

Кохання місяцем гойднулося між нами,
поглинуло-посиротило наші долі.
Блукаємо, мов привиди в сутінні,
та нам повік не стрітися ніколи.

З іспанської переклав
Олександр ЗАВГОРОДНІЙ

БОЛГАРСЬКА НОВЕЛА

Цієї весни болгарський народ, а разом з ним народи Радянського Союзу, відзначають славетний ювілей — 100-річчя визволення Болгарії від п'ятивікового оттоманського рабства. Визвольна російсько-турецька війна поклала початок новій історії братньої слов'янської країни, яка стала відтоді на шлях самостійного розвитку, хоча ще довгі десятиріччя лишалась аграрним придатком капіталістичної Європи. Справжня свобода прийшла сюди у вересні 1944-го, коли болгарський народ при активній допомозі народів Радянського Союзу повалив ненависну владу фашистської буржуазії й приступив до будівництва нового життя.

За цей час Болгарія перетворилась на передову індустріально-аграрну державу Європи, рівноправного члена великої соціалістичної співдружності. Небаченого розквіту набула й культура Болгарії. Твори її письменників тепер читають в усьому світі. «Всесвіт» регулярно знайомить українських читачів з найкращими творами болгарських літераторів. Прагнучи відзначити ювілей братнього народу, редакція пропонує читачам добірку сучасної болгарської новели. Вона не претендує на антологічну всеосяжність, одначе дає досить виразне уявлення про високий рівень болгарської новелістики, про будні її героїв, які будують розвинене соціалістичне суспільство.

В добірці використано малюнки болгарського художника Івана Савова, який живе в Сливені.

Переклади виконав Іван Білик.

Борис АПРИЛОВ

Нар. 1921 р. в місті Малко Тирново. Має юридичну освіту. Пише для дорослих і дітей. Видав книжки «Тривоги», «Нокаут», «Море для всіх», «Доторк» та інші.

СХОДИ ВЕЛЕТІВ

Друга подорож до Венеції остаточно переконала мене, що це справді химерне й дуже незручне, до того ж понад усяку міру мокре місто, де не змогли б жити ні венеційські купці, ні навіть дожі. В цьому місті неможливо зосередитись для творчої праці чи бодай по-справжньому закохатись, бо над людиною тут завжди тяжить щось апокаліптичне, якась дивна певність, що якогось чудового дня вода підніметься на сходи й залле велетів по самі плечі. Тож уявім собі їх обабіч сходів на сухому й зовсім безпечному місці біля Палацу дожів, як вони стоять і поволі тонуть, і жах охоплює їх, та вони не можуть навіть крикнути, бо кам'яні.

Залишається кричати людям.

Надвечір я виборсався з вогких простирадл і глянув у вікно. Там був канал, і в його каламуті пливла гондола. Я пішов до ванної. Мені здалося, що найсухіше місце в Венеції саме ванна, я дивувався, чому тільки люди їдуть сюди. Витираючись мокрим халатом, я поглядав на двох молодих людей, що цілувались у гондолі. Вона повільно сунула під вікном, а ті цілувалися й цілувались на очах у гондольєра, мов у кіно. Гондольєр особа найнята, живий двигун, але зі свого вікна я доб-

ре бачив, як дівчина, цілуючись, не зводила очей з гондольєра. Молодята приїхали хтозна з яких Філадельфій і платили за те, щоб цілуватися в такому колоритному місті, але гондольєр, теж частка того колориту, знав, що п'ятдесят з кожних ста жінок, цілуючись, нагороджують його промовистим поглядом. То було наслідком загальної демократизації світу. Всього якихось тридцять років тому процент жінок, що, цілуючись із коханим, пасли очима гондольєра, не перевищував цифру п'ятнадцять. Лишалося тільки зробити висновок, що буде через тридцять років.

Я любив ці похмурі венеційські готелики, в яких, доки не спустишся в ресторан, почуваєш себе блощицею. Зате, раз опинившись серед затишку білих скатертин, старовинних лампіонів та до паморочливого блиску натертих мармурових плит, забуваєш про все на світі. Але довго засиджуватись не можна, бо за дверима на тебе чекає лабіринт води, каміння, бань, стін, статуй, дерев, мостів і набережних, за дверима чекає на тебе казка, названа Венецією, цікавішої за яку нема.

Я знову згадав про Вахе. Щоб не склалося хибного враження, застережу, що цей Вахе був звичайним болгарським вірменином з Бургаса й емігрував до Італії напередодні війни разом з батьками, власниками магазину «Готовий одяг». Я йшов, придивляючись до вітрин: чи не помічу за котроюсь свого колишнього однокласника Вахе? Чи впізнаєм один одного? Чи встигнемо поговорити? І чи знайдемо спільну мову, якщо й поговоримо? В усякому разі, думав я, не в кожного смертного є знайомий, який переїхав жити до Венеції.

Поперед мене йшли ті самі молодята, про яких я чомусь думав, що вони з Філадельфії. Вони знову пригортались одне до одного, і я вирішив, що й цього разу вони каталися в гондолі. Я надумав простежити за ними — було просто цікаво подивитись, як тут розважаються молоді американці. Кругом вешталось повно подібних пар. Хлопець пригортав кохану, не минаючи нагоди роздивлятися й інших дівчат. І в нього, і в неї є свої великі й малі таємниці, думав я, проте вони міцно вчепились одне в одного. Дівчина, руда й не дуже висока, мала великі спокійні очі, довгу косу й крапчасте платтячко, яке дуже нагадувало блузку й не ховало білих трусиків. Хлопець був кремезний, приплющавий і ротатий, але це не означало, що він гидкий; увесь його вигляд засвідчував силу й мужність. Я незабаром загубив їх у вузькій гамірній вулиці. Тут публіка була значно старіша: літні жінки, скрізь жінки, тільки де-не-де чоловік, усі яскраво вдягнені, аж в очах мерехтить; і над усією вулицею панував незрозуміло святковий, якийсь канікулярний настрій. Ці люди, що мали незабаром потонути в землі, як Венеція під водою, — тепер мандрували, не маючи іншого клопоту. Вони гуртом оглядали пам'ятники, гуртом наймали гондолу, скрізь і всюди трималися гурту, бо десь там, у рідних краях, у своєму рідному домі вони безмежно самотні. Це ті бабусі, про яких пишуть у чорних рамках та в оголошеннях матримоніальних рубрик. Мені здавалося, що кожна з них теж шукає собі пари. Як було б добре повернутися додому з чоловіком, а тоді розповідати в м'ясному магазинчику: ну що я вам скажу, познайомились у Венеції, там це значно простіше... Але чоловіків не було, чоловіки траплялися зовсім рідко. І справді, подумав я, чому їх так мало, якщо вони користуються попитом?.. Я не міг збагнути, що краще для Венеції: бути самому чи бути вдвох? Я довго вагався й нарешті вирішив, що, мабуть, таки краще вдвох. Венецію треба пізнавати в розмовах, а я тинявся сам і мовчав. Тинявся, зазираючи у вітрини, чи не

побачу десь отого бісового Вахе. Тоді згадував двох молодят із Філадельфії й починав шукати їх.

Оті маленькі кав'ярні над безіменними для мене каналами здавалися дивом. Зайшовши в одну з них, я пошукав місця. Вільних столиків не було, крім одного, за яким уже сиділа жінка; калічачи англійські слова, я спитав, чи можна сісти, вона такою ж каліченою мовою відповіла, що можна, я сів і замовив собі каву. Жінка була дуже біла, мала світле волосся й ледь округлі форми — ледь-ледь. Свою чашку вона вже спорожнила й дивилась на канал — надворі сутеніло. Біля чашки лежали таблетки, хіна й аспірин. Кельнерка принесла каву, я тут-таки розрахувався — про всяк випадок. Я знав ціну блаженним хвилинам над чашкою духмяної рідини й щиро втішався, бо попереду був ще славетний собор Святого Марка. Десь неподалік загомоніла гітара й полинув спів, мелодійний і досить злагоджений. Співала молодь, і моя сусідка теж обернулася. Хлопці й дівчата були в легкому й трохи потертому вбранні, як люди, що звикли носити рюкзаки, спати по кемпінгах й економити гарячу воду. Вони співали й вистукували чіткий ритм. Я знав, що, доспівавши й допивши каву, молодь подасться до Святого Марка. Моя сусідка всміхнулася їм і гукнула щось по-польськи. Хай йому чорт, подумав я, цих полячок стільки, що яблукові ніде впасти. Було дивно, як я не здогадався про це раніше: полячка ж та ще й дуже знайома, навіть більше, ніж треба. «Ханка!» — вигукнув я. «Ні, — відповіла вона, — не Ханка, а Аліція». «Ханка!» — наполягав я. Вона так само палко заперечила: «Аліція!» Я щиро вибачився. Мене трохи ображало, що це не Ханка. Саме такою мусила стати вона за ці десять років, саме такою, ледь округлою, бо я завжди їй казав, що вона до їжі ставиться досить легковажно. Як з'ясувалося потім, Аліція вийшла по хіну й аспірин. Вони вже третій день у Венеції, он у тому пансіонаті, там дуже дешево, сказала вона. Сьогодні її чоловіка почало трусити, й Аліція нарешті вирвалась і вирішила бодай посидіти в кафе. Вона сиділа, дивилася на юнаків та дівчат і в такт хитала ногою. А потім сказала, що охоче пройшлася б зі мною цими страшними вуличками, та, на жаль, уже й так надто довго купує хіну й аспірин — добрих три години. Мені дуже хочеться, сказала вона, погуляти Венецією з чужим чоловіком. Правду кажучи, мені теж кортіло пройтись під руку з полячкою. Я знову мало не вилаяв її, що вона не Ханка. Чи знає вона Ханку, спитав я. Звичайно, відповіла Аліція. Я подумки вилаяв її, що це не вона, бо мені конче потрібно було мати тут саме Ханку. Так, але вже три години. «Знаю!» — відповів я. Тоді вона сказала почекати хвилин сорок п'ять — спробує вислизнути вдруге. Я залишився, вона пішла. Поза вікном промайнули мої знайомі філадельфійці — зовсім поряд. Але тепер, коли я мав Аліцію, вони здалися мені нецікавими. Хіба ж могла та сухоребра дівчина рівнятись із Аліцією. Та нізащо: мов крига й полум'я. Прибула ще одна гітара на чолі нової групи молоді. Це виявилися німці, вони поприходили просто з ранцями та спальними мішками на плечах. Співали тільки англійських пісень, і це мене вразило, бо ті, перші, були англійці й співали чи не всіма мовами світу. Обидві групи ввійшли в контакт і домовилися зустрітись біля Святого Марка. Я подумав, куди повести Аліцію: теж до собору чи кудись ще? Мені страшенно не хотілося вести її в собор. Я замовив кокаколу. Німці зникли. Столики в кав'ярні швидко звільнялися. На каналі побільшало гондол. І раптом за вікном промайнув Вахе. Я вибіг, але марно: привиділося. Ханка хотіла вивчати болгарську поезію, а оскіль-

ки трохи розуміла по-нашому, я дав їй збірку Петрова. Ханка потім вийшла заміж, але ще добрих два роки писала мені листи, кожен з них присмачуючи епіграфом з його поезій. Останній лист починався рядками:

...І я, мов отой велогонщик: упавши,
всміхаюсь, хоч біль мене крає.

На місце Аліції сіла стосорокарічна американка. Вона надписувала листівки з краєвидами Венеції й, дописавши, поцікавилася, чи бачив я щось краще за це місто. Я відповів, що ні. Тоді вона показала мені всі п'ять своїх листівок з однаковим текстом: «Я не бачила нічого красивішого за це місто. Цілує тебе Гільда». Лише на одній листівці поцілунку не було. Я запитав чому. Це для нашого пастора, відповіла вона. Гільда була пречудова й на здоров'я не скаржилася. Придивившись до неї пильніше, я пересвідчився, що вона переживе й мене. Від неї пахло чистотою й золотом. Я міг би побитись об заклад, що золото пахне. Перснів на собі Гільда мала досить, щоб справити належне враження, й не досить для того, щоб якийсь легковажний гангстер зробив з неї форшмак. Голос Гільдин дзвенів міддю, як і належить англійці, що читає самі бестселери. З нею було цікаво посидіти. Час минув непомітно. Про Болгарію вона зроду не чула. Про Туреччину — теж. Чула тільки про каву по-турецьки. Я дивився на неї й міркував, що коли б не ці бабусі, крива туризму катастрофічно б упала.

Я просидів тричі по сорок п'ять хвилин. Востаннє проклявши свою звичку до дурних авантюр, я подався в бік Святого Марка. Добрих дві години пішло нанівець, тоді як на соборній площі було так весело й цікаво. Немає нічого кращого за самоту й незалежність. Я йшов і думав: знайду дорогу чи знову блукатиму серед трьох сосен. Гамір потроху вщух, вулиці звільнились, і цю частину Венеції заполонили закохані та шахраї. Вода в каналі праворуч уже спала, заколисана тьмяним ліхтарем. Це місто лишалося таким, як і за часів Марко Поло та двох уславлених нечупар, що будували палаци, арки, храми та мости і як хотіли перевантажували їх архітектурними надмірностями та малярством, від мініатюр до тих велетів на сходах. Я спробував собі їх уявити й раптом перелякався не на жарт. Обидва велети покинули свої місця в Палаці дожів і відпочивали після багатовікового заціпеніння. Вони сиділи, звісивши ноги в воду, мов дітлахи, і кожен їхній рух здавався подитячому незграбним, лиш обличчя зберігали сувору незворушність, навіть більше: я мав таке враження, що вони ось-ось почнуть вимагати звіту. Я сів посередині. Лівий велет заходився ніяково брьохати ногою по воді, й вода між пальцями в нього світилась. Я не мав чого сказати їм, не міг навіть вибачитися, та не хотів, щоб і вони щось говорили мені, бо хто його знає, який світогляд у цих людей. Я підвівся й пішов.

На площі вирував багатотисячний натовп і не менша зграя голубів, що навчились від людей не спати. Тут панували хаос і безладдя: ні визначених партій або груп, ні навіть місця, щоб посидіти на бруківці, пісні плутались, мелодії спліталися вузлами, скрізь вирувала людська плоть усіх кольорів і націй, стомовний гомін не втихав — і все-таки було досить приємно! Співали молоді, проте не відставали й старі. Я незабаром збагнув, що коли сам добре підспівуєш, то решта мелодій тобі не заважає. «Святий Марко», переконався я, — це передусім осередок всесвітньої самоти; якщо людство й справді складається з са-

мітників, то вони з'їжджаються сюди, щоб відчути поряд чиєсь плече й наспіватися. Ті, що не співали, — просто слухали і втішалися співом інших та сієстою. Вся веремія поділялася на кола — великі й малі, в центрі яких розмістилися гітаристи й найактивніші співаки. Навкруги юрмилася молодь, за нею — непостійна випадкова публіка, що підходила й відходила, тиняючись від одного кола до іншого: хочеш послухати — будь ласка, хочеш приєднатися — співай. Ти за день наблукався серед минувшини, від історії та гідів у тебе пухне голова, ренесансами та рококо тебе напхали по зав'язку, тебе нестримно тягне до любої сучасності, й ти поспішаєш,— для цього відведено ніч. Співай і танцюй під дикунський бренькіт гітари. Площа видавалася ярмарком світу, краплиною сімдесятих років двадцятого століття, яку взяли під мікроскоп: люди нагадують співочих мікробів, щасливих бацил серед декорацій історії, краси й води. Десь далеко за цим декором лишилася вся проблематика всіх Азій, Африк, Америк, Австралій і Європ... Може, є й інші континенти? Може, є ще не відкриті проблеми? Можливо... Нехай собі. Тут місце для пісень. Тут кожен має право купити й недбалою рукою заповнити кольорову листівку: «Цілує тебе Гільда...» З'явилась Аліція — хто про неї питав? Аліція тримала за руку здоровенного красеня, принаймні вп'ятеро гарнішого за мене й надміру рожевого — певно, від підвищеної температури. Аліція, тримаючись за нього, підморгнула мені: «Що я мала робити?» Я подумав: о темпора, о морес! Має такого красеня, а очима пасе мене. Я б тобі показав, бісів ти сину, де раки зимують, коли б ти ще трохи повалявся, та вже нехай, сказав я, поміж голови стежачи за чоловіком Аліції. Він і справді здавався хворим і, мабуть, прийшов сюди не задля розваг. Ми співали й виляскували долонями ритм, а згодом взяли одне одного під руки. Я відчув руку Аліції, вона була поміж мною й чоловіком, тоді чиясь рука вхопила мене з лівого боку, молода й ніжна рученька, я зиркнув і сторопів — то була дівчина з Філадельфії, за нею ж стояв хлопець із Філадельфії й тримав стосорокарічну Гільду. Я знову почав шукати очима Вахе. Його ніде не було. Місцевих тут ніколи немає, вони сплять і готуються до завтрашнього дня: щоб нагодувати нас і продати нам те чи те.

Тримаючись попід руки, ми розгойдувались і співали. Гітари бринькали, хлопці випробовували голоси. Я спитав у сусідки, чи вона не з Філадельфії. Не з Філадельфії, а з Чікаго, відповіла вона. Я звернувся до Гільди, може, Гільда з Філадельфії? Ні, сказала вона, всього лише з Вашінгтона, з Філадельфії Джек. Я Джека не знав. Аліція гладила мені руку, а рука дівчини, що тоді не зводила очей з гондольєра, була холодна, мов дамська сумочка. Хіба ж міг я порівнювати її з Аліцією? Одна рука загравала й зраджувала, хоч друга тримала чоловіка — що їй лишалося, бідолашній. Ось чому тоне Венеція, думав я, тоне, бо ми потонули в гріхах, усі: й ця дівчина ліворуч, що колись перезиралася з гондольєром, і сусідка праворуч, від пальців якої у мене вже дірка на руці, та й сам я, бо сприймаю цей флірт, і хлопець цієї дівчини, який відверто задивлявся на інших дівчат, навіть безсмертна орлиця Гільда, що за свої півтора сторіччя хтозна-скільки гріхів нахапалась і хтозна-скільки нахапається ще. Але тепер ми співали, в цю мить ми були веселою площею чарівного міста, яке називають неповторним, були безтурботним людством, що забуло про всі на світі Азії, Африки й так далі, забуло й про море, яке лаштується поглинути Венецію й колись-таки полізе сходами вгору, добираючись до велетів, а вони тільки

стоятимуть і дивитимуться повними жаху очима, та не зможуть і писнути, бо кам'яні. А кричати доведеться людям, але як ти крикнеш, коли в Аліції така тепла рука, коли очі дівчини з Чікаго думають про очі гондольєра, очі хлопця з Чікаго думають про очі всіх отих дівчат на тутешніх вулицях, та й Гільда думає, як би його ще раз одружитися в свої сто сорок років, щоб згодом, повернувшись до свого Вашінгтона, розповідати біля прилавка різника: «Ми познайомились на площі Святого Марка»... Тільки чоловік Аліції лишався загадкою, бо був хворий... Але я раптом аж очі вирячив: Аліціїн кавалер ніжно пестив руку сусідці праворуч. Усі співали, та я все-таки перекричав пісню й вигукнув до цієї дівчини, якої раніше тут ніхто не бачив: «А ви звідки взялися?» — «З Філадельфії», відгукнулася вона.

Нарешті я знайшов бодай одну людину з Філадельфії!

Тільки Вахе з Бургаса не було, хоч мені саме його б хотілося зустріти,— побалакати по-людському.

Дружини повстанців 1876 року. 1976.

Герчо АТАНАСОВ

Нар. 1931 р. в місті Шумені. Вищу освіту здобув у Радянському Союзі. Друкується понад двадцять років Опублікував кілька збірок оповідань («Небо над містом», «Наївна людина», «Поки ждемо»), повість «Ленінград»

ЗБУДИ МЕНЕ В ТРАВНІ

Прихилившись до спинки лави, щоб заспокоїти пекучу нирку, старий очікував, коли скрутиться кіптявий біль. Востаннє штрикнувши в поперек, біль одривався й танув у ранковому теплі. Тоді старий розплющував повіки й засліпленими очима дивився на липи, що за ними височіли хмарами дуби. Вони віщували безгучну бурю — такі бурі старий бачив у німому кіно.

Біль відкотився, й тепер нічим не втримуване миршаве тіло починало розпадатися, втрачаючи форму й вагу. На м'яких оксамитових ратичках приходила сарна благодатного спокою: старому здавалося, ніби він перестав дихати, не було бажання навіть пальцем поворухнути, він не думав і не хотів думати ні про що — відпочивав після нападу болю, та й годі, відпочивав і набирався сил, готуючись до нового нападу, ледь відчутний лоскітливий пульсик якого відгадував уже наперед. Той пульс поступово дужчав, а лоскіт, спочатку майже приємний, ставав лезом у чиїйсь безжальній і твердій руці. Крізь запону скаламученої свідомості він бачив те синювате лезо, яке раз у раз зблискувало й лишало по собі то короткий і рівний, то віртуозно заплутаний довгий слід.

Знову починалося.

Старий із досвіду знав, що біль живе своїм особливим життям, як і кожна істота, він їсть, і спить, і дихає, й рухається. Може, навіть страждає? Старий ладен був побажати йому й цього — це б означало здоров'я. «Вже не витримують нерви,— докорив він сам собі.— Які божевільні думки, й справді, які божевільні...» Не завадило б встати й пройтися, з кимось поговорити — але біль не любив змін, і нерухомість висотувала старого, він почувався слабким і безпорадним, хоч знав, що за тією безпорадністю починається м'який моріг покори. Цей моріжок був йому добре, дуже добре знайомий...

Спершу він побачив руку, напівпрозору й тендітну руку. Вона спокійно лежала на лавці, й у ній відчувалася беззастережна довіра. Він міг би ще трохи підвести голову й побачити молоду жінку, скорше дівчину, яка підсіла до нього тихо й непомітно. Та він сидів і дивився на ту руку, змережану жилками вен, мов дорогий мармур. Старий уже не спирався на спинку, і тепер його рука теж лежала на лаві, вузласта й поплямована рудими цяточками. Вона була так близько, що старий міг би, ворухнувши мізинцем, торкнутися дівочої руки.

Біль у попереку склубочився хмариною. Згодом хмарина підніметься вгору й розіллється дощем заспокоєння. Старий не діждався цього й глянув на сусідку. То була бліда дівчина років дев'ятнадцяти або двадцяти, зовсім невагома в своїй прозорій весняній сукні. Ледь горбкуватий носик надавав дівчині суворості, та в піднятій лівій брові зачаїлася загадка лету. Старий здригнувся: його брова була піднята точнісінько так — угору навскіс. Тільки права. На колінах у дівчини лежала книжка.

Відчувши на собі чужий погляд, дівчина повернулась і байдуже глянула на старого. Тепер вони пильно дивились одне на одного з такої небезпечно короткої відстані, коли в око настирливо впадають навіть найменші дрібнички. Від носа в старого збігали вниз до губів і підборіддя брунатні зморшки. Вони були тонкі й глибокі й кидали тінь. Лінія дівочої шиї плавно переходила в похилі плечі та ніжний овал грудей, над якими вгадувались нерозпростані крильця ключиць.

— Ви мене знаєте? — спитала дівчина, ворухнувши бровою.

Старий лагідно всміхнувся:

— Ні, люба, ні.

— Чому ж ви мене так називаєте? Ми ж не знайомі.

Вона в чомусь мала рацію, і старий подумав, перш ніж сказати:

— Бо ви гарна.

Вони не приймали рук, і дівчина лагідно дивилася на нього.

— Я думала, ви спите.

— Коли б то...— старий усміхнувся всіма зморшками.

— Не бере сон? А я б так поспала!

— Мабуть, склали іспит? — здогадався старий. Він і досі не забув свого фаху.— Сесія почалась?

— Кінчилася: склала останній іспит.

— Останній? — він глузливо примружив око.— Невже найостанніший?

— Вгадали,— сказала дівчина, тоді раптом похопилась.— А-а, знаю, що ви хочете сказати! Ніщо не скінчилося, і все найважливіше — попереду, так?

— Так, люба дівчинко

— Бачите,— стенула вона плечем і відкинулася на спину.— А як ви з іспитами?

— Лишивсь один. Останній і найважчий, розумієте самі.

Дівчина схилила голову.

— Ви думаєте про нього?

— Вряди-годи— сказав він.— Але вам не раджу.

— Звичайно. Дійде колись і моя черга.

— Дійде,— глухо проказав старий, темніючи від зусилля приховати новий напад болю. Дівчина нічого не помітила.

— Чому ж ви мене не втішаєте? — без кокетування спитала вона.

— Ви втішань не потребуєте.

— А ви скептик! — вона весело засміялася.— І не заперечуйте.

Він похитав головою.

— На що ж ви тоді сподіваєтеся? В що вірите?

— Багато в дещо. Скажімо, в оцю липу. — Вони разом глянули на дерево.— Забуяла, тоді зацвіте і дасть плід... І ще у щось.

— Наприклад?

— У свободу,— мовив старий.

— Свободу?

— Ви морщитеся на цьому слові... Та кисень і є свобода.

— Так,— відповіла вона.— Я мала б здогадатись.

— І ще у щось... Липа породжує чуття гідності. Дерева сповнені гідності — ви не помічали?

— Бач,— здивувалася вона.— А квіти теж?

— Вони розчулюють.

— І це правда,— дівчина замислилась.— Але це нам тільки здається.

— Природа більше не має розумних очей, крім наших. Отже, не має й інших можливостей сприймати бажане за справжнє.

— Ви сказали «розумних очей»... Я недавно бачила старий фільм із Фернанделем — ви ж його знаєте? Забравши собі в голову, ніби він — бог, герой бідкався: «Як пояснити матерям трав, що таке трактор?» Ви говорите те саме.

— Можливо.— Старий не все збагнув.

Дівчина знову відкинулася назад, він дивився на її тендітну шию.

— Ви теж, як Фернандель, кажете мені таке, до чого б я сама ніколи не дійшла. Чому жінка не вміє абстрактно мислити, а чоловік уміє?

— Ви певні?

— Цілком. Це мені закидає навіть мій кіт.

— Який кіт? — здивовано блимнув старий.— Як він вам закидає?

— У мене є кіт, хіба ви не знаєте? Великий, чорний, із зеленими очима. Він живе тут,— дівчина ткнула пальцем собі в груди.— Я дихаю, щоб гладити його. Це мій дід. Вельми чемний, але суворий дід.

Старий потер скроні.

— Ви не вірите мені? — здивувалася дівчина.

— Чому ж... Вірю. Цікавого діда маєте.

— Не вірите ви. І не відповіли на моє запитання.

Старий із жалем помітив, що вона забрала руку.

— Складне запитання... Та вже мушу відповісти; того, хто зачинає й народжує, наділено безліччю почуттів, а не розумом. Якби чоловіки були співучасниками вагітності, цієї відмінності могло б не існувати... мабуть, я неясно висловлююся.

— Навпаки! — вона рвучко обернулася до нього.— І це правда. Та чи знаєте, що з цього випливає? Що ви носите в собі більше зла, ніж ми.

— Зла — абстрактного? — обережно запитав старий.

— Безликого... Дайте вашу руку! — Затамувавши подих, він простяг свою невпевнену руку й відчув ніжну прохолоду.— Бачите? Ваша муляє, а моя ні. Крім амазонок, жіночих армій ніколи в світі не було — не було ж?.. Однак амазонки...

Далі старий не слухав. Як він міг сказати їй, що йому зараз дуже гарно, що він хотів би тримати її руку в своїй руці довго, весь час, бо в цьому дотику — магія й чари життя, того життя, яке в його старому тілі дотліває; витікають із жил останні соки, які він хотів би влити в неї, мов безкорисливий подарунок, найбезкорисливіший з усіх дотеперішніх, бо зло й справді безлике, а думка — абстрактна, отже, нечутлива, нездатна сприймати ні мук, ні радощів...

Над головою в нього прохурчала галаслива пара горобців, і він стрепенувся. На лаві вже нікого не було, лиш алеєю з парку виходила жіночка, штовхаючи поперед себе дитячий візок. Сонце раз по раз торкалося його, й блиск нікелю різав очі.

Старий довго сидів, похиливши голову на груди, а коли підвівся йти, сам здивувався з власної жвавості. Додому він прийшов, забувши про всі болячки, й гукнув дружині ще з порогу, щоб дала перевдягтись. Натягнувши старий костюм, він знайшов лопату й заходився перекопувати садок, зиркаючи то на свій чепурненький будиночок, то на голі високі мури новобудов, що оточили його з усіх боків.

Дружина стояла й заклопотано дивилася на чоловіка, та він копав і копав. Тоді вона підійшла ближче й нахилилась до нього:

— Може, ти п'яний? Ану, скажи, з ким у парку здибався?

Старий випростав спину, глянув невидющим оком і коротко відповів:

— З однією липою.

Портрет письменника Георгія Величкова, земляка художника, 1968.

Димитр ДИШЕВ

Нар 1935 р. в с. Каран-Вербовка Русенського округу. Закінчив Софійський університет. Працює в редакції газети «Трудово дело» Видав книжку оповідань «Дивні вітри».

ТУТ, НА ЦЬОМУ МІСЦІ...

Спершу це почуття з'являлося, коли він бачив мармурову дошку. «Тут жив...», «Тут загинув...», «На цьому місці хан Крум...». Він довго дивився на стіну, на бруківку й порослу травою землю, і недовірливо думав: невже тут, на цьому самому місці?

Так тривало довго, тоді Райко сказав собі, що коли найважливіше відбувалося саме там, де прибита дошка, то це ще не значить, ніби десь осторонь не сталось нічого цікавого. Вбивці напевно ж ховалися за отими деревами, вистежуючи жертву, а потім один по одному, лякливо озираючись, тікали ярком. І вже був Райко майже певен, що на всій земній тверді немає такого місця, де б щось та колись не відбувалося, скрізь вирувало життя, там хтось пройшов, там спинився, там пошкріб нечесану потилицю чи застебнув гудзик на сорочці, й земля береже ці спогади століттями... Якою була ти, незнайома людино, що прийшла тисячу років тому й ступила на це саме місце, де зараз, опівночі, заплющившись, лежить старший інспектор Міністерства транспорту Райко Атанасов? Яка була та мить і якими були всі ви, такі не схожі на нас люди минулого, що незбагненно пов'язали хвилини й дні свого життя з цією загалом безприкметною географічною точкою, котру ми тепер

називаємо мікрорайон «Юність»? Молодими ви були тоді — чи старими, наївними сумовитими добряками — чи жорстокими й самовдоволеними тиранами? Радість була в очах ваших, коли ви ступали на це місце,— чи сльози? І святкували ви перемогу — чи прощалися з життям?

Уклін вам од мене.

Райко тепер міг уявити собі все, бачив перед собою вершників і рабів, старців і вбивців, змиршавілих собак і дітей, брудних і заплаканих, бачив білі кінські кістяки й поламані списи, присадкуваті хатини й горщики на плотах. Усі ці люди та речі, роз'єднані віками й тисячоліттями, були тісно пов'язані між собою місцем. Усе те трапилося тут. Саме тут.

Захоплений такою думкою, Райко вистояв колись під високим кам'яним муром не знати й скільки. В те провінційне містечко він приїхав у відрядження з товаришем, і товариш одного разу сказав, ніяковіючи:

— Слухай-но, ходім зі мною... це недалеко, хвилини дві...

І повів Райка до того муру, що підпирав кручу над старим брукованим завулком. Унизу, з протилежного боку, підступали криті піщаником хати, й між ними звивалася стежка. Тут у мурі не знати нащо була ніша, й Стефанов кивнув:

— Бачиш?.. У цій ніші я вперше поцілував дівчину.

Трохи більше як на метр од землі, в кінці муру випинався темний недотесаний камінь. Райко підвів голову й побачив небо. Воно було помережане гіллям дерева, яке росло вгорі над муром.

— Отут... Я обняв її, а вона сіпнулася й притисла мені руку до муру. Каміння було тепле...

— Гм...— замислено відгукнувся Райко.

Щось у тому є, подумав він, щось є, хай йому чорт. До цього нерівного муру притулялося тепле струнке дівча, яке вперше в своєму житті цілувалося. Був вечір, але все навкруги сяяло, і це ледь видиме сяйво не зовсім розвіялося й досі.

— А гарна дівчина, Стефанов?

Руки її були легкі й прохолодні, а тіло гнучке й таке гаряче, що хлопцеві не стало чим дихати, і він раптом збагнув, що в цьому ніжному дівочому теплі є щось дуже важливе і для нього, й для цілого світу, важливе, значне й вирішальне, мов фатум...

— Гм...— знову прохопився Райко, не в змозі відвести погляду від кам'яних брил.

А через кілька років він зустрівся з отим вагоном...

Комісія з міністерства приймала в столичному депо нові вагони. Акт уже було підписано, і коли всі вони йшли між составами новеньких і до смішного старомодних вагонів, Райко раптом зупинився і хлоп'ячим голосом вигукнув:

— Люди добрі, так це ж мій вагон! Я в ньому виїздив шість років.. Ти ба, куди його запхали...

Товариші спинилися, та, не побачивши в тому нічого цікавого, лише чемно всміхнулись

— Ні, як собі хочете, а я подивлюся, згадаю молодість,— сказав Райко.— Не ждіть мене.

І поліз у вагон. Поштовий вагон відгукнувся пусткою, все вкривав товстий шар пилу. На етажерці жолобилася поруділа від часу накладна, в шафці висів геть вицвілий кашкет з емблемою зв'язківця, біля дверей

же Райко побачив пришпилений кнопками табель-календар чотирирічної давнини.

Він сів на лаву, не змівши пилюки, уважно розглянувся й зітхнув.

Оте видушене в лінолеумі коло — його робота: поставив на столик склянку дуже гарячого чаю й забув. А там он, у кутку за шафою, цифри, виведені хімічним олівцем. Хтось іще раніше, до Райка, перемножив 252 на 25 і здобув 6300. По той бік шафи, під грубим цвяхом, біліє дуга: там колись щось висіло, хиталося в ритмі вагона й поступово видряпувало — дугою — фарбу на стіні.

У цьому ж кутку, на цьому самому місці, з Райком Атанасовим трапилась пригода...

Власне, що то було? Невже найяскравіша мить у його житті? Чи може, радісне потрясіння, яке додало нового змісту всім його наступним дням?

А й справді — що то було? І як він жив до тієї миті?

Жив добре. Його Веска — жінка розумна, серйозна й справедлива, в хаті панувала атмосфера теплого затишку, на роботі Веску не тільки поважали, а й любили, а молодші продавщиці їхнього магазину «Одяг» мали її за старшу сестру: како[1] Веско те, како Веско се... Коли Райкові доводилося чути, як жорстоко гризуться між собою деякі знайомі, часом абсолютно без поважних на те причин,— серце його повнилося вдячною ніжністю до Вески, а оскільки Райко був людиною запальною, те почуття в ньому швидко переростало в запал, і він гаряче вигукував: «Невже все це щастя мені?..» Йому навіть ставало якось моторошно і трохи сумно, він підходив до Вески, щоб виразити своє раптове почуття палким цілунком. Але Весці ставало соромно, вона бентежилася й ніяковіла, він раптом теж ніяковів, мов облитий водою, і пригнічено картав себе: сказився на старість...

Зі своїми співробітниками Райко поводився просто й щиро, і не було в його поведінці ні якоїсь двозначності, ні півнячої задерикуватості, властивої багатьом чоловікам. Ще з часу одруження в ньому поступово виробилось особливе переконання, щось на зразок спокійної, добродушно-глузливої посмішки: «Все це не для мене, залицяльник із мене кепський, то чи варт отак по-дурному хихикати, розповідати масні анекдоти й давати волю рукам... Ні, донжуана з мене не вийде». Така позиція надавала його будням веселої простоти. Сидячи в своєму поштовому вагоні, він спокійно милувався легкими вправними рухами Димитрічки, яка сортувала листи та бандеролі чи хазяйновито метушилася біля ящиків, щоб раптом зосередитися й схилити голівку над паперами.

Та все-таки судилось і Райкові пережити мить, яка несподівано схвилювала тиху прозору гладінь його буднів. Коли б йому хтось сказав про це завчасно, Райко б тільки недбало відмахнувся: «Балачки. Таке трапляється хіба в романах». Але воно трапилось і з ним.

Райко саме збирався відчинити шафу, здається, хотів повісити кашкет, і тільки-но взявся за ручку, як вагон хитнуло на старій стрілці, й хитнуло так, аж Димитрічка не встояла. Він міцно вхопив її обома руками, не даючи впасти. Так тривало, поки вагон перестав сіпатись і покотився у звичному ритмі. Райко всміхнувся, хотів щось докинути, та Димитрічка враз обпекла його поглядом і припала йому до грудей. У тому несподіваному пориві було стільки чистоти й ніжного самозречення, що всі сумніви Райка розвіялися, і він увесь віддався на ласку

[1] Кака — старша сестра в болгарській родині.

почуттів, покірний і захоплений миттю. У нього було таке відчуття, ніби він летить і летить кудись угору, далі від розсудливих, але безкрилих буднів, летить не замислюючись, добре це чи погано.

— Райку, любий мій Райку! — шепотіла дівчина, знемагаючи від хвилювання.

Він бачив на своєму віку багато фальшу і з недовірою сприймав ефектні вияви людських почуттів. І якби помітив у Димитрічки хоч тінь гри, хай і найбезневиннішої, усе б згасло в одну мить, і він знову б замкнувся в своїй звичній шкаралупі. Та двадцятирічна дівчина, яка ще нічого не чула й не бачила, тепер знала набагато більше від Райка і впевнено вела його кудись, де була її, тільки її територія.

— Райку, любий мій Райку! — повторювала вона знов і знов, і в голосі її звучала радість, від якої все навкруги дзвеніло, і біль, що міг би спопелити цілий всесвіт. А в ньому прокидалась пісня і прокидалися сльози, й дивні щемкі хвилі оживали в нього під шкірою голови, мовби корінець кожної волосинки починав світитись.

Поїзд летів і летів, за вікном мигтіли хмарки дерев, зелені й хвилясті, а око, не дивлячись, бачило весь розлогий степ.

Але настала мить, коли їхні обійми розімкнулися, і це було так само звичайно й просто, як і те за вікном, де кінчались кукурудзища й починалися стерні, щоб по хвилі дати місце люцернам або нивам. Райко сів на стілець і довго дивився у вікно, далі спробував оформити якісь папери, але руки його тремтіли, й увесь він був наче з теплого воску.

Він не питав себе, що робитиме далі, як працюватиме з Димитрічкою та як завтра гляне в очі Весці. Просто сидів і дивився у вікно, бездумний і втомлений.

Потім усе знову пішло, як і доти. До Димитрічки він ставився так само доброзичливо, й так само втішали його її гарні руки — втішали, та й годі. Димитрічка теж, як і раніше, називала Райка «товариш Атанасов» і звично всміхалася. Тільки вряди-годи вони раптом замовкали на кілька хвилин, замовкали мовби звичайно й звично, та в тому було й щось нове, і вони без жалю й самокартання згадували собі мить отих несподіваних обіймів. Просто згадували...

Через кілька місяців дівчина звільнилася й зникла. Більше він її не бачив. Лише через два чи три роки після того довідався, що начебто вона встряла в якусь аферу, працюючи в торговельній мережі, й дістала шість місяців умовно. Та ця звістка не мала для нього значення...

Тепер він сидів на лавці в покинутому запиленому вагоні, дивився на шафу в кутку й думав про те, що сталося колись на тому сотнями ніг вичовганому лінолеумі, біля самого столика, під вікном... Отут...

Щораз глибше поринаючи в спогади, Райко на мить відчув хитавицю вагона й стрімкий лет дерев назад, у минуле... Ні, це сталося не тут, у мазутному переплетінні колій столичного депо, а десь серед степу, між Левським і Плевеном.

Там...

Сісти б там і дивитися на рейки та чорні сходини шпал, на далекі дерева та шляхи, що змережали поле.

А якщо по правді, то й не там... Зібравшись з думками, Райко Атанасов сказав собі, що, власне ж, «те місце» тепер десь за мільярди кілометрів звідси,— там, де була тоді Земля, загублена в просторі.

Трохи бентежачись від думки, що схибив на літературні манівці, він силкувався уявити собі холодну й чорну порожнечу всесвіту, мерехтіння його зірок і туманностей. Десь серед них — і разом з тим на Дунайській рівнині, десь там — і водночас у цьому старому поштовому вагончику,— за мить, точно визначену й неповторну хвильку (до й після цього була й буде незбагненна безліч «не таких митей» і «не таких хвильок»),— спалахнула в його серці несподівана заграва радості й повноти буття.

Думка, спокійна й осяйна, плинула далі, Райко згадав Стефанова та його кам'яний мур у тому містечку, навіть в уяві почув голос товариша, той голос, що розповідав про дівчину і перший поцілунок, а тоді побачив Стефанова в кабінеті начальника вокзалу того самого провінційного містечка. Стефанов схилився над підшивкою документів, і голос його став зовсім інший:

— Ви й далі твердите, ніби вагон номер шістдесят два тридцять із фуражною сумішшю й концентратами для птахоферми прибув на станцію двадцять дев'ятого липня? Чому ж тоді...

Місцевий начальничок безбарвним голосом удавано шанобливо відповів:

— Так, прибув двадцять дев'ятого липня, але тоді ми не мали під рукою маневрового локомотива, й тому...

Не знав той бідолашний чиновник з удавано ввічливою фізіономією, що не далі як за годину суворий інспектор підійде до кам'яного муру, і голос його зміниться, навіть обличчя стане іншим.

Авжеж, звичайно... Цієї миті Райко Атанасов був певен, що не тільки він зі Стефановим, а й багато хто зберігає в спогадах бодай по краплинці такого хвилювання, хоч під буденними масками цього й не видно. І Бакалов із планового відділу такий, і Кіро, свояк, що завжди хитро посміхається й примовляє: «Мовчи та диш!», і телетайпістка Дора, яка скромно мовчить і червоніє, і однокласник Васко Донев, котрому... Ні, Васил Донев не такий. Даймо спокій цьому самозакоханому дивакові. Під розпеченим за день муром, на хтозна-коли фарбованій лаві сквера, в канцелярії з важкими темними столами чи в неодмінно жовтому будиночку шляхового майстра, в завулку між старими сивими будинками, балкони яких виснуть над самі тротуари, а вікна вузькі й високі, в тісному проході між ящиками, що й досі пахнуть сосниною, навіть у кімнаті, в яку заглядає вуличний ліхтар, переламавши вікно на стелі й на стіні... Всі ці вулички, сквери, кімнати, закути й кутки — то не просто безликі місця, кожне з них чимось подібне до «того» вагона й «того» муру, бо в безконечній низці митей і хвилин була хоч одна мить, коли тануть душі й починають світитись обличчя двох людей, чоловіка й жінки, охоплених самозреченням кохання...

За відчиненими дверима вагона почулись квапливі кроки людей. Кроки розбігались і вибивалися з ритму, і хтось голосно підсумував:

— То я й кажу Антонові, кажу, чотири, воно, звісно ж, не три, та коли вже вирішив, то купуй таку машину, щоб...

І голос, і кроки вщухли, Райко ж сидів, і сидів, і дивився на дощату стіну свого колишнього вагона й на цифри, виведені хімічним олівцем. Хтось колись перемножив 252 на 25 і здобув 6300...

Славчо ДОНКОВ

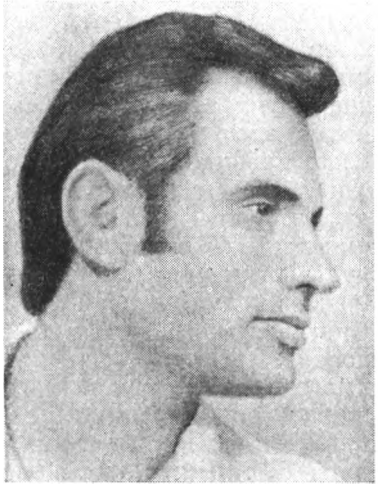

Нар. 1942 р. в с. Кумариці під Софією Закінчив філологічний факультет столичного університету. Прозаїк і поет. Надрукував збірку віршів «Погукаймо цвіркунів».

ДЛЯ ЗИМИ БУЛО РАНО

Того дня йшов дощ, дрібний і настирливий. Земля вже давно напилась і більше вологи не приймала. Жінки поприходили переважно літні, вони всякого бачили на своєму віку і тепер стояли похмурі й неприступні, навіть очі в них були якісь порожняві, та в цій холодній серйозності відчувалася дивна глибина. Вони стояли по цей бік мосту, неначе боялися, що річка розіллється, позбиває бики й відріже їм шлях до села — єдиного, що було іще їхнім. Ми гасали сріблясто-чорною смужкою піску, набирали в жмені рудої каламуті й ляпали одне на одного, глухі до жіночого перешіптування, яке не вщухало з ранку. Ми знали, що демобілізований приїде саме цією дорогою. Так сказано в телеграмі. Мені хотілося, щоб то був мій батько, та, здається, на цій землі, обжитій з незапам'ятних літ, все перекинулось і пішло шкереберть, бо я чув того ранку дивну молитву. Не приховуючи благенької надії, моя бабуся, вклякнувши перед образами, враз неначе забула про все і зойкнула: «Боже господи, хай це буде не він! Господи!»

Дощ ішов і йшов, і ми, потомившись довгим вигляданням і геть вимокши, поховалися жінкам під запаски й попритулялися спинами їм

до колін. Іншим разом ці виграшки з холодною водою так би нам не минулись, може, не минуться й сьогодні, бо ще ж не вечір, але жінки мовби не помічали ні нас, ні наших мокрих піджачків. Пов'язавши хустки вузлами вгору, вони стояли й заворожено дивилися на той бік, де було місто, й на щільну шерегу верб, з яких мав викотитися візок із солдатом. Імла зринала з грунту, гусла й піднімалася, схожа на дим, важкий і сизий. Краплини падали просто в імлу. Ранні павучки, забувши свої тенета, посріблені туманом і дощем, кетяжками збирались із затишного боку верболозу й клякли, темні й нерухомі, наче недорозвинені присмалені бруньки. Може, десь в глибинах інстинкту самозбереження, їм марився інший світ, теплий і радісний, чарівна й незрозуміла країна, підданим якої не міг бути ні я, ні хтось із моїх друзів. Ми підкорялись іншій силі, що проникала в нас разом із водою та мовчанням, і в незбагненний спосіб кам'яніли від неї, на власну примху вона створила нас такими, як ми були й мусили бути,— з матерії та хвилювань, передовсім із хвилювань, бо слова мали прийти значно пізніше. Імла потоншала, прогнулась і розірвалася саме в тому місці, де з неї виринув чоловік. Він був без воза, йшов пішки, не кульгав, і це трохи заспокоїло жінок. Їхні очі тривожно вбирали в себе темну пряму смужку його постаті, яка щораз більшала. Та впізнавати ще ніхто не зважувався. Дощ заливав його рясними хвилями, й він захищався від них правицею, хоча якось дивно: розчепіреними пальцями затуляв праву щоку, лікоть же був піднятий над головою. Ми спершу подумали, що ліва рука в нього змерзла. Та тільки коли він підійшов ближче, всі побачили порожній рукав.

Підійшовши, він лише кивнув; так само, мовчки й стримано, відповіли йому й ми. Жінки розступилися, дали дорогу — ніхто не підбіг до нього й не зупинив. Він був сирота і нікого не мав. Ніхто не виглядав його додому. Він завернув у першу ж вуличку і зник. Так ми й лишилися б німими свідками цих стрітин, коли б не раптовий крик. Хто крикнув? Не бабуся? Чи та жінка поруч? Чи може, всі гуртом, усі ці нестерпно довгим чеканням змучені матері фронтовиків. Той крик був перше й останнє, що я почув біля мосту, ще не знаючи, як він мене здоганятиме, переслідуватиме й знову наздоганятиме довгі дні після того. Довгі дні й ночі.

Того дня разом з Величком у наше село прийшла війна.

Тепер я думаю: що ж змінилося? Газети так само писали про нові й нові перемоги наших військ. Після кожного такого повідомлення ми, шаліючи від радості, кидали вгору шапки. Діди задоволено всміхались, але більше не підбурювали шикуватися й співати пісень, маршируючи вулицями. Жінки теж поглядали на нас із острахом, бо щоразу то там, то там на кутку чулося голосіння, згодом озивавсь і дзвін, тягучий і сумовитий, і ще чиюсь косу вкривала жалобна чорнота. Перша запнулась у чорну хустку Данчова мати, за кілька днів після неї і Ванчова. Шмат страшної тканини я побачив і в своєї матері — вона до часу ховала його під подушками, готуючись до непоправного. Та їй носити жалобу не довелось — нам пощастило.

Війна закінчилась, але листи від мого батька надходили й далі. Ми тільки пізніше довідались, що наш генерал Стойчев брав участь у параді перемоги в Москві.

Достигли трави. Зустрічати фронтовиків поїхали до Софії самі діди. Їхали возами, наново виструґавши полудрабки, і не взяли з собою ні жінок, ні нас, оскільки то був привілей суто чоловічий.

Та ми на них довго й не сердилися — літо не давало. На грядках уже дозріли полуниці й кликали нас. І дуже дивно, майже неймовірно було, що, навіть застукавши на гарячому, на геть сплюндрованій грядці, діди не лаялись, а ще частували нас цукерками, кожному по одній, а сиротам по пригорщі, садовили нас у холодку під горіхами й починали розповідати про війни та про полковників, неначе достойніших слухачів для цих чарівних оповідей і не було. Зазирнувши в мужній світ дорослих, ми втрачали сон. Перед очима в нас цілу ніч мигтіли коні, прапори й кулемети, гарматні жерла, барабани й ціле пекло «катюш». Іншого ми собі й уявляти не хотіли, ми кидалися в той вир сили та вогню і, прочумавшись, болісно переживали, що народилися далеко від тієї засіяної шрапнеллю безіменної, тепер уже всіма покинутої висоти, яку ніколи так і не побачимо й не зможемо захистити. Тоді сходило сонце, видіння блякли, віддалялись, а ми марно силкувалися наздогнати їх, затримати й лишити при собі. І тоді приходив Величко, ледве переставляючи ноги й невміло затуляючись від дощу єдиною рукою.

Нам не було шкода цього безрукого чоловіка, ми просто боялися його. Боялись навіть тоді, як Величка призначили сторожем в саду і він, мов умисне, дозволяв нам себе дурити. Та одного разу він таки нас упіймав. Знову було літо, і знову на грядках червоніли ягоди, а кукурудза вже встигла добре піднятись.

Від його раптового крику ми покам'яніли, він стояв так близько, що про втечу годі було й думати. Ми перезирнулись і вирішили здатися на ласку. Та його вигляд іще дужче приголомшив нас. Величко стояв між стеблами кукурудзи й сутулився, стрижена голова якось дивно увібралась у плечі, й він здавався зовсім маленьким: стояв, розгублено глипав на нас і не знав, що робити. Мить була дуже слушна, й ми мусили скористатися.

— Ну й страшний же, Величку, в тебе голос! — озвався я.

— Страшний,— відповів Величко.

— А карабін гарний.

— Гарний.

— Коли б хотів — перестріляв би всіх нас отут, мов зайчиків.

— Авжеж.

— Та й говориш гарно. Розкажи нам, Величку, що-небудь.

— Давайте посидимо,— відповів він.— Розкажу вам про війну.

Нічого страшного в його розповіді не було. Була тільки сувора угорська зима й суцільне полум'я пожеж над обрієм; горіли хати, чомусь пахло вербовим димком і печеною картоплею. В людських душах колосилася журба, вона гнала їх нагору, під шати низького янгольського неба, яке враз повнилося виском і гуркотом літаків, що прилетіли сюди по людську руку.

Ми нишкли, посхилявши голови, й серед оголених сердець ягідника сприймали голу правду. Травмовані її реальністю, ми згодом, через роки, шукатимемо пояснення тієї реальності в спогадах і випадкових словах, у книжках, філософіях, ідеях і навіть у самій людській природі. Та це мало прийти пізніше, а тоді на наших очах падав і перекидався цілий дитячий світ, обжитий і населений уявою, а ми звільнялися від самих себе, щоб стати вільними й здатними самостійно обирати майбутні території майбутніх років. І, може, саме тому, що напруження доходило краю, Іванові слова були для нас мов ляпас — підлий і наперед задуманий:

— Ти, Величку, свою руку загубив на чиїйсь ниві,— сказав він.— А може, на баштані?

— Може...

— Тоді дозволь нам її пошукати.

Цей хлопчак знав, чого домагався.

Величко нараз обернувся, і ми побачили його зовсім іншим, таким, яким, певно, й не слід було бачити.

— Добре,— тихо озвався Величко.

Я заплакав. Похмурі й приголомшені хлопці боялися глянути в вічі один одному. Ми раптом відчули, що виросли й навчились ображати інших. А проте найсильнішим у ту мить було співчуття, яке дивно згуртовувало.

Іван устав і, нахабно посміхаючись, відійшов, але в гордовито піднятій голові його було щось визивне й зле. Після того він довгий час говорив тихо й стримано, з ледь відчутним розкаянням у голосі, немов і справді усвідомив свою провину й хотів вибачитись. Тільки це вже не допомогло.

Отак принижені, гідні всілякої зневаги й ненависні одне одному, ми здобули право безкарного хазяйнування в усіх сусідських садах.

Ні, я збрехав би, сказавши, ніби ми скористалися з того свого привілею. Грабування чужих садків було для нас виявом сміливості та відваги, а коли небезпеки раптом не стало, то все те зробилося нецікавим. Надходила нова осінь і нова зима, весна змінилася ще одним літом, цикли замикались і теж змінювалися, і ми мусили шукати нових можливостей для застосування своєї мужності й відваги.

І ми шукали. Не личило виснути гронами, мов оті павучки на весняному верболозі, й керуватися велінням шлунка. Та ми вже й не могли жити тільки задля себе, ми стали істотами вищими й були свідомі цього.

Наступного року я пішов пасти буйволів. Левада наша була простора й з усіх боків обгороджена колючим дротом, лишався тільки проїзд на сусідове поле, ці «ворота» я й мусив стерегти. Роботи там було не хтозна-скільки, і я цілими днями читав. Запрацьована й лагідна худібка паслась і ні на що не косувала, виняток становило хіба теля, хитрий чорний упертюх. Учора воно непомітно втекло й виходило всі людські городи. Додому його пригнав сусіда, а ввечері, коли я повернувся, мій дід саме прилаштовував буйволеняті на шию грубий цеп із паколом поміж ноги, щоб не могло бігати. Сьогодні воно сумирно паслося, тягнучи між ногами кілок, але я не дуже довіряв йому і не спускав з ока. Аж десь під вечір воно напаслося, лягло, і тепер я міг трохи почитати.

Я сидів, спершись на телеграфний стовп, і коли поряд із тінню стовпа лягла ще одна тінь,— аж здригнувся. То був наш сторож. Я схопився теляти, та воно лежало на місці й ремигало. Значить, Величко прийшов лаяти мене за вчорашнє, подумав я.

— Читаєш?

— Та трохи...

— Читай, читай.— У тихому голосі Величка не було докору.— Може, почитаєш уголос?

— Можна.

Карабін ліг на землю й потонув у траві. Сторож присів коло мене навпочіпки. Він важко сапав, неначе то хтозна-яка праця — отак сидіти. Він нервово озирався й не переставав крутитися. Левада наша

була на рівному, і Величко боявся, щоб його не помітили. Так сіпався він кілька днів, доки, нарешті, звик. Інколи приходив і раніш од мене, в зарошених штанях і з шкіряною сумкою через плече. Він переступав з ноги на ногу, рука його лежала на сумці, з якої виглядали шийки пляшок. У пляшках був лимонад — Величко щодня приносив мені лимонаду.

Сівши віддалік од дірки в загороді, ми вирушали в прерію. Приборкували мустангів, кидали ласо й пили з ковбоями віскі. Та одного дня зайшли в зовсім інші краї. Книжка була грубезна, і коли я вранці, женучи буйволів, ніс її під пахвою, всі на мене озиралися. Голова сільради Сокольський навіть погрозливо сіпнув головою, я привітався, та він не відповів, і передчуття якогось лиха заполонило мене.

Величко вже був на леваді, ми посідали, та довго не могли вчитатися. Тоді нас у гості люб'язно запросили Ростови; сподобався нам старий граф Болконський. І князівна Марія, і Соня, й Наташа теж виявилися гарними дівчатами. Прийшов князь Андрій, а за ним Петя, якому ми всміхнулись. Навіть побалакали про се й про те з кількома підтоптаними полковниками. Та не встигли побрататись із бідними людьми, як спалахнула війна, і той вир затягнув і нас. Щоправда, зрідка ми перевтілювалися в котрогось персонажа, розмовляли його словами, сперечалися й ходили в атаки, вмирали на годину-другу й знову підводилися, щоб умерти назавжди. Ми шукали один одного й кожен сам себе, виринали в інших образах, страждали разом з ними й запалювались їхніми подвигами, відступали перед французами й кляли безжальну війну. Може, все ще й уляглося б і останні сторінки привели б нас до щасливої розв'язки, та в цю мить Величко глянув на теля.

Впавши на коліна, куценьке й надзвичайно черевате, воно боролося з білим, майже прозорим місяцем, який хтозна й чому висів на денному небі, заплутавшись у короткій отаві люцерни. Цей герць, певно, тривав давно, бо з рота теляткового текла піна, заляпуючи й отаву, і місяць, і все довкола, бульки лопалися, танули й райдужно сохли на листочках і на стерні. У нас не було ножа, ми не могли нічого вдіяти. Коли прибігли люди й прокололи йому віддух, воно вже конало.

Мене вдома не били, навіть книжку не відняли, тому що Величко всю провину перебрав на себе. Певно, кар'єра його кінчилася, і він це знав. Величка й справді зняли того самого вечора, та вранці він знову прийшов і заходився перепрошувати мене, тоді враз махнув рукою:

— Сторожа з мене так чи так не вийшло б. Каліцтво робить людину лагідною. Інакшим я й не хочу бути.

Величко був у костюмі з грубого темно-синього сукна, в білій сорочці з галстуком, але вже без карабіна. Він дістав з кишені запальничку, зроблену з патрона, й дав мені:

— Я хочу тобі напам'ять...— Голос у нього був глухий і спокійний.— Так вийшло, що я не встиг побувати в бою. І все життя соромився б, якби не патрони. Ми їх знаходили скрізь — і серед поля, й на дорогах, і по кишенях у дітей. Щоб не вкорочували людям віку, я витягав з них смерть. Робив із них запальнички, поки була рука. На війні це перше діло — закуриш цигарку, засвітиш каганець, накладеш багаття... В мирний час не так. Але ти візьми, може, знадобиться. Буває, на війні ще й легше...

Я здригнувся. Величко дивився на мене тихими, бездонними очима, від яких ставало моторошно. Тільки голос трохи заспокоював. Піддавшись цій омані, я довго дивився йому в обличчя, застигле, мудре

й сумне. В ньому була журба й рішучість, і тривога, не було тільки розгубленості. Я не мав чого хвилюватися, Величкові чи не вперше в житті випала нагода сказати такі щирі й відверті слова, і він цього не приховував. Тоді я не звернув на них особливої уваги, навіть не припускаючи, що згодом пригадаю їх і збентежуся, і відчую потребу все переповісти людям, щоб вони почули правду про це ображене війною й ними самими життя.

З Величком ми попрощалися якось нашвидку, навіть рук не потиснувши. І він зник, не повернувся в село. Через місяць пішли чутки. Хтось висловив припущення, чи не влаштувався Величко сторожем десь на заводах. Мені страшенно хотілося, щоб це було саме так, і я, розповідаючи про нашу з ним останню зустріч, усім доводив, що Величко мав намір поїхати саме на завод.

Минуло кілька років, і край нашого села побудували аеропорт. Коли від моторів уперше здригнулося повітря, я прикипів до вікна. Насувалася ніч, глуха й беззоряна, крапав дощик, і тільки десь обабіч злітної доріжки тяглися в небо пальці прожекторів. І на тлі цієї заграви, над хмарами чорних садків, сягнувши головою бетонно-сивих верховин, маячіла постать. Мені раптом здалося, що вона стоїть там і чекає на мене вже давно, жде, поки я гляну, стоїть і нетерпляче вимахує порожнім рукавом вітровказу. Чий то рукав? Величка — чи, може, всього білого світу?

Я дістав з кишені запальничку. Полум'я в ній жило. Воно тремтіло між пальцями й мов зливалось і з цією беззоряною ніччю, і з низкою прожекторів обабіч не видимої звідси злітної доріжки, й з ледь помітними ліхтариками вже поснулих літаків.

Пішов сніг, м'який і всепоглинаючий, але я знав, що земля всотає його. Було ще рано для зими.

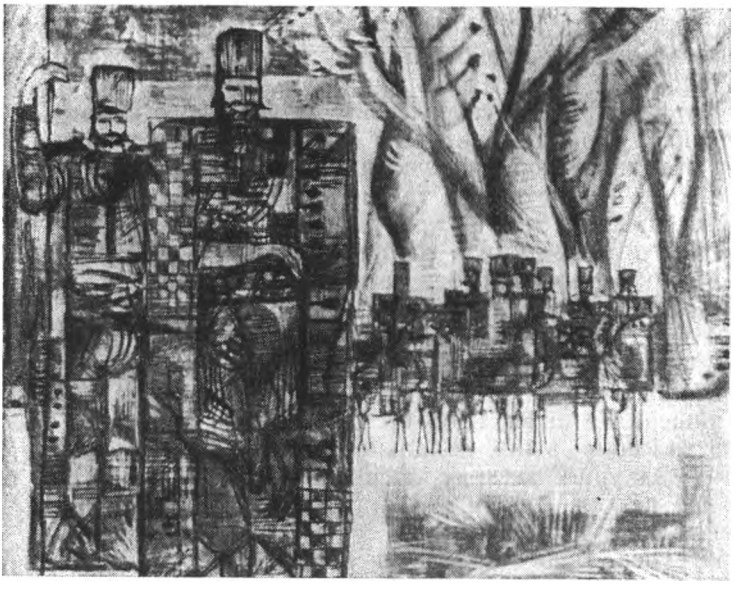

Гайдуки 1965.

Васко ЖЕКОВ

Нар. 1941 р. в с. Ласкарі Плевенського округу. Працював слюсарем, актором, директором заводського будинку культури. Закінчивши філологічний факультет Великотирновського університету, перейшов на журналістську роботу. Окремим виданням вийшла книжка новел «Митниця».

ТЕРНАК

Плюнь і забудь! Забудь, як забував не раз і не двічі, бо той черв'ячок у душі — то одне діло, його можеш обернути й так, і сяк, а життя — зовсім інша річ, і тут нічого не вдієш. Тому сиди й не рипайся, працюй так, щоб не було соромно, і дай собі спокій з отими думками. Над ними є кому сушити голову. Запам'ятай це, і тобі відразу ж полегшає... Запам'ятай!..

Розмірений стукіт мотора поволі й наполегливо забивав у мозок цвяшки думок. Це викликало біль, але людина може до всього звикнути, навіть до безперервного болю. Рука впевненіше лягла на кермо, й машина, зрізуючи повороти, скорочувала відстані. Діти опустили скло. Вітер пестив їх, бавився їхнім волоссям, і їм було весело. Дружина ворушила губами — підраховувала. Подвійної бухгалтерії їй мусило вистачити на всю дорогу.

Інженер Тернацький подумав, що, замість упиратися, мав би скорше дякувати дружині. Все цілком уміщалося в рамки пристойності, й підстав для нервування не було. Так, він вирішив продати батьківський дім, ну, й що з того, хто його в тому звинуватить? Не він перший і не він останній. Ціну поклав і не велику, й не малу. Час, відколи на две-

рях повис замок, а на воротях — некролог про батькову смерть, був теж не великий і не малий. Усе вміщувалось у рамки пристойності. Його дружина вміла по-жіночому точно визначити межу добра та зла й інтуїтивно відчувала мить, коли їй належало втрутитися. Вона тільки простягала руку, смикала за кінчик ниточки, і найзаплутаніший вузол питань і проблем сам собою розплутувався. Так бувало завжди, це стало нормою. Лише раз вона помилилась — один єдиний раз. Коли підрахувала, скільки після смерті свекрухи проживе свекор. Хату в селі належало негайно продати і на ті гроші купити дачу. Так, але старий, забальзамований сонцем і чорноземлею, що перейшла через його дублені пальці, жив довго. Принаймні значно довше, ніж вона планувала. Цей страшний удар вивів її з рівноваги, вона втратила чуття міри, тому Георгій Тернацький і заброновав себе від душевних терзань. Він в усьому любив точність, це диктував навіть його фах інженера-будівельника. Проекти та креслення — то цифри, лінії й знову цифри, а в них душі нема, вони жорстокі й безкомпромісні, але треба знайти до них стежку, і вони стануть вірними й послужливими.

І він без упину шукав цю стежку — задля дітей. Сьогодні вони їхали разом з ним, вистромляли голови, вітер бавився їхнім волоссячком, і йому було приємно. Він бачив їх у дзеркальце, хотілося й самому вистромитись отак і підставити вітрові чоло, та це б означало нежить. Він знав себе й був того певний і разом з тим не міг позбутися відчуття, що мусить зважитись,— адже він сьогодні прощався і з вітром, і з рідним полем. Георгій Тернацький крутнув ручечку, скло опустилося, і вітер ухопився вітати свого майже забутого друга. Жінка спробувала підняти скло назад, щоб уберегти чоловіка від протягів, а він одтрутив жінчину руку, й вітер аж залопотів. Дорога повернула раз і вдруге, й попереду зринули хати в зеленому хмаровинні, з двома неодмінними кущами винограду за хвірткою. Крайня хата була його.

Хата здавалася ще старішою, ніж була насправді, зате гарна садиба тягла на добрі гроші. Хай розраховуються готівкою, подумав інженер Тернацький. І все скінчиться раз і назавжди. Ми живемо в динамічний час...

Обережно проїхавши нерівною вулицею, машина спинилась. Рипнула хвіртка, виглянув Іван Берекетлія, а за ним ціла метка дітлашні.

— Доброго здоров'ячка! — гукнув Іван і дав дорогу пройти. — А ми тут виглядаємо, всі очі видивили!

Тернацький здригнувся: у батьківському домі його зустрічали, мов гостя.

Іван уже встиг приготуватися. Столик винесли під виноград, горілку вихолодили в колодязі, а салати та закуски пахли домашнім погребом. Бланки договору теж були готові й чекали підписів, а старанно складені в целофановій торбинці гроші сумирно лежали на ріжку. Чоловіки посідали, Берекетлія наповнив чарку й простяг інженерові. Точнісінько так згодом мав він простягти й торбинку з грішми. Легко йому дихалось. Коли б інженер спробував зробити те саме, то підірвався б. Батьківської хати він не міг отак підняти й простягти, бо в неї дуже глибоке коріння. Бо в ній плодилися, народжувались і востаннє стуляли очі Тернаки. Тут лилася кров і дзюрчало вино. Спогади переплелися так тісно, що їх не розірвеш і не витягнеш із землі. Тільки корінь інженера Тернацького стоншився і мусить бути перерізаний, щоб людина йшла далі в світ. Інакше тягтиме назад і плутатиметься попід ногами.

Так міркувала його дружина, вона була в тому цілком переконана й квапилася підбити риску. Тепер вона лазила по горищах і погребах, вишукуючи старі горщики та ланцюги, шаплики та мідні цебрики, щоб усе це відвезти на майбутню дачу й улаштувати свій етнографічний вернісаж. Так належало! Цього вимагала мода!

Чоловіки цокнулися — хай щастить. Але яке могло бути щастя, коли все давно домовлено й вирішено? Просто будьмо — та й годі, за старою чоловічою звичкою.

Іван Берекетлія завівся. Його слова рясними краплями тарабанили в груди. Він задоволений купівлею. Тепер він у хаті зробить отак і так. І діти радіють. А скільки попомучився він, доки зібрав такі гроші, бо дітей бог послав он скільки, й кожному дай раду. Бачиш, уже повилазили на повітку, ще, гляди, котресь упаде й ногу зламає.

Інженер обернувся та побачив не шибайголів Івана Берекетлії, а самого себе в гурті сусідських дітлахів-однолітків. Став на краю повітки, біла полотняна сорочечка має на вітрі, постоли попротирались, і з них виглядають устілки, та він почувається гордим і дужим. Хлоп'ята слухають, а він розповідає про свій винахід: як можна літати без крил і без нічого. Головне—коли підскочив, то не чекай, поки впадеш, а стрибай удруге, тоді втретє, вдесяте. Сто разів підстрибни й лети собі, скільки хочеш і куди хочеш: на Яньовський горб — так на Яньовський, а коли той — то хоч і до Турецького виру. Головне набрати висоти ще звідси, з повітки.

Інженер Тернацький підносить келих і всміхається, думаючи про те, скільки багато треба, аби людина збагнула, що відштовхуватися можна лише від землі.

— Будьмо здорові, Іване!

— Будьмо, товаришу інженер!

Тернацький знаходить у чарки дно, бере виделкою салат і нахиляється. Це знак того, що він полинув кудись далеко, й Іван Берекетлія силкується вгадати, про що він зараз думає та де блукає. А він тут, у цьому дворищі й на близьких нивах за дорогою. Коли кострубаті кущики терну приростуть до землі, їх уже не вирвеш, вони хапаються за неї міцно, навік, бо в ній їхня сила. Злі вітри часу шарпали їх і скубли, намагаючись викорінити геть, але вони знову впиналися корінням, дрібні, але витривалі. Такий ото рід! Зазнав і бур, і суховіїв, морений і голодом, і холодом, і всіма злигоднями світу, він падав і знову підводився й сходив навіть там, де його й не сіяно. Колючий, авжеж, бо недовірливий, — багато всілякого зазнав на своєму віку.

Про них, Тернаків, кажуть, нібито вони народ замкнутий, відлюдькуватий, а вони ж цілий вік дискутували самі з собою.

Точнісінько, як оце він — наче ж і вирішив був одгородитись від усіх на світі тривог, — а не може.

Е, та що там, продавати — так продавати. Коли його дружина погналася за модою, то вже не пуститься, і він теж бігтиме разом з нею, хоч висолопивши язик, а бігтиме, бо життя тепер динамічне й прудке, та й він привчив себе до речей і понять, які не вимагають психічних перевантажень. Проекти, строки, цифри й графіки — все це теж нерви й напруженість, але не душа. Душа — то щось окреме...

Тернацький відштовхнув Іванову руку з чаркою.

Одного разу великий блок дав тріщину. Бай Ставрі, бригадир, лежав хворий. Зима пошматувала все небо на клапті, але графік підпи-

рав, і блок доводилося робити. Перед різдвом бетонярі розбігаються з будови по селах, кожен знаходить «поважну причину», в бараках майже нікого нема. Тернацький зібрав рештки бригади й повів на об'єкт. Із ТЕЦ двома шлангами підвели пару, залиті опалубки кутали матами, вібратори без угаву працювали, ущільнюючи бетон, хлопці раз по раз бігали до вогню відігріватись, а відігрівшись, лізли знову назад, але блок таки тріснув. Тріснув наступного ж дня.

Бай Ставрі, закутавшись у шарфи та хустки, придибав, оглянув блок із цього й того боку і сказав:

— Усе добре, одного тільки в ньому нема...

Членів комісії здивували слова старого майстра.

— Нема в ньому душі! — додав майстер. — Якось так відливали, що й...

Ті перезирнулися: «Бригадир і справді хворий...»

— Казочки! — не витримав Тернацький, бо згадав свою бабу Тоту з її шамкотливою, давно забутою казкою: «Пішов хлопець на війну, пішов, та не попрощався ні з батьком, ні з матір'ю. Бідолахи ждали його, виглядали, та з горя й богу душу віддали, а його все нема, все нема; слуги й собі порозбігалися, бо серед ночі чулись у домі якісь голоси. Душа була жива в того дому, та й вона, не діждавшись господаря, вмерла й перекинулась упирем...»

Сидів малий і слухав казочку, сердячись на того воїна, що забув дорогу до рідної хати. І навіть на думку йому не спадало, що мав той чоловік якийсь нагальний клопіт, щось перепиняло йому шлях і не пускало до батька з матір'ю. Як не пускало й Георгія Тернацького. В їхньому селі була тільки початкова школа, тож він, узявши торбу, ще змалку пішов у широкий світ. Вертався додому хіба що на канікули. Казки про воїнів та будинки-перевертні потроху забувались, а замість них прийшли проекти, графіки й механізація. Динамічне життя...

Інженер Тернацький підняв келих і торкнувсь Іванового. Крізь виноградне листя шаснув промінь і сів на торбинці з грішми. Білі та жовті монети заграли на тлі рудуватих та синіх папірців. Незабаром, коли горілка скінчиться й дружина припреться з цебриками та ланцюгами, целофанова торбинка змінить господаря. Копії договору теж перейдуть з рук у руки, належно скріплені підписами колишнього й нового власника, діловодів та нотарів. І хай воно горить, хай швидше кінчається! Доволі вже перевертнів та блоків, яким бракує душі... Життя йде далі, й інженер Тернацький не чинитиме йому перепон, бо ніщо не стоїть на місці, все тече й розвивається. Все прагне досконалішої форми, бо день до дня не схожий. Він продасть батьківську хату — то й що з того? Не він перший, не він останній. Власне, вже продав...

— Хай щастить тобі в ній! — інженер Тернацький підвівся.

— Будьмо здорові, товаришу інженер! — відгукнувсь Іван і простяг йому целофанову торбинку. Вони випили до дна, Тернацькому трохи паморочилось у голові, і він почував себе легким і майже безтілесним. Здавалося йому, що вітерець, який бавився виноградним листям, зараз підхопить його й понесе сторч головою. Йому хотілось ухопитися за щось міцне й надійне. Стілець під руками грав і витанцьовував, правиця помацала там і там, надибала шорсткий виноградний стовбур і поволі заспокоїлась. Крихка лозинка дужа тим, що має корінь, подумав інженер. Дужа, бо має корінь, бо має корінь... А я замахнувся на свій...

Тернацький не втримавсь і таки сів — горілка лишалася горілкою.

— Іване, я роздумав... не продаю я батьківської хати.

Берекетлія схопився, пальці його безладно забігали по столу.

— Як це... Слухай, чоловіче божий! Та ми ж уже з тобою про все...

Тернацький не слухав і не чув нічого. Ні, він батьківськими хатами не торгує. Зараз візьме, вижене цього приблуду й повісить замок. Нехай стоїть, нехай хоч бур'янами заросте, хоч упирем перекинеться... Дурощі! Як це так нехай? Безлюдний дім — то ще страшніше, ніж бездомні люди. Може, саме це й хотіла довести бабуся своїми казками про перевертнів, адже тоді люди не все вміли собі пояснити. Тоді, а тепер? Коли б ми все знали, то не шарпали б собі нерви, де треба й не треба. Адже так? Узяв гроші — віддав хату. Й ходи здоров! Але разом з хатою, цією батьківщиною, зникаєш і ти. Твій корінь! Спогади! Все!..

Тернацький відсунув гроші. Іванові шибеники й досі лазили по повітці галасуючи, та він бачив не їх, а себе в гурті сусідських шибайголів. Підсунувши бланк умови, він дістав ручку і в графі «Ціна» вивів: «Дарую! Дарую свою хату Іванові Берекетлії. Хай живе в ній з п'ятьма своїми дітьми, щоб і хата жила й не вмерла».

Іван глянув і не повірив своїм очам. А целофанова торбинка так само звабно блищала на сонці.

— Забери оце геть! — сказав Георгій Тернацький. — Забери й налий по чарці.

Вони йокнулися, дзвін залив їм вуха, й усі інші звуки та голоси потонули в ньому.

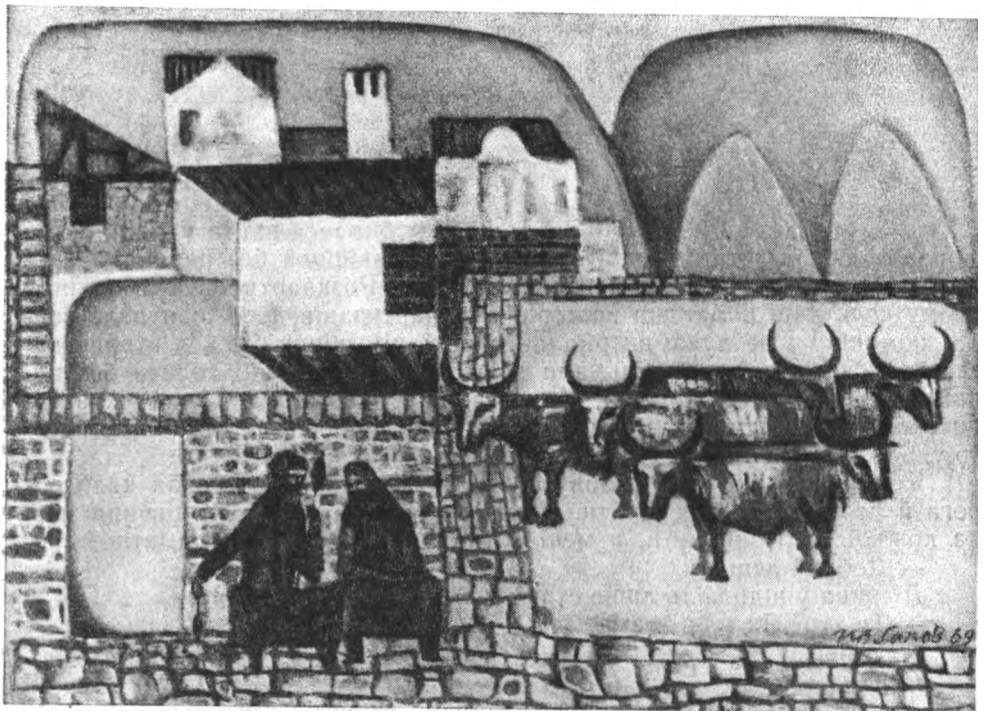

Село. 1969.

Добрі ЖОТЕВ

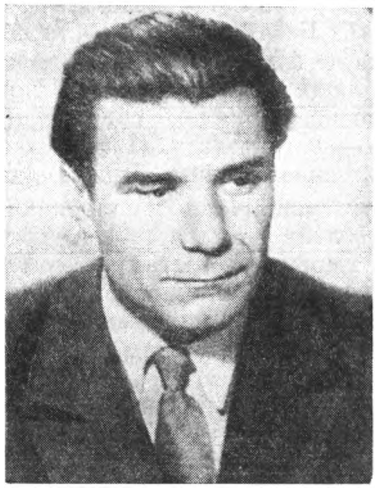

Нар. 1921 р в с. Радуй поблизу Перника Учасник руху Опору. Відомий поет і прозаїк Має близько десяти поетичних книжок, а також збірки оповідань: «Нас вабив світанок», «Одягання Венери», «Пережиті оповідання», «Дороги» тощо Працює в сатиричній газеті «Стиршел». Заслужений діяч культури

АЙШЕ

Я щойно збирався вийти надвір, як на порозі виросла постать юної дівчини. Вона ввійшла без паранджі, а ми ж перебували в мусульманському районі!.. Розквартировуючи загін у цьому селі, наш командир застеріг усіх партизанів, щоб шанували звичаї помаків[1] і не дуже витріщалися на їхніх жінок. Тож я страшенно здивувався, чому це мусульмани дозволили цій дівчині ходити без паранджі, та ще такій красуні. Може, вона з якогось недалекого християнського села? А може, збунтувалася проти приписів корану? Або просто упала з хмар?..

Я марно сушив собі голову в здогадах, а дівчина стояла коло порога й не зважувалася ввійти. В синіх очах застиг страх, дівчина могла кожної миті зникнути, а мені хотілось будь-що її затримати.

— Добрий день.

Дівчина у відповідь лише стримано кивнула.

— Ти хто? Як тебе звати?

— Айше́.

[1] Помаки — болгари, жителі Південних Родопів, силоміць помусульманені у добу турецького панування.

Голос у неї був дзвінкий і чистий, і це додало мені сміливості.

— А скільки тобі років?

Дівчина відповіла:

— Шістнадцять.

Стан в Айше був перетягнений вузьким поясом, плечі округлі й добре розвинені, а ноги по-дівочому довгі й стрункі. Цій дівчині я дав би навіть більше. Мої погляди збентежили Айше, і я поквапився спитати:

— А чому ти без паранджі?

— Бо ще не маю сімнадцяти років, — грайливо відповіла вона.

Від її приємної посмішки мені й самому стало приємно, неначе ця дівчина торкнулась ніжними пальцями моєї щоки. Так усміхатися може тільки справжня жінка, а цю ж, певне, і досі мали за дитя. Які обмежені люди! Мені хотілося сказати дівчині щось гарне, але слова мовби поприсихали до піднебіння, і я дістав з речового мішка кілька домашніх коржиків, що не знати яким чином збереглися там. Айше злякано відсахнулася:

— Та ж зараз рамазан, не можна!..

Я знав, як ревно дотримують мусульмани посту, і все-таки наполіг:

— Ніхто не побачить, ось покуштуй! Або давай разом.

Айше лякливо озирнулася і заходилась хрумкати. До губів їй поналипали крихти, але вона хрумкала й хрумкала, поки доїла все. Тоді відчинила рипучу шафу, весело засміялася й дістала звідти жменю сушених груш. Зморшкуваті гнилички їй так смакували, що Айше навіть забула почастувати мене. Вона їла й тільки змовницьки позирала на мене, цілком звірившись на мою скромність і співчуття. «Таки мають рацію ці мусульмани, — подумав я. — Вона ще зовсім дитина!..»

Знадвору хтось її погукав:

— Де ти ділась, Айше?

Дівчина здригнулася й глянула у вікно, щоки її почервоніли. Знадвору погукали ще й ще, вона розгублено обтрусилась і вибігла, кинувши в мій бік збентежений погляд. Я її добре розумів: а бува, здогадаються, що вона була в хаті не сама! Мені стало страшенно весело, і я подумки проказав: «І все-таки Айше справжня жінка!»

Я ще трохи потоптався в хаті й знічев'я пішов блукати селом. На майдані кілька наших товаришів чистили зброю, дехто курив у холодку, дехто просто сидів і вигрівав на вересневому сонці боки. Я непомітно для себе обійшов усі вулиці й знову повернувся на майдан. Один товариш зненацька сіпнув мене за руку:

— Тобі що — позакладало?

— А хіба що?

— Чи не тебе гукають?

Я озирнувся й побачив Айше, біля неї стояло два вузькошиї вухаті глечики. Вона ходила по воду до чешми, глечики були повні. Я підійшов. Айше сягнула рукою в пазуху, дістала грудочку цукру й простягла мені. Мені стало млосно: якщо помітять товариші — от уже покепкують з мене! Я взяв цукор і майже втік. Айше щасливо всміхалася, не помічаючи моїх страхів, тоді взяла глечики й пішла додому. Я озирнувся.

«Ну й дитина ж!»

І подався до пагорбів за селом. Звідти було видно всі вулиці й маленьку мечеть коло майдану. Я, картаючи себе за легковажність, намагався впізнати хату Айше. Авжеж, авжеж, мене ввела в оману ота її ніби жіноча усмішка. А воно ще звичайнісіньке дитя: просто злякалося

й по-дитячому спаленіло, бо порушило пророком освячений закон, і про це могли довідатися старші. «Ну що ж, дарма, хай та грудочка цукру буде дурневі за науку!»

Я довго блукав пагорбами й майже забув про Айше, і тільки коли сонце схилилося до заходу, повернувся в село. Хлопці встигли виспатись і відпочити, то там, то там вибухав бадьорий сміх, — то була радість довгожданої перемоги. Їхній настрій передався й мені, я ввійшов до гурту, та мимоволі глянув у бік своєї квартири й побачив Айше. Вона метушилася коло хати: то візьме з дровітні кілька полін, то знову віднесе й кине. Повісить на мотузок рядно, раптом скине додолу, тоді повісить удруге й заходиться вибивати порох, а тоді забуде й почне никати між порогом та ворітьми. Наче страшенно заклопотана роботою, а сама так і зиркає через паркан, силкується впізнати мене серед натовпу. Айше була страшенно збуджена й марно намагалась якось приховати свої почуття. Я розізлився вже сам на себе, сам себе вилаяв: «Дурнику божий, та подивись, то справжня жінка!»

Я вже хотів іти до Айше, коли це прибув командир і повідомив, що ночуватимемо в селі, встановимо комендантську годину й цілу ніч стоятимемо на варті: в дві зміни по п'ять годин. Мені випало заступати опівночі. Вислухавши наказ, я глянув у бік своєї квартири. Айше на подвір'ї вже не було. Біля чешми я теж не знайшов нікого. Сонце встигло сховатись за горби, а комендантську годину оголошено відразу після заходу сонця: селяни позачинялися по хатах.

Незабаром смеркло, я пішов на свою квартиру й ліг спати. Опівночі мене збудили, я взяв автомат і за кільканадцять хвилин вже стояв на варті.

Місяць біг клусом серед безладдя хмар, і це дивне видовище мене розважало. Ось місяць наче пропав, але раптом вихоплюється з-за хмарки, й морок притьмом кидається від нього навтіки, нишкне попід стріхами, поза хатами і в гіллі дерев, тоді світило знову починає гуляти в піжмурки, темрява обережно вилазить зі своїх схованок і заполоняє вулиці та майдан. Ця гра світла й тіні остаточно мене розбуркала.

Під час одного такого «місячного затемнення» між деревами промайнула якась постать. Я скинув автомат і вигукнув:

— Хто йде?

Постать не спинилася.

— Стій!

Та вона, не зважаючи на грізне застереження, майже бігла до мене. В цю мить з-за хмар визирнув місяць, і я побачив юну господарку моєї квартири.

— Куди тебе несе?

Айше здивовано зупинилася:

— Сюди... Хіба не можна?

— Звісно, не можна! Негайно вертай додому, — відказав я. — Зараз комендантська година й виходити суворо заборонено. Давай назад, бо стрілятиму!

Дівчина приголомшено дивилася на мене:

— Як то стрілятимеш, ти ж мій друг!

Мені зробилося ніяково — що це я справді! Вона підійшла й подала руку.

— Спати чомусь не хочеться, сиджу й дивлюсь у вікно, коли бачу — хтось під деревами стоїть. Одразу тебе впізнала й оце вийшла погомоніти. Певно, на ціле село тільки ми з тобою й не спимо.

Айше сіла під деревом. Я й собі сів — не стовбичити ж над нею з автоматом у руках. Очі Айше блищали проти місяця, коли вона, спитавши мене, чи з'їв я ту грудочку цукру, простягла ще одну. Я ладен був образитись, але в очах у неї світилася така непідробна щирість, що я розламав цукор навпіл. Поклавши свою половинку в рот, вона лунко захрумкала. Місяць пірнув у зграйку хмар, і я мовчки посміхнувся сам до себе: «Зелене дитя...» І почав знічев'я розповідати якусь смішну історію. Затуляючи долонею рота, Айше весело сміялася, і я мусив її зупинити. Вона притихла й, щоб довести мені, яка вона слухняна, схилила голову на моє плече, а тоді на груди.

— А як у тебе калатає серце!..

Я сидів і боявся поворухнутись.

— Ти такий теплий, а я змерзла й уся тремчу,— додала Айше.

Я прикрив її полою куртки, пригорнув до грудей, Айше втихла, а я несподівано відчув, що вона мліє й безвільно слабне в моїх обіймах. Айше підвела голову і довгу мить розгублено дивилась на мене. Очі її затуманилися. Та доки я отямився й усе збагнув, Айше випорснула з моїх обіймів, схопилась на ноги і втекла. Я теж схопився й покрутив головою: «Прийшло дитя, а втекла дівчина!..»

Вранці ми вишикувались на майдані й рушили колоною з села. Провести нас повиходило все населення. Серед натовпу селян стояла й Айше. Помітивши мене в колоні, вона зірвалася й побігла до нас: ось-ось кинеться мені на шию. Я аж розгубився.

Але якась невідома сила раптом спинила її. Айше звела годих і тільки помахала рукою, а мені здалось, ніби в очах дівчини заблищали сльози. Я теж у відповідь помахав. То вже була справжня жінка.

Мені стало радісно й журно водночас. Я встиг покохати в ній і жінку, й дитя.

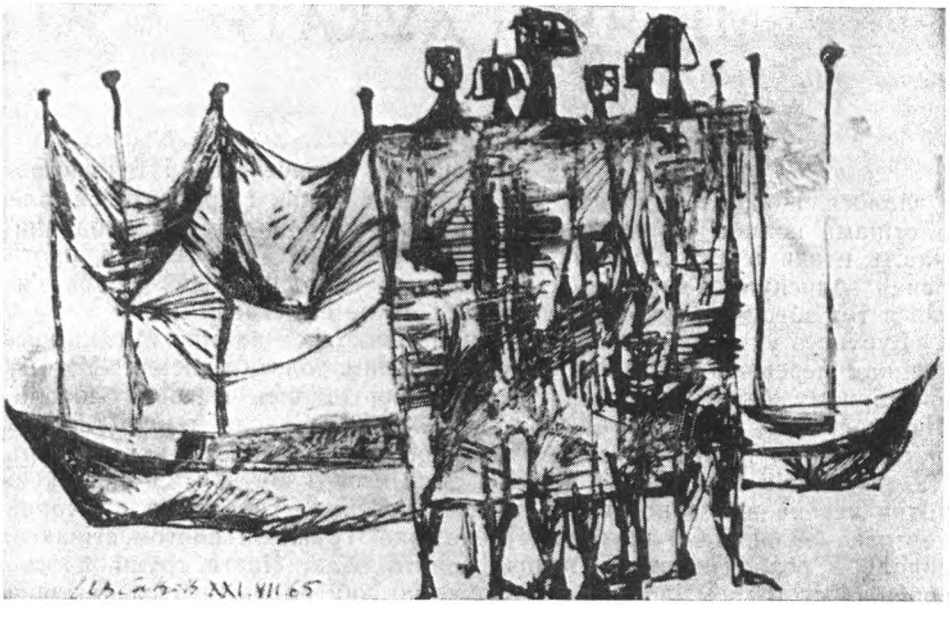

Рибальчихи, 1965.

Слав Хр. КАРАСЛАВОВ

Нар. 1932 р. в с. Дебрі Пловдивського округу. Працював у видавництві «Български писател», очолював видавництво «Народна младеж», тепер — головний секретар Спілки болгарських письменників Заслужений діяч культури Пише вірші, п'єси, публіцистику Опублікував кілька книжок прози, серед яких — збірка оповідань «Та й ім'я в тебе гарне», повісті «Зі смертю на ти», «Двоє», історичні романи «Хроніка про Хаджі Димитра», «Деспот Слав», «Занепад Іванка».

МІСЯЧНІ ДУКАТИ

1

Хлопець у кутку затих, і Бурунсузові здалося, що це вже кінець. Він затамував подих і прислухався, але за стінами колиби сумирно ремигали вівці та сонно хоркали барани. Навіть птахи в лісі давно поснули. Бурунсуз виглянув надвір, проти місяця зблиснула в'юнка ласка й шаснула в кошару. Цей звірок з'явився тут зовсім недавно й нічого доброго не віщував...

Бурунсуз укрився сіряком і зручніше вмостився на сіні. Місяць виснув над деревами й засівав долину дрібним золотим піском. У тому примарному сяйві гори ледь помітно ворушились і мовби дихали. Тіні найвищих буків сягали аж за поріг, і довкола тхнуло прілим листям, цапом та кислим овечим молоком, як у кожній гірській кошарі. На тину висів білий волячий череп і сміявся з вівчаря. Оголені куці ріжки черепа здавались проти місяця жовтими. Така сама примарна жовтизна обляпала й кругле листячко дикої груші за плотом, стікаючи додолу й розбризкуючись, неначе золота вода. Листя груші млосно ворушилося й тремтіло, і від того сам по собі народжувався лагідний вітерець, сповнюючи вечірню тишу таємничим шепотом.

Місяць яснішав і жовтів, кругле листячко груші мерехтіло, чимраз дужче нагадуючи дукати, й Бурунсуз ніяк не міг заснути. Адже Хаджі Димитр[1] дав Бурунсузові добру жменю справжніх золотих монет. Отам за кошарою, потай від усіх... Правду кажучи, він дав їх не просто так, а за певну послугу. І хоч умова була не з легких, зате й золота отаман сипнув чимало. Коли повстанці зникли за горбом, у кошарі лишився поранений Тодор, молодший отаманів брат...

Рани юного гайдука ятрились, і Бурунсуз потай сподівався не сьогодні—завтра закопати його десь або в кущах, або в яру під скелею. Відтоді минуло три дні, ввесь цей час поранений марив і тіпався в гарячці, лише сьогодні надвечір затих. Чи навіки чи тільки заснув — Бурунсуз іще не знав і не квапився перевіряти. Ніч тільки починалася, до ранку було далеко, й вівчар тихо лежав на сіні коло дверей: серед ночі турки не зважувалися шастати в лісі, спати можна було спокійно. Бурунсуз починав тремтіти тільки зі сходом сонця, але блиск золота додавав йому відваги, і він потроху заспокоювався. Він зроду не бачив стільки дукатів. За ці гроші можна було поставити нову хату, докупити овець, вибитись у великі люди. Бурунсуз це добре знав. Тепер він сподівався на щасливу долю, бо останнім часом господарство його занепало й зійшло нанівець — хоч іди попідвіконню з торбою. Багато худоби пропало від чуми. Протягом останніх двох років страшна хвороба винищила пів-отари. Ходить собі вівця чи коза, тоді заслиниться, починає хропти, далі трохи покуняє та й край. І нічим не зарадиш — хоч пускай кров, хоч просили у вухо хворої вівці червону нитку від уроків... Коли б не ті отаманові дукати, довелося б жебракувати. То був неначе божий дар. За ці гроші Бурунсуз мав доглянути пораненого. Хаджі Димитр спинився тоді за кошарою й сказав.

— Кажуть люди, що ти добрий чоловік. Саме за таких ми й ідемо битися з бусурманом. Тодор — мій брат. Вилікуй Тодора й переправ його в Румунію. Нехай чекає на мене там. А це ось гроші. Половину лишиш собі, а ті віддаси Тодорові, щоб мав на прожиття. І дай тобі боже добра і здоров'я. Буду живий — побачимося...

Коли Бурунсуз ховав ті дукати, рука в нього тремтіла. Він поклявся отаманові виконати його наказ, але тієї клятви стало хіба доти, поки загін зник за горбом. Навіть половина дукатів була справжнім багатством. Сяйво золота засліпило вівчаря. Його зненацька охопила якась дивна тривога. Про пораненого повстанця він геть забув — думки кружляли навколо капшука з дукатами. Бурунсуз цілий день носився з капшуком, сховавши його в широкому поясі. Того дня отара так і вистояла в кошарі без паші та води. Підсунувши пораненому гайдукові скибку хліба та полумисок молока, він більше й не заглядав до нього. І лише наприкінці дня, дивлячись, як непритомний Тодор тіпається на сіні в кутку, він перев'язав йому рани й обклав їх цілющим зіллям.

Але більше до нього й не підійшов. Та й чого мав задарма ходити, коли напевно знав, що хлопець ось-ось віддасть богові душу.

Після перев'язки Тодор наче заспокоївся й затих, але Бурунсуз не звернув на це уваги. Не помітив він і того, що бліді щоки хворого налилися прозорим рум'янцем. Біль грохи вщух, Тодор опритомнів, але й досі лежав непорушно, знесилений важким нападом. Він часом ледь розтуляв повіки й дивився на ще неясний прямокутник дверей, хоч

[1] Хаджі Димитр (1837 — 1868) — герой визвольного руху болгар проти турецького поневолення.

нічого й не бачив, бо все перед очима розпливалося й тануло в сивій імлі. Було б справжнім дивом, якби він оклигав і переборов смерть. Перед ним височіла стрімка скеля, й здолати її він уже не міг.

Бурунсуз був цілком певен цього, й думка раз по раз навертала його до дукатів, навіть тихі стогони пораненого не заважали мріяти, І коли він усе-таки підставляв Тодорові полумисок з молоком, то тільки щоб не мучитися докорами сумління, дивлячись у невидющі очі конаючого гайдука.

Вранці, замкнувши двері, він вигнав отару й більше не думав про пораненого. Тепер він боявся одного: коли б до кошари не забрів якийсь випадковий турок. Щоб позбутися цього бридкого страху, Бурунсуз дістав з-за пояса капшук із дукатами, ставав і довго прислухався, чи нікого нема, аж тоді розсупонював капшук. Поки вівці та кози паслись між деревами, можна було втішатися блиском золотих монет. Від найменшого шереху тварини злякано збіжаться докупи, й тронки та дзвоники знімуть тривогу на цілий ліс. До того ж біля ніг Бурунсуза лежали й собаки, сторожко нашорошивши вуха.

Всівшись по-турецькому на траві, Бурунсуз висипав дукати на хустку, лоб його напружено морщився, брови насувалися на самісінькі очі, а золото вигравало променями й аж пекло в пучки. Якась ще неусвідомлена думка, прокинувшись під черепом, манила Бурунсуза в невідомі світи, але в тих омріяних світах теж були самі кітні вівці, чорноморді ярочки та дурні круторогі барани, обвішані дзвіночками. Це був його власний світ, з якого він не міг вийти навіть у мріях. Часом з туману думки виринали отаманові слова: «Саме за таких ми й ідемо битися з бусурманом», але вівчар уперто стріпував кучматою головою й проганяв ці непрохані думки, сперечаючись із отаманом: «Ти мені грошей дай, а розумом я й своїм обійдуся. Коли в тебе дукати, перед тобою й турок феску ламатиме, а про наших голодранців я вже й не кажу...»

І Бурунсуз згрібав монети з полотняної хустки назад у капшук, затягаючи його міцним ремінцем. Інколи думка зривалася з припону, мов застояний бичок, і тоді Бурунсуз біг слідом за нею підтюпцем, сам не знаючи куди. Але дурна думка, як на зло, щоразу приводила його на багате обійстя Дянка Дряновлії. Який у цього чорбаджії млин! Диво та й годі! От коли б і собі такий... Не було б у світі щасливішої людини. Ще два дні тому Бурунсуз не міг і мріяти про такий млин, а тепер усе змінилося. Тепер за поясом у нього лежали дукати, чарівні золоті монети, він на собі відчував їхню владу і думав тільки про них. А кому приспіло вмирати — нехай собі, то Бурунсуза не обходить. Батько Бурунсузів, як і дід, жили під турком не гірше за інших людей, то чого це він має дбати про якихось там волоцюг і шибайголів, що самі не цінують свого життя? Хай-но знайдуть дурнішого.

Бурунсуз піднімав гирлигу до очей, мружачись проти сонця. Світ починав здаватися йому зовсім не таким похмурим і чужим, навіть голе бескеття лагіднішало, й Бурунсуз відчував себе господарем усіх навколишніх верхів. Увечері він не квапився до кошари, поволі заганяв і доїв овець, не дуже зазирав і в темний куток до хворого. Коли ж часом і заглядав, то швидше з нетерплячки: чи не сконав урешті той гайдук? Він сподівався побачити його холодним і закляклим, але юнак чомусь і досі шарудів сіном і тихо стогнав. Господар кошари сідав поряд, і в голову знову лізли каламутні чорні думки. Погляд його мимохіть зупи-

нявся на сокирі біля порога, та залишки людяності, що ще лишалися в душі Бурунсуза, раптом збурювались і відводили погляд убік — далі від страшного леза. Бурунсуз, мов спійманий на гарячому, згорблювався і нишкнув, а потім, щоб довести самому собі, що він таки ж людина й християнин, міняв у полумиску надпите молоко, часом навіть перев'язував хворому рани клаптями його давно подертої сорочки.

Лякаючись отих власних чорних думок, третього вечора Бурунсуз навіть не зазирнув до колиби Там панували тиша й пітьма, і в серці вівчаря заворушилася нова надія, — може, аж оце вже край? Може, врешті скінчилися життєві поневіряння молодого повстанця?

Він ліг просто на сіні під колибою й заснув, приколисаний духом сухої матірки. Розплющив очі аж тоді, як роса заяскріла під першим сонячним промінням. Нетерпляче відкинувши сіряк, він зайшов до колиби. Тодор сидів коло задньої стіни, полумисок був порожній. Бурунсуз аж витріщився на молодого гайдука:

— Щось ти надто швидко оклигав!..

І вицвілі брови його зійшлись на переніссі рудим пружком. Тодор блідо всміхнувся:

— Та начебто так...

— А я вже збирався тебе ховати, — визнав вівчар. Глухий байдужий голос неприємно вразив Тодора. Було схоже на те, що господаря кошари не дуже тішить його одужання. Щоб не думати про це, гість випростав поранену ногу й мовив:

— Я б чогось попоїв...

Бурунсуз приніс повний полумисок молока й окраєць хліба, підсунув хворому й вийшов надвір. Яскраве сонце вдарило йому в очі, й вівчар з несподіванки аж зажмурився.

2

Ранками надворі було холодно, діамантами вигравала роса на траві, а в оборі знехотя бекали вівці. Бурунсуз випускав отару і гнав у чагарі. Тільки тепер Тодор підсувався до замкнених дверей і визирав у шпарку. Видно було лише схил, густе узлісся за видолинком та найближчий пагорб, порослий буковим чагарником. З одного боку пагорб уривався стрімкою кручею, поораною тріщинами,— там Тодор міг би знайти зручну печерку, пристановище на найближчий час. Бо що певніше видужував, то більше боявся за своє життя. А кошара була ненадійною схованкою. Вчора сюди забрело двоє якихось турецьких розбишак. Вони довго торгали замкнені двері, кричали й нахвалялися рознести їх ущент, але господар був десь далеко, турки позабирали вивішені сушитись овечі шкури й пішли геть. Більше вони не приходили, хоча Тодор затаївся за дверима й виглядав їх мало не півдня. Увечері він розповів Бурунсузу про непроханих відвідувачів, і той з переляку аж пополотнів. Він довго ходив із колиби в колибу, нарешті вгамувався й сів, але в очах йому застиг лихий холодний вогник, і Тодор відчув, що вівчар замислив недобре. Підозра гнала сон з-перед очей, гайдук не міг заснути, й до самого світанку лежав і блимав у порожню пітьму. Часом йому починало здаватися, що він даремно підозрює вівчаря, що Бурунсуз зовсім не погана людина, але заснути він однаково не міг. І це врятувало Тодора...

Десь опівночі він раптом більше відчув, ніж побачив, що Бурунсуз тихо скрадається до сокири, яка лежала біля дверей. У темряві Тодор не міг до пуття щось побачити, але вуха його фіксували кожен рух Бурунсуза. Тодор умисне заворушився на шерехкому сіні. Бурунсуз принишк.

— Хочеш навідати овець? — озвався Тодор, аби щось сказати.

Бурунсуз отямився, хрипко промовив:

— Та наче старий баран брязнув дзвіночком...

І швидко вийшов за поріг. Повернувся він аж на світанку — Тодор тільки був задрімав, але враз розплющив очі.

— Ну, що там таке?

— Звірина якась наполохала старого, — збрехав Бурунсуз. І раптом докинув: — А тобі треба той... іти з кошари. Бо завтра ввечері прийде мій пайовик, ми з ним пасемо разом. А що я йому скажу?.. Я сховаю тебе в одній печері. О-он отам! — Він махнув рукою в бік урвища. — Сам зможеш дійти?

— Спробую...

— То ввечері й поведу.

Тодор виглядав із колиби в шпарку й думав про Петка Бурунсуза. Той усе робив мовби з-під батога: знехотя давав йому їсти, знехотя розмовляв... Але Тодор і досі не міг напевно сказати, що той замислив. Якщо вирішив його вбити — чому не вбив тоді, коли Тодор валявся на сіні непритомний? Один-єдиний удар — та й по всьому. І Тодор би нічого не відчув, та й не боявся б, як оце тепер.

Або чому не виказав його туркам? Терновський паша б його не тільки похвалив, а ще й нагородив би: адже обіцяв золота за голову кожного гайдука, аби тільки з чети Хаджі Димитра. То чому ж він не виказав його турецькому паші?

Думки не тримались купи, й Тодор не знав, що гадати. Або він зовсім втратив розум від страху, або ж Бурунсуз надто обережний і хитрий...

Від цих похмурих думок його відвернуло маленьке червоне сонечко на рукаві. Комашина лізла й лізла кудись угору, мов крапелька ясної крові на срібнотканому сукні. Вівчар уже кілька разів натякав Тодорові, що повстанську форму слід змінити на звичайний сільський сіряк, але Тодор відмовлявся. Змінив тільки штани, а мережаної сріблом куртки не схотів скинути. Якщо турки схоплять його, то однаково повісять, хоч би як він був одягнений. Краще вже лишатись у цій формі, в повстанському одязі гайдука, в якому ходять отаман і всі його бійці-побратими.

Та й не тільки це. Рушаючи в гори, Тодор зашив у підкладці кілька золотих монет — материн дарунок на прощання. Він остерігався вівчаря, тому делікатно відкидав його пропозицію змінити куртку.

— Не думай про це, бай Петко, — сказав молодий гайдук. — Якщо басурмани мене схоплять, то не поможе й твій сіряк, і в сіряку пошлють аллахові в зуби.

— Воно то, хлопче, так, але й стерегтись не завадило б...

— Та вже якось устережусь.

Більше про ту куртку не розмовляли, хоча Тодор кілька разів перехоплював погляд вівчаря, який мовби обмацував очима кожну зборочку клятої одежини. Невже й справді догадався? — думав Тодор, і тут-таки сам собі відповідав: — Дурниці! Який з нього ясновидець...

Сонце світило просто в двері колиби, в шпаринку пробився тоненький промінець, вихопивши з сутінок ледь помітні порошинки. Тодор переклав червону комашку на долоню й підняв догори. Немовби відчувши його бажання, сонечко розправило цупкі крильця й полетіло на яскравий промінець, далі з гідною подиву точністю шаснуло в шпаринку й зникло. Полетіло невідомо куди, як Тодорові товариші по четі. Відтоді вже минуло десять днів, і десять днів Тодор не мав од них вісті. Тоді він лежав на зеленій траві, а брат стояв поряд навколішках і тримав його кволу руку. В очах отамана застигли два почуття: любов і обов'язок. Тодорові рани його пекли, він вагався: лишати чи не лишати брата в цього вівчаря. Тодор наполягав, щоб залишили. Він знав, що без крайньої потреби старший брат нізащо на це не погодиться. Але для чети настала вирішальна мить. Отаман не міг важити життям усіх повстанців, попереду на них чекали стрімкі стежки, нові битви та випробування, перемога або смерть. Загін не міг чекати, а рани в Тодора були важкі, почали гноїтися.

— Залиште мене й ідіть, — сказав Тодор. — А як видужаю, то або сам тебе знайду, або ж ти мене розшукаєш. Про чету дбай, про мене не думай... Бо мої дні...

— Братику, перестань! — стріпнув чубом отаман. Тодор пам'ятав, як старший брат відвернувся, щоб молодший не побачив його раптових сліз. — Як видужаєш, пробирайся на схід, чекатиму тебе за долиною Агліки. Чув?.. Ото тільки, що я скажу нашому братові Христакі... Я й Гунчо прийдемо вдвох, а тебе не буде з нами...

Він схилився й поцілував Тодора. Потім одвів Бурунсуза трохи вбік і щось довго йому говорив, а далі дав йому жменю дукатів, щоб, коли Тодор видужає, було за що переправити його через Дунай, у Румунію... Це поранений добре почув, і йому стало боляче. Хаджі Димитр і сам не вірив у свої слова... Чета рушила. Тодор насилу обернув голову й довго дивився вслід. Хлопці йшли похнюпившись, тільки отаман раз по раз озирався назад, махаючи братові рукою. Востаннє Тодор побачив його за вибалком і не впізнав: старший брат здавався маленьким сутулим чоловічком. Розлука висотала з отамана рештки сил...

Де то вони тепер поневіряються, думав молодий гайдук. Він сам собі здавався схожим на птаха з перебитими крилами. Покинутий і нікому не потрібний птах... Йому стало так прикро, аж сльози побігли по блідих щоках. Він хутко витерся долонею й мимовільно зиркнув на двері. В колибі нікого не було, але Тодор не міг собі подарувати, що так по-дитячому розкис. Коли рани нестерпно боліли, терпів, а тепер он... Особливо страшно пекло на Севліївському шляху. Тоді вони цілий день ховались у скелях, наче вужі, смажилися на сонці, а лютий біль свердлив його кістки. Важкі повіки злипалися, й він крізь хисткий сон чув гомін води, великої швидкої річки...

Вода нагадала йому про полумисок з молоком. Тодор узяв хліб і почав кришити в полумисок. І коли попоїв, із жалем зазирнув у порожню посудину. Голод не вщух. Останніми днями Тодорові ввесь час хотілося їсти. Він підповз до діжечки з бринзою, запустив пальці в ропу. Бринза була м'яка й добра. Наївшись, Тодор ліг у своєму кутку горілиць. Тоді витяг з-під сіна пістоль і про всяк випадок перезарядив. Прощаючись із четою, він віддав братові рушницю й попросив у нього цей пістоль: і невеличкий, і при нагоді може виручити його з біди. Дмухнувши в цівку, Тодор поклав пістоль під голови й зітхнув. Тепер

належало трохи поспати, поки не повернувся Бурунсуз, а то, бува, знову цілу ніч не стулиш ока...

3

Отара кинулася до води.

Ставши над берегом, Бурунсуз сперся на гирлигу й витяг кисет із тютюном. Його низьке чоло зморщилося й немовби зробилося ще нижчим, а зіщулені очиці сердито й підозріливо зиркали понад спинами овець. Бурунсуз був лютий на себе й на цілий світ. Усе треба робити з розумом, а він тоді неначе здурів: заходився поночі лапати сокиру. Здурів і край. Мав би спершу пересвідчитися, чи той уже спить, а тоді вже й діяти... Підійшов би й став у нього над головою з сокирою в руках, а Тодор би жахнув із пістоля та й по всьому. Так би й було, коли б той не озвався перший...

Бурунсуз аж повиснув на гирлизі й мало її не зламав. Коли б хлопець тільки нічого не збагнув. Може, таки не розгадав його потаємного задуму?.. Бо коли б і справді розгадав, то хіба питав би потім, що налякало старого барана...

Ця думка трохи заспокоїла Бурунсуза, але він вирішив поводитись із Тодором так, щоб розвіяти всі його підозри. Квапитися нема куди. А то уб'єш клятого повстанця, а тут його старший брат: що тоді робити?..

Бурунсуз не передбачив такого повороту подій, і від самої згадки про страшного отамана поза спиною в нього побігли мурахи. Потрапиш йому до рук — шукай свою голову в котромусь виярку. З такими жарти погані. Вівчар підійшов до маленького джерельця, здмухнув сухе листя й припав губами до крижаної води. А коли випростався, отара вже перебрела потічок і вузькою стрічечкою тяглася до скель. Вівчар підняв собак і теж рушив за отарою. Печера була саме там, і він надав ходи. Стежечки до печери ніхто не знав, а вона непомітно вилась угору й угору, до того букового куща, що закрив отвір від стороннього ока.

Коли Бурунсуз підійшов, з печери вискочила прудка ласка й шаснула під кущ. Вівчар дістав з-за пояса довгого важкого ножа, зрізав кілька гілочок бука й скрутив деркача. Вимівши в печері, він збігав у яр, нарвав трави та папороті, кинув під одну стіну — постіль була готова. Бурунсуз виглянув з печери й наморщив лоб — чи не перевести сюди хлопця сьогодні ж, але тільки сів край урвища й зітхнув.

Отара тихо паслась, дзвоники на баранах зрідка подзенькували й наганяли сон. Припікало сонце, й трава пахла, мов навесні. Спокій довколишніх вершин і пагорбів, синє небо та легенькі хмарки настроювали на мрійливий лад. У цьому світі живодайних струмків і потоків, ясно-зелених дерев і кущів, духмяного зілля та квітів сама думка про смерть здавалася блюзнірством, але, мовби на зло природі та буйному життю, якраз примара смерті й збудила мрію в дикому вівчаревому серці. Бурунсуз і досі сидів, звісивши ноги з урвища коло печери, але думки його блукали далеко внизу, за незліченною отарою, яку стереже добрий десяток наймитів і гомін тронок якої заглушив би дзвінки обозу всіх султанських полків. Бурунсуз ніколи не бачив султанського обозу, але все величне в його уяві було пов'язане з передзвоном та беканням великих круторогих баранів. Яке ж то султанське військо без лунких баранячих дзвоників, думав Бурунсуз.

Коли сонце схилилося над пагорбом, він спустився до своїх овець. Повітря в яру було вже холодне й вогке. Кошара мовчала під потемнілим горбом. Бурунсуз кахикнув, хвилину почекав і зайшов до колиби.

Десь там у сутінках зашаруділо сіно.

— Добрий вечір, — уперше привітався Бурунсуз.

— Дай боже здоров'я.

Вівчар сів на триногому дзиглику біля Тодора й дістав кисет.

— Ось побачиш, яку я тобі постіль у печері зробив. — Люлька сичала й потріскувала. — Зможеш дійти?

— Вже якось доберуся...

— Тоді ходім.

Тодор насилу переставляв ноги. Рани ще не загоїлися й страшенно пекли. Забувши про нічну пригоду, він налягав вівчареві на плече, й підозри його потроху розвіювались. Бурунсуз обережно йшов поряд із ним, попереджаючи про каміння та баюри, тихий голос його бринів над самим вухом пораненого гайдука. Мабуть, уночі мені просто привиділося, думав він. Може, чоловік і справді хотів навідати отару...

Тоді згадалося головне: а нащо ж він ліз по сокиру?.. Але Тодор квапливо приглушив у собі ту лиху підозру. В отій темряві, та ще коли переховуєш у колибі пораненого гайдука, мимоволі хапатимешся за сокиру, почувши якийсь сторонній звук. Цей вівчар людина наче непогана, тільки трохи здичавів серед оцих пущ. І хтозна-скільки років живе він у кошарі самотою. Одне діло бути серед людей, і зовсім інше — знати тільки худобу.

Тодор стомився, вони сіли на давно повалене дерево перепочити, гайдук витягнув хвору ногу й хрипко зітхнув:

— А в тебе є діти?

— Колись були, тепер немає, — збрехав Бурунсуз.

Тодор звів брови:

— А де ж вони?

— Повмирали. Спочатку вмерла моя стара, а за нею і діти...

Тодор більше нічого не питав — не хотів вередити чужу рану, та вівчар розповідав сам.

— Повмирали од болячки в горлі... Посиніє отак, сапне разів кілька — і край... Тепер я сам у цілому світі. Тільки сам хіба проживеш? Є тут одна вдовичка, міг би зійтись, та дітей у неї до біса, не хочеться годувати чужих дітей... А то ще є одна в Дрянові, вона мені більше до душі, та не знаю, чи оддадуть. Батько в неї там такий скнара, що страх, тільки про гроші думає... Хоче багатого жениха...

Все це були вигадки, Бурунсуз аж сам дивувався, як це воно в нього виходить так переконливо й правдиво. На думку йому спало щось нове — геть несподіване: ану як випросити в хлопця всі дукати, які дав йому тоді отаман? Але він знав, як їх важко заробляти, й прикусив язика. Де знайдеш такого йолопа, що віддав би тобі свої гроші! А то нагадає, а Тодор схаменеться й забере належне йому? Краще мовчати, вирішив Бурунсуз. Краще добре обмацати куртку: десь там мусять бути й інші дукати...

Подумавши це, він звівся на ноги й простяг гайдукові руку. Стежка щодалі стрімкішала. Коли щось робити, то зараз, іншої такої нагоди не буде, вирішив Бурунсуз, узяв хлопця за поперек і неквапом повів далі. Тепер він раз по раз умисне спотикався й мало не падав, мовби випадково ковзаючи рукою по срібнотканій гайдуковій куртці. Ко-

ли вони нарешті дійшли, Бурунсуз вже не обіймав Тодора: дукати були зашиті в підкладці лівої поли. Не багато, але все-таки є...

Зійшов місяць. Тодор заліз до печери й простягнувся на ще свіжій папороті, а Бурунсуз підсунув собі каменюку. В порожню колибу не хотілося йти. Він дістав кисет і люльку.

— Про цю печеру знаємо тільки я та мій пайовик. Думали робити тут бринзу, але дуже крута гора. І стежечка вузенька. Поки дотягнеш барило з бринзою або з молоком, то й язика висолопиш. А ще й паскудна ласочка десь тут завелась...

— Височенько, — погодився гайдук. — А для мене вдвічі.

— То тобі сьогодні так здалося. Хай-но трохи оклигаєш, будеш бігати, як те ягня,— сказав Петро Бурунсуз і раптом перевів мову на інше: — Ти такий молодий... а себе не жаліеш. Певно, не з доброго життя гайдуком став? Бідували вдома?

— Та ні, — заперечив Тодор. — Батько в мене заможний, бай Петко. Має свій трактир, і сукном торгує, та хіба це головне? Не можна так далі жити...

— Як? — Вівчар нічого не второпав.

— Та так... Як худоба. Коли кожен турок тобі різник... Свобода дорожча за гроші.

Останнє слово знову нагадало Бурунсузові про ту половину дукатів, яку мав незабаром віддати Тодорові, але він і тепер побоявся ризикувати й лише глибокодумно сказав:

— Свобода свободою, але й без грошей не проживеш.

Далі Бурунсуз тільки пахкав люлькою та мовчав, і поки Тодор доводив йому перевагу свободи над багатством, він зробив для себе нове відкриття: хвалить свободу, а дукати береже...

І вирішив поводитися ще обережніше.

4

Бурунсузовим пайовиком був уже досить підтоптаний чоловік, ріденька борідка якого поруділа й закучерявилася від сонця. Що далі він старів, що дужче втомлювались його ноги на стрімких кручах, то невтомнішим ставав язик. Якщо дідок не розмовляв з вівцями, то або кричав на пса, або картав сам себе за давноминулі й усіма забуті речі.

З його приходом Бурунсуз трохи повеселішав. Старий багато дечого розповів, і в кожній події знаходив щось кумедне. Затримався на день, бо в селі був похорон: помер його давній друг, товариш парубоцьких років Кольо Гега... Балакали жінки, що Кольо косив на левадах, а тоді ліг під поповим горіхом і заснув. Аж тут піп нагодився. Побачив Гегу під горіхом на сирій землі і вирішив розбудити, щоб той не застудивсь. Нахилився над Гегою, волохатий і рудий, а Гега, як прокинувся, то тільки раз і гикнув. Певно, нечиста сила привиділася... Пропав чоловік. Уже й поховали. Стара Гегиха голосить і кляне попа, а той співає, на те він і піп. Кумедія та й годі! Сміх і гріх... Пропав чоловік ні за цапову душу. Ну, та хоч поплакати було кому, а хто поплаче за тими хлопцями?

Бурунсуз не зрозумів:

— За якими... хлопцями?

— Та проходили тут якісь гайдуки. Турки хваляться, ніби винищили всіх. Кажуть, отаманова голова й досі стримить на майдані в Тернові.

— Хто тобі казав?

— Наші дядьки були там і самі бачили.

Бурунсуз довго зважував новину, а ввечері відніс Тодорові барильце води, хліба з салом і довго його розпитував. Бурунсуза цікавило одне: скільки отаманів мають повстанці. Після того не з'являвся в печері чотири дні — їздив аж у Дряново, мусив сам перевірити принесену напарником новину. Дряновці вже встигли побувати в Тернові й на власні очі бачили голову Хаджі Димитра на міському майдані. Отаман бився до останнього. Повстанці поклали багато турків. Ходили чутки, начебто басурмани по цей і по той бік Балкану перегризлися за почесне право взяти голову повстанського ватажка. Такі подробиці не дуже цікавили Бурунсуза. Очі його хижо спалахували тільки тоді, як сказали, що русенський валія заплатив за голову отамана десять дукатів.

Повернувшись із Дрянова, Бурунсуз кілька днів не зважувався навідати свого гайдука. Боявся, що той відгадає його лихі думки. Лише на четвертий день подався він до печери, взявши під пахву сокиру. Тодор виліз із печери й сидів під кущем, дивлячись на вже погаслий захід. Він швидко видужував і набирався сил. Ще якихось два тижні, і він попрощається й з вівчарем, і з цими горами; не знав гайдук одного: куди звідси податися? Чи шукати загін, чи й справді перепливти через Дунай у Румунію, як того хотів його старший брат. Минулого разу Тодор зробив по-своєму й поплатився за легковажність, потрапив під турецькі кулі в останньому бою, коли чета досить далеко відірвалась од переслідувачів, прямуючи в гори. Тож мусив бодай тепер виконати братову волю й перебратися через Дунай.

Унизу на стежці почулись кроки, вони вивели Тодора з глибокої задуми. Незабаром почулося й заспокійливе кахикання вівчаря.

Бурунсуз привітався й сів поряд. У густій сутіні Тодор не бачив його очей. Несподівано сокира вислизнула з-під пахви вівчаря й лунко вдарилась лезом об камінь. Тодор запитав:

— Це ти ходив до лісу?

— Врубав трохи дровець, а тоді думаю: дай-но віднесу сокиру сюди... Може, коли й тобі придасться. Воно то є пістоль, та чи багато користі від самого пістоля... Та й стріляти небезпечно — іще хто почує. А якщо когось нечиста принесе, то зможеш і самою сокирою впоратися. Так я кажу?.. А ще треба вистежити і вбити оту ласку, бо то капосний звірок. Зарубай сокирою...

Бурунсуз говорив і говорив, подумки картаючи себе за необачність: і цього разу не вийшло — й знову через кляту сокиру... Тепер доводилося чекати наступного дня. А може, це й на краще? Молодий гайдук втратить пильність і вже не стерегтиме кожен його рух.

Попереду були ще цілі тижні, час працював на вівчаря.

Тодор слухав його балаканину. Страх потроху вщухав, хоча брязкіт сокири неприємно різонув слух, нагадав ту недалеку ніч... Дражливий звук повільно розтанув у холодному повітрі.

Але Бурунсузові слова заспокійливо дзюрчали під буковим кущем, поволі заглушаючи тривогу. Бурунсуз і справді добре зробив, принісши сюди сокиру, бо що таке пістоль? Коли хтось пробереться до печери, одним пострілом себе не захистиш. А сокира...

Тодор випростав хвору ногу й уже спокійніше глянув на ледь видиму постать вівчаря, яка бовваніла у темряві.

— Що кажуть у селі, бай Петко?

— Нічого не кажуть. Ваші гайдуки накивали п'ятами: жоден турок не знайде й не дожене.

— Невже так ніде й не наразились на башибузуків?

— Ні! — Голос і цього разу не зрадив Бурунсуза.

Тодор проказав:

— Слава богу. — Але відповіді не діждався й замовк. Бурунсуз помацки ввійшов до печери, взяв барильце й побовтав у руках...

— Принесу свіжішої водички, ця вже трохи тхне...

Він обернувся і зник на стежці понад урвищем, а дрібні камінчики ще довго сипалися з-під його постолів, падаючи десь там унизу в гниле торішнє листя. Тодор давно звик до цих шумів і думав про своє. На небі висипали рясні зорі, а серце стискалось од неясних передчуттів. Щось мало статися з товаришами, бо останнім часом Тодорові снилися лихі сни: начебто назирці за братом ідуть чорні собаки...

У лісі над скелею зашелестів холодний нічний вітерець. Тодор зітхнув і роззирнувся. Місяць підбився досить високо й нагадував червоний дукат, а може, пляму гарячої крові. Збоку насувалася важка хмара, яка ось-ось мала проковтнути дукат, але він увесь час вислизав із її пащі. Та хмара врешті наздогнала його, проковтнула, і паща її зайнялася темним вогнем, неначе місяць спливав кров'ю. Так само спливав кров'ю й Александр, якого куля наздогнала в Караїсенських виноградниках. Перша жертва перших боїв. Це був гарний хлопець, наймолодший серед усіх. А скільки було потім... І земля спрагло вбирала в себе їхню гарячу кров, як ота хмара червоний жар місяця. Все повторювалось і в людському житті, тільки ж місяць вирветься з полону хмар, а хлопці більше не встануть, бо в їхніх жилах струмує не примарна місячна кров, а справжня людська...

Вівчар уже повертався. Тодор чув, як він важко ступає й камінчики з шерхотом сипляться з-під його постолів у прірву. Глухо хлюпала в барильці свіжа вода.

— Нічого не видно, хоч в око стрель... А ще й місяць за хмару сховався. Коли б не пішов дощ...

— Місяць показує на вітер.

— Ти місяцеві не дуже вір...

Вони довго мовчали, ховаючи в темряві свої очі та свої думки.

До колиби Бурунсуз пішов далеко попівночі.

5

В'юнка ласочка таки вподобала собі густий буковий кущ, який закривав отвір Тодорової печери. Коли надходив день, вона вихоплювалася з хащів і зникала аж до вечора. Та тільки перші сутінки виповзали з печери й поволі сунули в яр, щоб згодом заполонити всю долину, хитра ласчина мордочка знову з'являлася в гущавині. Від такого сусідства Тодорові спочатку було трохи моторошно. Він багато наслухався всякої всячини про цього підступного звірка. Якось рідний Тодорів дід їхав до шаповальні й мало не переїхав кубло з ласченятами, але вчасно вгледів його й переніс під розлогий кущ. Незабаром побачив і стару ласку, яка шастала довкола, шукаючи своїх дітей. Дід розпріг воза коло шаповальні й повісив цеберку з харчами під стріхою. Він довго валяв сукно, потім вийшов перепочити, глянув — аж цеберка гой-

дається, хоч вітру й нема. Дід тільки хотів був подивитись, хто то нишпорить у харчах, коли раптом звідти вискочила руда ласка й причаїлась коло ярма, щоб стрибнути дідові межи очі. Дід, проте, не злякався, а пішов під отой розлогий кущ, куди переніс кубло з ласченятами; ласка побачила своїх малят і облишила діда. Вона вилізла з хащів тільки тоді, як дід сів полуднувати, потім враз підскочила й перекинула горщик із юшкою просто в траву, не давши дідові й покуштувати. Дід аж тоді збагнув, що ласка перед тим наплювала в юшку отрути. Скільки в тих розповідях правди, Тодор не знав, але забобонний страх перед прудким звірям лишився в нього з самого дитинства.

Ласка зовсім нечутно вилазила з-під куща, спинялась на стежці й пильно зазирала в темний отвір печери. На рудій плескатій мордочці зухвало зблискували намистинки оченят, черевце біліло в сутінках... Цей насторожений допитливий погляд спочатку бентежив молодого гайдука, але людина з часом до всього звикає. Тварина теж. Ласка поступово призвичаїлася й перестала навіть помічати Тодора, спокійнісінько бігала повз нього до печери й назад, і хлопець не раз бачив, як у зубах у неї сіпається напівзадушений кажан. Кажани жили десь всередині печери, він тільки вгадував їх нечутний лет; ці таємничі істоти вилітали на полювання звечора й вертались удосвіта. В такому дивному сусідстві Тодор і жив. За місяць він остаточно видужав і міг би вже йти на пошуки своїх товаришів, але не зважувався: чекав, що старший брат ось-ось прийде по нього, бо нібито переказував через якихось габровських купців, що незабаром завітає в гості. Так брехав Тодорові Бурунсуз.

Вівчар приходив до печери пізно ввечері, й гайдук нетерпляче його виглядав, а розмови їхні точились увесь час навколо повстанського загону: хтось бачив чету отам і там, отам і там люди чули стрілянину, оте й оте казав старший брат, отакий і такий привіт переказував Тодорові. Молодий гайдук радів, зранене тіло його наливалося силою, а в серці міцніла надія незабаром побачити брата і всіх товаришів. Бурунсузові розповіді давно приспали в ньому сумніви й підозри, Тодор давно забув і про ту тривожну ніч, і про сокиру за дверима, куди тяглася вівчарева рука. Він навіть сердився на білогруду ласку, яка не хотіла визнавати вівчаря: побачивши його, вона скручувалася в клубок, холка в неї настовбурчувалась, а очиці спалахували лютим вогнем. Вони зненавиділи одне одного з першої ж зустрічі: коли вівчар замахнувся на неї сокирою і мало не вбив.

Листя букового куща ледь помітно блякло, Тодор знав, що наближається осінь. Нижня поросль уже бралась іржавим ряботиннячком, яке поволі підіймалося на кущ. Ночі теж стали холодні, а тіні в яру, набравши рудувато-чорного кольору, нагадували домоткане сукно, фарбоване вовчою ягодою. Місяць такими ночами або ховався за горби, або й зовсім не сходив.

Наближався Чесний Хрест, коли гайдуки розходяться на зиму по домівках, і Бурунсуз поспішав: тоді Тодора не втримаєш у печері жодними плітками та побрехеньками. Від однієї думки про те, що мало статися, в жилах у Бурунсуза холола кров, але він знову згадував про золото, яке мав понести з собою гайдук, і рішучість поверталася до нього. Адже то стільки дукатів!..

Та потім думка поверталась до отамана. А що коли Хаджі Димитр живий? Після першої чутки пішли інші розмови: нібито отаман утік, зібрав нову чету й знову блукає ярами та долинами.

Ці балачки стримували вівчаря, він ніяк не міг зважитися здійснити свій задум. Тепер він себе картав, що місяць тому сам не з'їздив до Тернова, повіривши чужим словам... Повірив, а тепер нічого до пуття не знає. Якби ж то знаття... Але розум у людини куций, мов той вівчарський сірячок: натягнеш на голову — мерзнуть ноги, укриєш ноги — голова під дощем...

Бурунсуз радніший був не квапитись, але час підганяв.

І він наважився.

Коли Тодор угледів його з-за букового куща, в руках у Бурунсуза була паляниця та вузлик із бринзою. Тодор навіть привітатися забув.

— Що там нового?

— Переказував твій брат, щоб ти збирався.

— Куди?

— Ген на ту гору... Казав, удосвіта підуть до Сербії. Я тебе проведу...

— То рушаймо ж!

— Маємо час. Повечеряй, а тоді й...— сказав Бурунсуз і простяг йому хліб та бринзу. — Дорога неблизька... Попоїж трохи... А тоді й...

Тодор узяв принесене, розв'язав вузлик із бринзою й заходився вечеряти під буковим кущем. Темрява щільно замурувала вихід печери, але він до цього давно звик — сидів і мовчки жував черствий окраєць, мандруючи в думках гірськими стежками, сходячи на стрімкі кручі — десь там його брат і товариші. Тільки зайде сонце, тільки на полонинах заблищить роса, — і він обніме свого старшого брата, припаде йому до грудей. Мабуть, Димитр побував і вдома — не міг же він обминути батьків дім, ідучи з хлопцями повз рідне місто, адже стара мати слаба, побивається за синами... Коли Тодор лаштувався в похід, вона дала йому на щастя трісочку з хреста господнього. Сини пішли в бій, а ненька лишилася сама самотою, висохла вся й зморщилася від гірких сліз, мов печеричка...

— Ти знову завівся з тим звірям, бай Петко?

— Хай йому чорт, не можу на нього дивитися. Був би зарубав, та сокира схибила.... Вже ж колись не схибить...

— Дай ти їй спокій, хай собі живе.

— Я таки вб'ю її сьогодні. Ось лише вистромиться з куща — сам побачиш... — Голос у Бурунсуза був хрипкуватий і глухий, але Тодор уже його не слухав, знову полинувши думкою в рідний дім, до старої неньки. Він теж перед нею трохи завинив, адже наймолодший син мусить доглядати матір, а він подався за братами в ліс...

Раптовий удар перекинув Тодора долілиць, у мізку спалахнув жахкий вогонь, та його вмить залляв нічний морок, черства паляниця впала й покотилась у прірву поза кущем, але він уже нічого не чув і не бачив. Тільки люті очиці ласки зблиснули на закривавлену сокиру вівчаря.

Атанас МАНДАДЖІЄВ

Нар 1926 р в Софії В минулому відомий спортсмен, багато років віддав журналістиці. Опублікував близько п'ятнадцяти романів, повістей, збірок оповідань, серед яких «Старт у життя», «Коли дні короткі», «Сектор «Б», «Білий колір риби» та інші.

МОДНА КАЗКА

Сонце припікає. Пахне морем, хоча ніякого моря ніде не видно. Побілений будиночок аж тріщить — повно дачників. Кран пересох, і воду господиня бере з двох іржавих залізних бочок, а п'є з надбитого глечика. Глечик стоїть у підвалі, там же стоїть кілька білих ліжок. Мокрі купальники висять скрізь, навіть на припалій пилом смокві, але моря немає. Я жду, коли годинник покаже пів на сьому. Точно о цій порі сонце розбивається об голий горб, де межа піщаного царства, й під виноградом стає трохи свіжіш. Не гаючи й хвилини, я сідаю з сином нашої господині (він капітан далекого плавання, і в нього білі поросячі вії) зіграти в шахи або ж, охоплений сверблячкою натхнення, холодним поглядом творця розганяю всіх із дворика. Тоді з'являється моя дружина в білій безрукавій кофті й занадто куцій, як на її роки, спідниці. Сказавши, що зібралася до центру, вона виходить, схиливши голову й дрібно-дрібно ступаючи. Я ні про що не питаю й не серджуся — як і раніше, в столиці, як і всі ці довгі роки, вона й тут щодня переслідує мене до пів на сьому своїми дрібними турботами, що здатні прихилити й розчулити вразливого. Хочеш, я зготую тобі чогось холодненького? Тобі сонце в очі б'є — може, завісити вікно? Що зварити на обід? Усе це схоже на старий магнітофонний запис улюбленої, але

вже набридлої пісні «Ой не шуми, зелена діброво». Стрічка крутиться плавно й повільно, тільки час від часу заїдає, виключно через мою неуважність, але ніколи не рветься. Я не дорікаю їй і за ту міні-спідничку, хоча, побачивши діда в шортах, я щораз осудливо відвертаюся. Врешті, думаю собі, в неї гарні ноги, хай мені позаздрять хтиві старі парубки, на те й море.

Море? Так, близькість його дається взнаки. Рибою та гнилими водоростями тхне аж сюди. Та ще зловісний стогін чайок. Та ще безмежні піски, в яких тонеш, бігаючи за футбольним м'ячем і скидаючи щораз по кілограму. Піски, піски й двогорбі дюни в ріденьких косах цупкої сивої трави, городи, оточені рибальськими сітями, монотонні зітхання прибою — навіть чути, як сичить вода в ямах між скелями. Так, море, напевно, десь дуже близько, й надвечір, коли я сиджу над шахами або сушу голову над першим абзацом, моя дружина, збентежено потупивши очі, іде до моря. В скісних променях сонця її голова нагадує рясно подряпаний шолом, а я записую олівцем на білому аркуші: «Врятований від власної тіні» — щось подібне. І вона стає мені ще дорожчою. Це повторюється день у день, без змін, на березі моря, якого й досі нема: виходить на самотню прогулянку в своїй куцій спідничці та білій безрукавій блузці, щоб повернутися точно за дві години в тому самому вбранні, так само потупивши очі і дрібно ступаючи. Де вона була, що робила? Своїм мовчанням я хочу запевнити її, що зовсім не сердитимусь, коли вона завтра повернеться з прогулянки не за дві, а за три години, навіть уночі. Я в ній упевнений. Така вже вона є: хай би світ догори ногами став — ніколи не вчинить нічого недозволеного, зате я вже не раз перекидав ногами догори її ясний і тихий світ. Та й відпочиваємо ж ми не в якомусь там Палермо чи Неаполі, де аж кишать агресивні типи, а в сонному болгарському містечку, де турбота про честь родини відпадає сама по собі. Що тут може статися? Хіба якийсь п'яний лобур налякає в темряві непристойним словом або стрибне під ноги зелена жаба. «Спинися! Почекай! Хочеш — підемо вдвох?!» — кричу я їй услід, охоплений тисячами найгірших припущень, караючись докорами сумління. «Спинися, почекай! Куди ти біжиш!» Але вона прикидається, ніби не чує моїх криків, а може, й справді не чує, бо йде не обертаючись, мало не біжить. Наздогнати? Білі вії капітана здригаються, він ризиковано переставляє королеву в бік мого добре захищеного короля. Цікаво, що він надумав? Особисто я можу передбачити три й чотири наступних ходи, але тільки для нападу, в захисті ж я швах і не вмію вгадувати наперед підступів противника. Тому я накриваю машинку чохлом і йду за дружиною, але не як той злодій, що ладен кожну мить сховатись у затінку. Навпаки, крокую посеред вулиці ще й насвистую. Коли вгледить — одразу здогадається, що я зумисне пішов услід, аби захистити її від того п'яного лобуря. Та вона мов крізь землю провалилась, а дорога веде й веде, не знати куди й до чого, чимраз темніша й хрускітливіша. Я вже думаю вертатися, думаю про лещата, в які затисну необачну королеву противника, та раптом опиняюсь у царстві пісків. Тут видно, тут буйний день, білий, розпечений сонцем пісок на обрії зливається з так само розпеченим небом, і звідусіль лунають знайомі голоси. Сконфужено відповідаючи на привітання, я продираюсь між парасольок та грибків, під якими порозлягалися чи не всі мої колишні й теперішні друзі. Хтось грає в карти, хтось, обличчям загрібшись у пісок, слухає музику, хтось стрибає на одній нозі, витрушуючи воду з вуха, та моря, скільки не дивлюся, так ніде й не можу побачити. Я вже ладен спитати першого-ліпшого, де

ж те кляте море, та людей уже нема, починаються дюни, зрідка втикані гривками сухої сивої трави. Я йду зовсім тихо, так тихо, що мало не топчуся по кониках, і знову враз і ще несподіваніш опиняюсь у велетенській піщаній залі, з нішами та колонами. Тут і справді геть усе з піску. навіть лави в заглибинах ніш, де сидять жінки й чоловіки у вечірніх туалетах. Тут я нікого не знаю, всі молодші за мене років на двадцять, коли не більше. В залі відчувається пожвавлення, мовби хтось іще має прийти. Мені незручно, я мушу якнайшвидше зникнути, та для цього бракує сил. Стою за колоною й дивлюся, що буде далі, навіть притулитись не зважуся, бо в колони такий сипучий вигляд, мовби її нашвидку зліпили дитячі руки. Оркестру не видно, та звідкись озивається музика, щось середнє між тірольським і Штраусовим вальсом. З ніш на середину виходять пари, підлога добре втоптана й схожа на вічно мокру смужку при воді, молодь танцює жваво і з вистрибцєм, як і вимагає тірольський вальс, але разом з тим і трохи врочисто, як велить Штраує. Куди це я потрапив? До школи танців — чи в дивакувате братство молодих маньяків, що вирішили примирити протилежності? Але це дуже цікаво, це щось нове, шепочу я й перебігаю до сусідньої піщаної колони, звідки краще видно танцювальний майданчик. Визирнувши з-за свого нового прикриття, я раптом помічаю дружину. Вона стоїть у ніші зовсім сама, єдина самітниця на всю залу; я полегшено зітхаю, хоч мені й дуже шкода її. Та щойно я зібрався вийти, кленучи себе за несміливість, як в око мені впадають відразу три речі. Насамперед, вона в тій самій кофтині без рукавів, але в довгій темно-коричневій спідниці в яскраву зірчасту крапочку. По-друге, якщо зважати, що вона стоїть, нетерпляче роззирається й кусає губи, то мусить на когось очікувати. І по-третє,— вона здається молодшою щонайменше років на двадцять. Мене крає такий біль, що я можу відокремити його й вивчати, мов річ цілком самостійну й відрубну. Дружина вхопилась обіруч за колону й сунеться вниз, піднявши хмару пороху, та я крізь порох бачу її мармурово чисте обличчя, і вишнево-червоні вуста, й блискуче волосся. Саме такою була моя дружина в перший рік нашого знайомства, коли ще ніхто нічого не знав: живі, закохані в світ очі й довірлива тепла рука, але тепер ця рука на плечі кремезного чоловіка з розкішною гривою, що хвилями спадає на шкіряний комір куртки. Ця пара танцює краще за всіх, легше за всіх, і в усій залі немає щасливіших, він з безмежною ніжністю підтримує гнучкий дівочий стан і веде так уважно, щоб ніхто не зачепив і не торкнувся її; вони на небі й разом з тим міцно тримаються землі, та я марно силкуюсь розгледіти його, марно сіпаюся то на цей бік колони, то на той, неначе граюсь у піжмурки. І так аж до тієї страшної миті, коли вони полишають танцмайданчик і, тримаючись за руки, йдуть до дверей. Я ледве встигаю сховатися під найближчу піщану лаву, серце мені мало не вискочить. Куди вони йдуть? Невже цілуватися потемки?.. Дружина вповільнює крок, він теж. Вони стоять і довго дивляться одне одному в вічі, молоденькі й стрункі. Тоді вона забирає руку й тане в пітьмі. Мені добре чути, як вона біжить, поспішаючи додому. Ховатися більше нічого: я виповзаю з-під лави й зумисне проходжу під самісіньким носом у розбійника, та побачити його обличчя мені знову не щастить. Зате щастить відкрити зовсім несподіване: точнісінько така сама куртка, з таким же шкіряним комірцем була моїм єдиним пристойним одягом у ті роки, так самісінько був я вдягнений і того вечора, коли вперше повів її на боксовий матч і почастував кукурудзяними баранцями.

Капітан далекого плавання сидить, і я теж сиджу, затиснувши в руці фігуру. Він людина вихована й мовчки жде, коли я сам поставлю її на дошку, а я чекаю дружину, вона мусить ось-ось прийти. Я дуже засапався, бігаючи серед дюн? Тим краще — не гаятимемо часу! Власне, я ще нічого не вирішив, але певний одного: сьогодні їй не минеться. Де ж твій сором? Ні, це не те. Я просто схоплю її за волосся й волоком потягну через усе місто, як то робили чоловіки за часів середньовіччя.

— Добрий вечір. Купила в'язку ставриди...

— Ну, що ж,— белькочу я й нахиляюся під стіл, мовби шукаю фігуру.

Чи не наснилось? А та довга темно-брунатна спідниця?.. Я дивлюся на її голі коліна, тоді відводжу погляд. Очі погасли, в них уже нічого не лишилося — ні спогадів, ні хвилювання, дороге обличчя таке саме, як і дві години тому: ледь змарніле за день, з кількома тонкими паралельними рисками над бровами й павутинкою срібла в чорній косі — воно виблискує проти лампи. Взявши в нашій кімнаті якусь одежину, вона накидає її мені на плечі, тоді приносить ослінчик і тихенько вмощується поряд. Хіба ж підніметься рука тягати за коси вже посивілу жінку!..

— Отут мені найкраще,— ледь чутно шепоче вона, щільно притуляється до мене й нишкне.

Я теж принишк, але не можу й не хочу заспокоюватися, мені страшно, я не хочу вдруге блукати серед безмежних пісків у марних пошуках моря, яке дихає вогкістю, ворушить гривами дюн і квилить голодними чайками. Та чому я такий певний, що все те було сон? Хіба могла наснитись ота рипуча дорога під ногами, зовсім реальні люди, правдиві голоси й оті яскраві, цілком конкретні подробиці? Нехай це не дійсність — але що ж у такому разі?..

Наступного дня час плентається надзвичайно мляво. Та коли о пів на сьому моя дружина, вбравшись у безрукаву білу кофту та куценьку спідничку, знову вирушає на звичний променад, я не спиняю її і нічого не кажу. І не кидаюся за нею в сутінки та в її ще не пережиті сни.

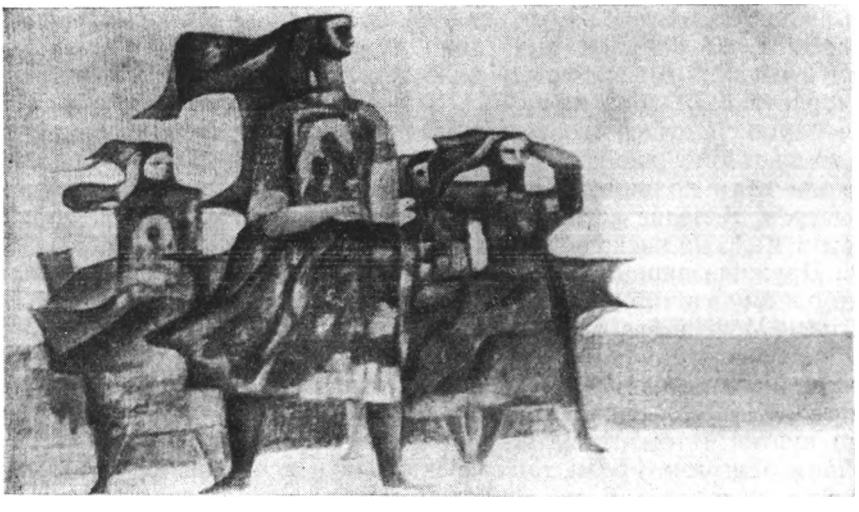

Після бурі. 1969.

Ліляна МИХАЙЛОВА

Нар. 1939 р. Поетеса, прозаїк. Видала чотири збірки оповідань: «Жінки», «Будинок на розі», «Веселімося до неділі», «Клопоти» та повісті: «Відчини, це я!», «Корабель», «Відкладений старт».

МУРАХИ

Горб височів просто в полі, кілометрів за п'ять од головного хребта,— остання зморшка давнього катаклізму. Колись і на ньому шелестіла трава, він теж був оксамитово-зелений, як і вся рівнина навкруг, але час і дощі злизали з нього родючу землю, лишивши голий порепаний кістяк, вивітрений і рудувато-білий.

Неначе кутній зуб, подумав зубний лікар, побачивши той горб. Ні тобі деревинки, ні латочки холодку, де б можна сховатись від пекучого сонця. Дантист неабияк дивувався, оглядаючи розмічені ділянки на горбі: як це землемірам пощастило забити в такий грунт стільки пакільчиків. Він стояв посеред горба, розжарена скеля пропікала навіть підошви, дантист дістав хустку й утер спітніле чоло, тоді й народилось оте його порівняння: «Неначе кутній зуб, старий і попсований...» У нього було таке відчуття, наче його нагло ошукали. «Обкрутили й послали на клятий горб, щоб спекатись небажаного клієнта». Дантист роздратовано стиснув кулаки, сам себе кленучи за нерозважливість.

Жодної ділянки ще ніхто не купив. «Ото знайшли дурника! — знову подумав він, обережно сходячи осипами схилу.— Невже дурнішого не було? Та мене на такий гачок не зловиш. Зась!»

Це саме він сказав і своєму давньому другові, товаришеві школярських літ, який тепер працював у міськраді:

— Ну що ж... Дуже дякую за сприяння, але заяви я не подам... Та ви й не знайдете такого дурника, що зважився б звести дачу на такому горбі.

— Горб розділений на чотирнадцять ділянок, а заяв уже подано тридцять дві,— довірчо прошепотів приятель.

«Тридцять дві,— подумав дантист уже в своєму кабінеті, й цифра заднім числом шпигнула його.— Мало не по три на кожну ділянoчку... Ну й народ!..» Він спробував уявити отих двох кандидатів, які претендували на його шмат, і уявив до найменших подробиць, уявив навіть те, як вони схиляються над старими зошитами, малюючи плани дач; уявив і розлютився ще дужче.

А дружина й собі підлила масла у вогонь.

...Сховавши до шухляди купчу, завірену нотарем, дантист не відчував радості. Відчув тільки щось таке, що нагадувало стан аматора-марафонця, який несподівано випередив усіх.

Удруге дантист побував на тому горбі вже пізньої осені.

Зміни він помітив іще здаля, від автобусної зупинки. Горб сяяв черепицею дахів, подекуди чорніли викопи для підвалин, траплялись навіть саджанці слив і груш, припнуті мотузкою до кілочків.

Але найбільше вразили його лабіринти дротяних огорож. Це дуже нагадувало мисливські сіті, в яких заплутався великий кам'яний звір. Дантиста розібрав жаль за колишнім пустищем, та він поспішив пригасити те несподіване почуття. Посеред горба вже лисніла й імпровізована дорога, її вимостили собі водії, ненароком розтрушуючи щебінь, вапно та бетон. Дантист кілька хвилин ішов цією дорогою, потім таки відступив убік, бо згори раз по раз гуркотіли щойно вивантажені самоскиди, а він не терпів змовницьких поглядів шоферів, що мовчки пропонували йому свої «послуги». Дантист пішов навпростець, мало не заблукавши серед колючого лабіринту. Власники оточили свої дачі системою хитромудрих огорож, уклавши в них усі свої знання та здібності, й наступного ранку зубний лікар дотепно висміював їх серед своїх колег. Один дачник спорудив справжню прикордонну лінію, інший обкопався рівчаком, третій почепив на стовпчики дротяну сітку — наче неводом обгородивсь, четвертий посадив од вулиці колючий терен...

— А ти який зробиш паркан? — спитав його котрийсь колега.

Дантист несподівано замовк, хоч мав у запасі ще багато цікавого. Скажімо, про того дивака, який усіх переплюнув,— до такого ще не додумався на горбі ніхто: він обгородив ділянку іржавими металевими смужками, що з них у майстерні штампували ложки. Світило сонце, від огорожі на землю падала тінь — ложечка біля ложечки, а коли до огорожі підійшов чоловік, власник ділянки, то й на обличчі в нього та на руках, і на штанях та сорочці роями повсідались ложки.

— Ви когось шукаєте? — запитав чоловік.

На цьому лисому горбі вже можна було когось і шукати?

Дантист відповів:

— Шукаю власну садибу. Купив ще навесні, а тепер ніяк не можу зорієнтуватись...

— То ви і є той дантист? Доктор Хубенов? — посміхнувся чоловік, і чимала ложка з'їла його посмішку.

Дантист кивнув і пішов був геть, але чоловік наздогнав його за хвірткою й, витираючи руки об старе галіфе, мовив:

— У нас із вами спільна межа. Давайте домовимось: десять метрів паркану поставлю я, а решту десять ви візьмете на себе...

Ділянка лікаря була гола й сумна, як і на початку літа, тільки в розколинах скелі де-не-де повитикалися пучки трави.

— Дуже гарне місце,— сказав сусід.— А панорама просто-таки чудова!

Панорама була не бозна-яка, чисте поле внизу та будинки міських околиць, але дантист не заперечив і не без подиву відчув, що йому приємно слухати такі компліменти. «Ложкар» спитав:

— А чим думаєте засадити свою ділянку? — І дістав цигарки.

— Я ще не вирішив.

— То поспішіть, бо осінь кінчається. Якби спитали мене, я порадив би яблуні. Десять-дванадцять дерев — більше нічого не треба.

І коли вже повернулися до його ложок, він заходивсь показувати, як садив сам, його дрібненьке обличчя під злинялою кепкою ожило й зашарілося.

— Це робиться так: вибиваєте в скелі яму, метр — на метр — на метр, а далі засипаєте її грунтом.

— Звідки ви брали грунт?

— Купував у розсаднику,— відповів «ложкар».— Дев'яносто вісім стотинок лантух. Кожен копає собі сам, але при цьому стежить, щоб у лантух потрапило бодай п'ять чи шість черв'яків: черви добре спушують землю.— Цей чоловік не міг вимовити й кількох слів, не присмачивши їх цифрою.

Ні, ні, ні, дантист на таке не був здатний. Він на мить собі уявив, як хекає вгору стежкою, несучи на спині лантух землі, — й аж здригнувся: то було не його амплуа.

«Ложкар» запросив його до будиночка й, коли вони ввійшли, заходився варити каву. Дантист розглянувся й сів. У єдиній кімнатці стояло просте ліжечко, фанерні панелі взялися візерунком оліфових плям, саморобна ж полиця була прибита косо — цвях в цеглу інакше не ввійшов.

— Усе тут зроблене моїми руками,— через плече пояснив «ложкар».

«Аж пальці знати»,— єхидно подумав собі дантист, але сказав інше:

— Вдалий інтер'єр, нічого не скажеш. Будинок як дзвін.

— Пішло чотири тисячі штук цегли! А ви коли почнете?

— Я нічого не будуватиму,— щиро визнав дантист, але, помітивши відверто здивований погляд господаря, тут-таки збрехав, утішаючись із власної винахідливості: — В мене свій варіант: замовлю собі збірну дачу. Тепер такі є.

— Бунгало чи «Альпи»?

Дантист не без вагання відповів:

— «Альпи»...

За місяць він настільки звик до своєї брехні, доводилося так часто переповідати її друзям і колегам з поліклініки, що вона обросла безліччю всіляких подробиць і дрібниць, які вже самі його до чогось зобов'язували, а згодом просто скрутили по руках і по ногах.

Наприкінці квітня дача була готова. Одного недільного дня, розрахувавшись із останнім майстром, дантист увійшов до лункої кімнатки й став коло вікна. Сподівався відчути втіху чи хоч полегкість, але нічого подібного не відчув, лише прикрий сморід оліфи та шерхотіння стружки під ногами.

Сусіди-дачники зійшлись поздоровити його, входини затяглись допізна, останній автобус уже пішов, і дантист ночував у новій дачі. Він ліг на ящиках і задивився в темне вікно. Цілий вечір змушував себе щасливо всміхатись і вдавати тверезого, це висотало з нього рештки сил, а холодна порожнеча кругом здавалась просто нестерпною.

Спочатку дружина приїздила на дачу мало не через день, навіть повтикала була коло порога якісь квіти, але вапняк так і не дав їм розростись, і запал жінки швидко випарувався. Донька теж приїздила на вихідні, це трохи розважало дантиста, вони спали в більшій кімнатці всі втрьох, а в одчинене вікно віяло з гір чисте повітря.

— Справжній озон! — не проминав дантист нагоди відзначити.— Як не кажи, а не те що в місті.

— Угу,— сонно згоджувалася дружина, зате донька так жодного разу нічого й не відповіла.

Вранці вона никала по лисій ділянці або ж дивилася, як батько довбає в скелі ями для стовпців. А якось батько дуже несподівано підвів голову — донька не встигла відвести очі вбік.

— Чому ти така зажурена? — спитав він.

Дівчина тільки здвигнула плечима.

Наступної суботи її не було. А потім вона взагалі перестала сюди їздити.

— Нехай собі,— сказала дантистові дружина.— В кожного своє, вона їздить з однокурсницями в гори.

Спека почалась у травні й не давала перепочинку ані на день. Дантист узяв короткочасну відпустку, щоб поставити стовпи та натягти дріт. Рихтуючи огорожу, він майже на дотик відчував, як увесь дачний горб розпікається в нього під ногами. Сонце за день розжарювало скелю аж до нутра, а вночі вона випромінювала сконденсовану сонячну енергію. Від страшної задухи не було рятунку навіть уночі. Будиночок млів у нудотному запамороченні. Свічки в трійчастім кованім свічнику розім'якли й поперехняблювались котра куди. Дантист увечері вперто їх вирівнював, напружено сопучи, а вранці вони знову п'яно розхилялись, він аж зубами скреготав, не знати на кого лютуючи.

Тільки ранками сонце не так пекло, він користався з нагоди й поливав дерева. Колонка була аж під горбом, і дантист разом з іншими дачниками тягав на собі воду, й так щодня, і це доводило його до сказу, тим більше, що він не знав, на кого має сердитись. Вапняк жадібно поглинав воду відро за відром, мов невдячна худобина, мов той ненаситний казковий змій, висмоктував вологу знизу, й за годину-другу земля репалась і на ній виступала спрагла сіль.

Продукти в кухонці псувались, яйця тухли навіть у холодку, хліб висихав на кістку, а масло в пакеті тануло й розповзалося по столі. Дантист намагався рятувати масло й, наливши в полумисок води, клав туди пакетик, але масло тануло й у воді, розпливаючись по поверхні жовтими колами, хоч сядь та плач.

— Просто нічим дихати, у місті й то не так...— сказала одного разу дружина, востаннє заночувавши на горбі.— Невже ти думаєш висидіти тут ціле літо?..

Він у відповідь мало не завив, але схаменувся, звинувачувати не було кого.

Вранці дружина поїхала першим автобусом, а дантист, роздягшись до пояса, подався в самих шортах на межу — докінчувати огорожу.

Якось надвечір біля колонки внизу пригальмувала чиясь машина. Дантист мало не зомлів: що робити, коли то його товариші?.. Вони часто напрошувалися в гості на дачу, хоча він жодного разу так нікого й не запросив: понабріхував купу всіляких нісенітниць, а виправдатися б не зміг, коли б узяли й раптом приїхали... Однак подорожні набрали в радіатор свіжої води, посідали в машину й майнули далі.

Ніхто більше не з'являвся на розпеченому горбі. Лише кілька самотніх чоловіків никали за огорожами своїх ділянок, здичавілі та мовчазні.

А потім з'явилися мурахи...

Вони вилазили з дірок і тріщин у вапняку, лихе породження задухи й спраги, вусаті, довгоногі та руді, з міцними, майже залізними щелепами. Тепер вони були буквально скрізь: і в ліжку між простирадлами, і в кишенях його штанів, і в розтопленому спекою маслі, навіть коли дантист різав хліб, з дірочок у скибці вилазила перелякана мурашка.

Дантист оголосив мурахам війну. Спочатку поставив ніжки меблів у баночки з водою, але руді полчища подолали і цей бар'єр, вимостивши дорогу власними трупами. Тоді він спробував нафту й сіль, потім обмастив меблі густим несохнучим клеєм, однак мурахи не знали перепон. Дантист не зваживсь радитися з сусідами: а що коли в них немає тієї комашні? Це стало б зайвим приводом до глузування, чого він боявся над усе.

Тепер напередодні кожного вихідного дня, простуючи з рюкзаком до автостанції, він ходив по аптеках і ніяково питав:

— Чи немає чогось новенького від мурахів?..

Дантист питав, а сам нишком розглядався: бува почує хтось із отих — його сусідів-дачників. У цей час автобуси аж розсідалися від городян. Пенсіонери у вилинялих куртках, цілі сім'ї в однакових полотняних шапочках, шортах і кедах вирушали в гори. Ще минулого року так само мандрував і він... Звичайно, заздрити не мав причин: на турбазах завжди було важко влаштуватися на ночівлю. Попервах дантиста навіть охоплювало якесь дивне відчуття, коли він насилу витягав рюкзак з переповненого автобуса: оті розімлілі від задухи пасажири не мали власних дач!

Але пізніше, коли нерівна війна з мурахами остаточно доконала його, дантистові інколи спадало на думку: а що, якби взяти та й не зійти на своїй обридлій зупинці, поїхати разом з усіма аж до гір... Але на це він так жодного разу й не зважився. Покірливо злазив на тій зупинці біля горба, немов приречений. Та щойно висідав, ледве за автобусом улягалася курява, дантиста опановувало нове почуття: в того клятого горба була якась гемонська похмура сила, що знову й знову притягала його. «Але я колись таки не зійду з автобуса»,— зловтішно думав собі дантист, деручись угору стрімкою стежкою, а тоді брався бігти й підтюпцем, щоб швидше випробувати новий засіб од мурашні.

Однак мурахи пропали тільки аж десь у жовтні — самі зійшли.

Та наступного літа вони знову повернулись. А ще за рік, остаточно капітулювавши перед рудим ворогом, дантист вирішив продати ділянку разом з усім добром, нехай навіть на збиток. Але того літа яблуньки вперше зацвіли, й дантист наважився ще трохи потерпіти, було б шкода не скуштувати власних плодів. Яблука вдались кислі та набокуваті — просто жах, неначе їх зумисне поспотворювали ще в зав'язі. Вдома їх ніхто не їв, і він одвіз дві діжки до найближчої сільської винарні. Там уперше й сказав дядькам про свій намір продати дачу. Сказав та й ска-

зав. І страшенно здивувався, коли найближчої неділі біля дачі зупинився якийсь мотоцикліст. Незнайомий уважно оглянув ділянку, обмацав будиночок з усіх боків. Шкіряна куртка облягала його дебелий тулуб, і весь він був як надутий футбольний м'яч. А говорив несподівано стисло, дарма що товстун:

— Скільки?

Дантист назвав чесну ціну.

— Добре. Коли?

— Та десь наприкінці місяця. Я чув — це забарне діло.

— Ну гаразд.

Дантиста втішили ці відвідини. Він раптом відчув себе щасливим і молодим, і тепер сам собі дивувався, адже до свободи був один-однісінький крок — як це він досі не додумався до такого?

— Я знайшов покупця,— сказав він увечері дружині.— За місяць продам.

Дружина не заперечувала, й тепер щастя здавалося зовсім реальним і близьким.

Наступної неділі приїхало «варгбургом» двоє пенсіонерів. У цих дантист — не задля вигоди, а просто так, із цікавості — заправив значно більшу ціну. Старі перезирнулися, й дід кивнув. Дантиста вразила така поквапліва згода. Навіть розібрав страх...

— Тут улітку досить задушно,— спробував розрадити їх дантист.

— Байдуже,— відповіла стара.

— Та й вода дуже далеко...— Дантист уже боронив ділянку грудьми.

Покупець недбало махнув рукою: дарма, дарма...

Він теж ретельно оглянув будиночок, зазирнув навіть на дах. Дантист ішов назирці і карався. Не знав уже, що сказати, як позбутися цих людей. Нарешті сказав і про мурахів. То був останній заряд, найнадійніша зброя обложеної фортеці, але пенсіонери не відступили навіть перед цим.

Дантист не обіцяв їм нічого певного, й коли машина з'їхала з горба на путівець, він полегшено зітхнув і випростав плечі; на серці було так, наче він чудом уникнув страшної помилки. Дантист пішов у садок і, насвистуючи якусь мелодію, почав носити під яблуньки перегній.

Тепер він уже був абсолютно певний, що ні за які гроші нічого цього нікому не продасть...

Одного суботнього вечора, хильнувши горілки із своїх терпких набокуватих яблучат, він лежав горілиць і намагавсь уявити, як житиме далі серед оцих дощаних стін. Губи його були суворо стиснуті, неначе він зараз уявляв не себе, а когось іншого й дуже далекого. І зовсім ясно побачив кощавенького сумовитого дідуся, який щосуботи вештається по аптеках і, роззираючись туди й сюди, щоб не здибати знайомого, з блідою посмішкою допитується в продавців:

— Чи немає чогось нового від мурашок?..

Яблучна горілка була нікчемна й терпка, але він доливав і доливав з бутля. Пив і тихенько оплакував своє безталанне життя.

Любен ПЕТКОВ

Нар. 1939 р. в селі Крушевці Бургаського округу. Працює журналістом. Видав п'ять збірок прози: «Зелені хрести», «Рожевий пелікан», «Земля ста пагорбів», «Лісова квітка» та «Кошики лісових ягід».

СЕРЕД ХЛІБІВ

Манол викручував мокру сорочку й чекав, поки перейде дощова хмара. Шкіра на плечах та грудях у нього була неприродно біла й слизька від дощу — за всю весну він так і не встиг засмагнути, хоч коеовиця давно пройшла. Коли б його воля, Манол би днював і ночував у траві, вдихаючи пахощі лугових квітів, купаючись перед сходом сонця у росяній траві. Для агронома не може бути більшого щастя.

Він раптом згадав, як смагнув кожної весни й осені біля моря: мов справжній негр. Хоча протягом усіх канікул працював у студентських бригадах — останнього разу на будівництві ТЕЦ «Маріца-Схід», де й зустрів Катю з філологічного. Потім він слав їй листи з цього рівнинного села, а вона писала йому відповіді під час найнудніших лекцій. Рядки похилих розгонистих літер завалювалися вперед, мовби перестрибували через нього, коли він читав Катині листи.

Дощ падав на землю косими пасмугами, женучи поперед себе хмару пилюги, що просякала вологою й перетворювалась на брудні бриз-

ки, й над стиглими динями баштанів стояв примарний жовтий вогонь, Манол стежив за дощовими смугами — вже почалися жнива, й цей дощ був абсолютно непотрібний. Лежачи в духмяній конюшині, він дивився на сколошкані хмари, що клубочилися над рівниною й раз по раз вибухали громом. Це хмаровиння поглинало його всього, олов'яно-сизе й роздерте блискавками. Небо мстилось Манолові за нескоєні гріхи, а він лежав у конюшині й мовчки дивився вгору.

В такі хвилини хотілося кинути к дідьку всі ці прямокутники баштанів і ланів, над якими мовби застигла вічність, безкраї тижні і нескінченні дні, й тікати звідси світ за очі. Злиняла шкіра бубнявіла під комірцем, розпарена светром і курткою, по-воронячому чорною вгорі й зісподу криваво-червоною, мов завареною у вишневому соку. Від поту тіло в'януло й дірчавіло, а разом з тілом в'янула й сама душа. Манолові часом здавалося, що навіть кістки стають якісь глиняні від цих клятих дощів.

Манол одного разу вже спробував був утекти — влаштувався в окружному місті інструктором і наче скинув гору з пліч. Тут можна було сидіти в приміщенні цілими тижнями, перегортаючи стоси зведень та нікому не потрібних листів. Тоді вісім ночей зряду йому снилась Катя з філологічного, яка вже давно вмовляла його покинути ті краї, і Манол мало не поїхав до неї. Але перед очима поставали довгі гони картопляного поля, яке на початку червня вкривається біло-бузковим цвітом, снилися грози та дощі, як оцей сьогоднішній. У серці прокинулась мрія про пшеничні лани, про сколошкану вітром конюшину, Манол засумував, і вже ніщо не могло втримати його в гомінкому місті, хоч він і знав, що знову мучитиметься, вертаючись вечорами в свої чотири стіни, лишившись віч-на-віч із сорочкою, недбало кинутою на стілець, віч-на-віч з порожнім ліжком. Його вже не лякала правічна тиша, коли всю землю вкутують сухі сніги, коли від обрію до обрію все біліє, а надвечір укривається синім саваном пітьми. Або ж починає поступово голубіти й випрозорюватись перед сходом сонця. Тоді думки мовби розчиняються в тій неймовірній синій білоті. Манол міг би годинами порівнювати й зіставляти в думці кожен місяць літа, осені й весни, барви кожного корінця та листочка, шагреневої шкіри порепаної в серпні землі. І мріяти про шепіт обложних дощів восени та весною. І уявляти конюшину в буйному цвіту, срібних бабок над очеретами озера й нашестя попелиці та хлібного жучка. Манол міг би тижнями розповідати, що бачив і що пережив на цих рівнинних ланах, чого навчився в землі-годувальниці, всесильної і всемогутньої землі, яка навіки його причарувала.

В небі перекочувався грім. Літо розкошувало теплою грозою. Краплі дощу тарабанили по шибках, а Катя зазимкувато щулилась. Свою першу відпустку вона вирішила провести тут, а тепер гірко шкодувала. Ще летіла сюди літаком, щоб швидше, а ці лани мовби поглинули її. Манол зустрів Катю на аеродромі, відвіз машиною додому й тицьнув у руки ключ, а сам зник і повернувся пізно ввечері. Наступного дня він утік удосвіта й прийшов додому аж уночі. Катя цілими днями вилежувалася серед двору в червоному купальнику, а по заході сонця вішала його коло хати на мотузку. Настрій у неї був пригнічений. Ночами вона читала або раптом схоплювалась і починала торсати Манола за плече:

— Мені страшно...

Він підводився й глипав у вікно. За вікном дзвеніли цвіркуни й цикади, тягнучи нескінченну пісню про пшеничні колоски, про вмиті росою трави, про вічну любов, про бентежну юність і неминуче старіння всього живого.

— Чому ти мовчиш?— Катя скидала окуляри, й ніжні повіки на мить примружувались — обриси навколишніх речей ставали незвично розпливчасті.— Чи тобі все байдуже?

За ці кілька років Манол огрубів — не міг знайти ласкавого слова.

— Невже ці лани без тебе пропадуть? Перед ким ти так пнешся?

— Пропадуть. А тутешні вулиці без тебе знелюдніють.

— Патріот.

— Ну чого ти? Краще лягай та спи.

Катя не вгавала:

— Який же ти дивак! Чи тобі треба більше за інших? Ото ще герой...

Манол про таке не думав. Катю він довго чекав, нарешті діждався й тепер тішився, на радощах попервах не знав, куди посадовити, неба б до неї прихилив, а вдосвіта йшов із хати й невтомно гасав полями до глупої ночі. Після важкої втомливої зими Манолові снився один і той самий сон: немовби вони разом; якимось оновленим бачив і себе. Вже не було тієї лункої порожнечі, незрозумілої нервозності й зимових ведмежих снів.

А вона сердилася на нього. В чому ж він завинив? Хотіла, щоб йому було краще. Де ж того кращого шукати й куди по нього йти?— думав Манол, збираючись заперечити їй. Немає ж кращого від доріг, розпечених сонцем, від притрушених сріблом снігу нив, од рипіння чобіт по тому снігу, від ще не притоптаних стежок, що тягнуться вранці за невсипущими земляками. Від улежаних у траві гниличок біля путівців, од терпкої й прозорої грушевої ракії, від різучого ясно-червоного вина. Що ж він має шукати? Немає ж кращого за цей світ, від якого душа розпукується й співає.

— Тобі байдуже до мене. А я бачити вже не можу оцю рівнину. Тісно мені серед такої широчіні. І на цьому розлогому ліжку тісно самій увечері. Й оця простора кімната мене гнітить. І твоє товариство зоотехніків та агрономів... Я тут помру з нудьги.

Ліжко відгукувалось натужним стогоном. Катя ступала в пантофлі й виходила за поріг — на лавку під кущем виткого винограду. Або ж пильно дивилась на Манола гарними очима й чекала заперечень на свої слова: в таких випадках він завжди говорив і про велике місто, й про людей, з'юрмлених на вулицях та по квартирах, здрібнілих і знеособлених людей, які бояться самоти й темряви.

Сусідський пес цілий вечір дряпався, намагаючись протиснутися під паркан, а коли нарешті прогріб дірку, то почав шарудіти сміттям у відрі під самим вікном.

— Ти позабував усі свої обіцянки. Все чисто позабував. Я цілими днями думаю і нічого не можу надумати, хоч у могилу лягай живцем... — Вона падала обличчям у подушку й тихо плакала.— Ти черствий егоїст, дбаєш тільки про себе.

До Манолової свідомості доходили окремі слова, він ледве стримувався, щоб не прокляти й оці жіночі сльози та тиху ніч, і себе та свою роботу, й оце її запізніле каяття...

Темна грозова хмара ще довго обстрілювала рівнину потоками води. Але нарешті виснажилась, переколошкавши всі хліба кругом, а Манол все лежав у конюшині й думав, як пускатиме машини на ці понівечені лани. Комбайн знесилено махатиме крилами й ледь-ледь злизуватиме колосся.

Коли випали перші травневі дощі, всі агрономи господарства аж обнімалися з радощів. А тоді почалася суцільна смуга злив. Лило безперестанку днями й тижнями, лило вдень і вночі, цілий травень і цілий червень, люди засмутилися й принишкли, приголомшені такою зрадою природи.

Всю рівнину заполонили буйні бур'яни, і не було проти них іншого порятунку, крім чутливих людських рук. Господарства закликали міських службовців, наїхало повно солдатів та школярів, і за кожні робочі руки треба було платити. Тоді почалось друге нашестя бур'яну, що ще раз окошилося на господарствах, а тепер оцей дощ...

Поблизу щось ляснуло й зашуміло, курінь, що стояв край баштану, хитнуло й мало не перекинуло в кавуни. Але то не блискавка вдарила. Манол рвучко підхопився й побіг туди. Вітер повалив дерево, біля якого стояв курінь, і перестарілий велетень, задерши зламаний стовбур догори, лежав гіллям в огудині. Лісовий велетень конав, а з порушеного кореневища йшла пара. Все кругом було подовбано й потрощено, в галуззі пурхали налякані пташки, а під галуззям валялись гнізда й дохлі пташенята. Вітер іще не втих, і в жахкання грози вплівся писк посиротілого птаства.

Гроза вщухла якось несподівано, виглянуло й сонце з-за хмари, мов ніякої бурі щойно не було. Лишились тільки мокрі трави, жмені потоплених метеликів та жучків, вивернене з корінням дерево, жалібне щебетання пташок, лани полеглої пшениці та біль у душах агрономів і комбайнерів. Тихий літній день...

Невдовзі звідкись повиповзали й люди. На баштані вродився дід з рушницею за плечем, блиснув проти сонця агрономів газик, який, перестоявши грозу, заклично вуркотів мотором.

Старий тихо засміявся, побачивши до пояса роздягненого агронома, який, важко дихаючи, біг до газика навпростець

Чорнозем тістом присмоктувався до ніг, Манол ковзався по багні й спирався пальцями на жовтаві дині, прямуючи до газика.

Старому селянинові досить було й тих мокрих ребер, щоб збагнути стан Манолової душі. Злякався? Манол добре знав цього хитроокого веселуна: так і дивиться, щоб ушпигнути когось, зміряти й виважити на око, а потім весело чи злорадо встрелити з-під козирка. Дід пильнував кожен рух агронома.

Юний водій витяг з-під себе кеди та сухі шкарпетки.

— А що? Поспішаєш? — запитав дід, натягаючи ремінець рушниці.— Діло твоє.

Помовчавши трохи, він рушив був до перехнябленого куреня, та знову повернувся.

— Оце дощ перестав, можна буде стиглого кавуна пошукати. Тож не барись.

— Чому це?

— Як то чому? — розсердився старий.

— Сьогодні забарюсь. Хіба що вранці?

— А ти воло не надимай.

— Та я й не надимаю, діду.
— І дідом уже прозвав.
— А ти чого присікався?
— Чого, чого... Заїдеш і почуєш.

Манол натиснув ручку дверцят, але схотілося закурити, й дід простяг йому пачку сигарет.

— Привези й дівчину!

Манол нічого не відповів.

День розгорявся заново. Полегла пшениця підпарювалася на ланах, і з цього краю треба було неодмінно пустити сьогодні комбайни — хоч на кілька годин.

У таку дощову липневу пору найкраще було б узяти відпустку, щоб згодом зовсім не повертатися назад. Але де знайдеш такого голову, який би відпустив тебе в цей лихий для хлібороба час?

«А чого це ти вигнав комбайни в поле?» — неодмінно спитає його уповноважений, який прибув учора з окружного центру й не поїде звідси аж до кінця жнив.

Манол нічого не пояснюватиме, а той розітре в жмені кілька колосків, і на долоню висиплеться ще воскувате зерно, що м'ятиметься в пучках. Але ж це поле зачепило градом — пшеницю треба якнайшвидше скласти у валки, бо зовсім зляжеться. «А бактеріоз?» Манол і тут нічого не відповість уповноваженому. Відколи він тут працює, це був перший такий великий град. Тепер усе залежатиме від лабораторії — Манол думав цілу ніч про той клятий бактеріоз, та й під грозою тільки про нього думав.

Над ланами кричало гайвороння, заглушуючи вуркотіння двигуна.

Село за ланами млосно потягалося після зливи. Якась нездоланна зелена сила була в того села, й Манол бачив, як водій обережно перемикає швидкості. Лісосмуги лишилися десь позаду, мов далекі сині річки, й поглинули чорне каркання, тепер Манол чув тільки гуркіт мотору та ляскіт протекторів по багні.

Під стріхою за його вікном уже другий рік чорніло гніздечко — звідти щоліта випурхувало по два виводки ластів'ят. А на початку жовтня вся ця сімеєчка, виструнчившись на дротах, виконувала гімн і відлітала до Африки.

Ластівка й зараз сиділа в гнізді, зрідка літала тільки напитися. За ті довгі ночі та дні, поки вилупляться голопуцьки, вона худла і втрачала багато сил, Манол бачив, як лихоманково поблискують у неї очка, як глибоко «пірнає» вона й ледве виходить із піке, коли випурхує напитися водиці.

Сьогодні ластівка нервово кублилась у гнізді. Він ще з вулиці помітив, що ластівочий «півник» теж метушиться коло вікна, різко зблискуючи гострими крильцями, наче ловить невидимих комах, то розженеться тугим півколом, то блискавкою пуститься до гнізда.

Манол скинув сорочку й побіг до хати, схаменувся тільки біля квітника. На веранді лежала Катя. Сьогодні вона не здавалася такою блідою, як завжди. Засмагле на сонці обличчя нічим не різнилося від облич жінок, що брали льон за посадками.

Він одкрутив кран, трохи постояв, щоб збігла тепла вода, тоді підставив голову під холодний струмінь й аж завив, забувши і про Катю, яка спала на веранді біля вікна, і про ластівок з їхнім новим потомством, і про власні кеди та штани, які одразу ж геть вимокли і заляпались.

Від мила защеміло в очах, і він почав ще нестямніше плескатися. Все кудись мовби відійшло, лишалась тільки вода й різучий холод. Манол хлюпав пригорщами на груди й на мокрий чуб, форкаючи, мов кінь, і розтираючись, тоді вигнувся й довго сіпав борлаком, ковтаючи воду просто з-під крана.

Закрутивши кран і трохи випроставшись, він потилицею відчув дотик рушника. Майже біля носа в нього з'явились Катині босоніжки. Та й хто б інший міг подати йому рушника. А взагалі Манол звик услуговувати собі сам.

Вона витирала йому спину й плечі м'яким рушником, стиха докоряючи, що й досі не засмаг, а от не схотів поїхати на узбережжя моря, хоча й сам обіцяв колись у листах.

Вона говорила, що ось візьме й поїде до моря сама; ці слова озвалися болем у його серці, й Манола вже не тішили ні доторки рушника, ні власні пружисті ноги й дужі руки, пропахлі сьогоднішнім дощем і мокрими колосками.

Катя винесла столик надвір, вони вечеряли просто неба. Над садками й городами стояв монотонний дзвін, якась ледве чутна мелодія, й це нагадувало Манолові тягучі нічні часи, коли він лежав і дивився чи в зоряне небо, чи в темне вікно, заклавши руки під голову. Нагадувало чомусь іще дівчат, вродливих кельнерок з ресторану, які ввижалися йому перед сном.

На ріжку столика неторкана з учорашнього дня височіла пака книжок і журналів. Ще кілька таких стосиків лежало там і там по кімнаті.

Коли Манол брав почитати книжку або журнал, його враз змагав сон. В очах починало пекти, він стуляв повіки й думав про всілякі буденні справи. Але це все-таки не відбивало в ньому бажання купувати нові книжки.

Манол тихо всміхнувся, дослухаючись музики землі, тупий біль у стомлених м'язах і суглобах поволі заспокоювався, очі широко розплющувалися й ловили примарне світло далеких зірок.

— Господи, невже я так тут і пропаду...— Катя підвелася й пішла до хати.

Він хотів був затримати її, але рука безвільно впала. Манол у таку пору волів лишатися сам, тоді якось матеріальніше відчуваєш наближення липневої ночі, яка непомітно огортає веранду та кущі в садку. Тоді найкраще думати і про себе, й про клопітний наступний день, що триватиме від сходу до заходу сонця, про все, про все. Навіть про того журналіста, який переслідував його буквально по п'ятах, аж поки Манол повіз його на ті вражені бактеріозом ниви.

Зараз він погукає Катю й зазирне в довірливі озерця її очей. Вирве навпомацки молодих огірочків і дістане з шафи пляшку ракії. Або ж отого мускатного карловського вина, яке найдужче смакує Каті.

Десь у ланах народився вечірній легіт і загомонів у просторому садку. Спека вляглася, незабаром залунає пісня цикад і цвіркунів.

Катя не могла заснути. Лежала, згадуючи кожен його рух, кожне вимовлене останнім часом слово, і ніяк не могла збагнути, чого більше в її думках: каяття чи страху? Їй хотілося схопитись і втікати з цього села, якнайшвидше і якнайдалі втікати... Але невже тільки це?

— Тут можна здохнути. Кругом ані живої душі. Цілий ранок і цілий день до самого вечора. Жах... Ніде нікого, тільки хліба, що ростуть і піднімаються, спершу до кісточок, тоді до колін і до пояса, тоді до самої голови, аж поки тебе задушать і поглинуть...— Катя часто повторювала оці слова, а він слухав і посміхався. Або й зовсім нічого не чув. Крапля довбала камінь. Катя дорікала йому за все: за горду мовчанку, за скупість у почуттях, і навіть за ту неприсмаглу шкіру.

Манол тільки відповідав:

— Дурне діло не хитре.

І нахвалявся посадовити її в газик і повезти у досвітній степ. Найдужче Каті сподобаються лелеки. Коли палять стерню, лелеки злітаються цілими зграями — ловити переляканих жаб та мишей.

Вона не все здатна зрозуміти й через те ремствує на долю, а Манол найщасливішим почуває себе тоді, як повертається натомлений з роботи. Тоді йому байдуже й до найдошкульніших нарікань.

Господи, яким черствим зробило його сільське життя, з розпачем думала Катя, дивлячись надвечір у вікно, коли Манол вертався додому.

Ластівки спали в затишному гнізді. Сьогодні на ніч вони впустили до себе й татка, і всі принишкли в глухій пітьмі.

Катя роздяглась і шмигнула в широке ліжко, хоч Манол кликав її до себе надвір. Та й потім, коли він увійшов сам, не промовила й слова. Їй раптом здалось, наче вона в батьківській квартирі, і сонце проникло крізь балконні гратки й злизує з паркету віск. Брат Коко за стінкою повторював нудні бемолі, але ці нескінченні трелі не дратували її, вона звикла до Кокового фагота. Музика заполонила всю квартиру й випорснула на балкон, а там полилась і заструмилася, мов веселий гірський потік, полохаючи золотих пташок у травах, зелений вітер в листячку дерев. Вона відчула себе легенькою пушинкою, яку тихий вітер виніс між гардинами на балкон, побавився й пустив між квіти клумби, тоді підняв і виніс на канал, на голубінь басейну, де дівчина в червоному купальничку виходила із води, поніс на вулицю з парадами автомобілів, над черепицею стрімких дахів, над заводськими трубами й серпанком диму. А потім рвучко опустив її на каламутне плесо, кинув у смердючу й застояну воду...

Манол погладив Катю по голові, по оксамиті щік і шиї, провів долонею по закругленому плечі, зняв з неї окуляри, та очі її раптом злякано сховалися в серпанку довгих і чорних вій.

Нехай відпочиває, подумав собі Манол, не зважуючись лягати поряд, щоб не порушити її спокою й того видіння каламутного плеса. Не підхопив її на вороного коня, що так умів гарцювати в широкому полі, бгаючи під копита й зелені лани, і прозорі крижані джерела, і жовті квіти густих левад.

Він ліг на цупкій канапі. Ліг і майже зразу заснув, не чуючи гірких стогонів, не бачачи сліз, що зросили подушку.

Удосвіта він устав, тихо вийшов надвір і довго хлюпався під краном. Тоді витерся й принишк. У хаті ледь чутно човгали пантофлі.

Він заглянув з веранди у вікно, але обізватись не наважився. Тільки тугіше затяг пасок, розгладив поли вільно випущеної сорочки й швидко побіг до контори правління.

Нове приміщення контори було знадвору пофарбоване під рудий граніт, а зсередини під морений дуб і мармур. Кімнати стояли порожні й лункі, робочий день починався з восьмої. Манол відкоркував пляшку мінеральної води, заварив кави й сів переглянути вчорашню пошту, потім закурив, а мармурові сходи й досі німували. Гучномовець кожні п'ять чи десять хвилин оголошував точний час, засипаючи Манола горами новин і повідомлень. Кожну інформацію по сто разів. Це починало дратувати.

На майданчику стояло дванадцять комбайнів і кілька автомашин. У чому справа? Невже поле не підсохло після дощу? Чи ці машини вийшли з ладу?

Манол подався до машин. Усі вони були в повному порядку. Їх учора так і не випустили в поле, навіть колеса не забруднені. Манол гарячкував. Незабаром комбайни вишикувались і рушили, він линув під колеса першого відро води — на щастя. Прийшло ще кілька вільних людей, а Манол повернувся до свого кабінету й попідписував листи, залишені з вечора секретаркою. О сьомій годині прийшов уповноважений представник окружного центру. Манол почастував його кавою й сказав, що комбайни виїхали в поле. Той слухав і кивав. Це був ще молодий агроном з великими залисинами і вже помітним животом, досить симпатичний чоловік. Коли він сміявся, верхня губа його піднімалась і відкривала низку золотих зубів. Уповноважений щоранку приїздив з міста власним газиком, а ввечері повертався назад. Вони ладили з Манолом. Їх об'єднувала спільна мета. В агронома і в уповноваженого представника був один клопіт: зібрати врожай вчасно і без втрат, не допустити жодного прорахунку.

Манол сидів як на голках, йому весь час вчувалося, ніби Катя дихає за дверима й не зважується переступити поріг. Він не втримався й виглянув за двері, потім схопився й навіть вискочив на майдан. І коли уповноважений запропонував поїхати в поле, не вагаючись поїхав. Манол відчував себе ніби в чомусь винним, на серці лежав якийсь тягар. Він поспішав на золоті лани, до машин з нарощеними бортами, щоб занурити руку в сипке зерно й щоками відчути його тепло.

Газик став біля току, де трієри віяли щойно намолочений хліб. Крім чергових механіків, на току було й кілька жінок, які відсортовували фуражну пшеницю. У волосся жінкам понабивалося остюків, але вони вперто махали дерев'яними лопатами.

Чотири довжелезні стрічки транспортерів зсипали очищене зерно під розлогий дах, і Манол чомусь згадав, що колись читав про інквізиторів, які клали катованих на вершечку таких сипких пірамід. Жертва спочатку жадібно вдихала живлющий запах пшениці, та за кожним порухом чимраз глибше й глибше занурювалась у благословенний хліб, який врешті поглинав її з головою.

Манола трясло, йому бракло повітря, мов отому приреченому на жахливу смерть, і він починав комусь доводити, що ні в чому не завинив, оддаючи роботі всі свої сили й здібності.

Проти сонця зблискувала низка золотих зубів, і Манол щиро подивувався, чому сміється цей чоловік. Але уповноважений не сміявся, він

просто пропонував їхати в степ. Тут люди стараються, даймо спокій собі і їм.

— Вам недобре?

Обличчя Манолові зросив піт. Перед очима й досі маячіла ота примарна вигадана жертва, й Манол знав, що то було б найвище покарання для агронома.

Він попросив одвезти себе в село. Додому. Мусив поголитись і підставити голову під різучий струмінь холодної води. А ще пересвідчитися, що Каті вже там нема. Що Катя поїхала додому. Що вже сидить у купе, дивиться у вікно й сама себе підохочує: мерщій звідси, мерщій...

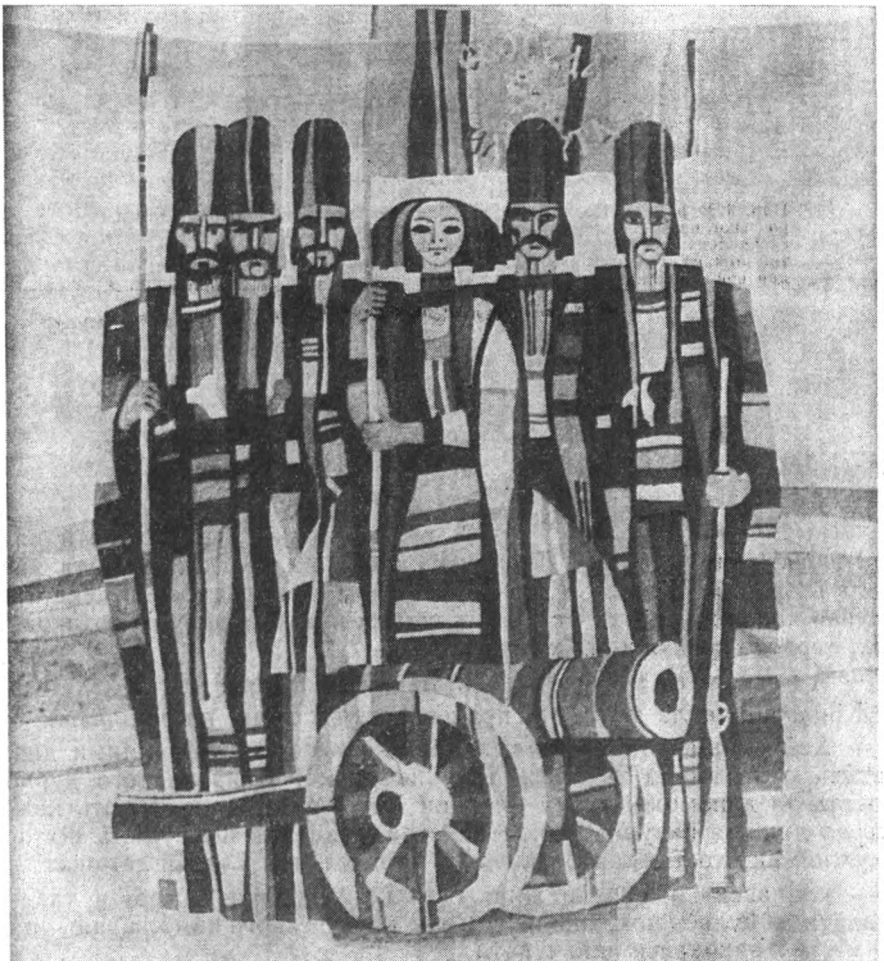

«1876 рік». Ескіз гобелена. 1976.

Йордан РАДИЧКОВ

Нар. 1929 р. в с Калиманиці на Михайловградщині. Лауреат Димитровської премії. Відомий новеліст і повістяр. Автор багатьох книжок, серед яких: «Серце б'ється для людей», «Перевернуте небо», «Барвистий ліжник», «Водолій», «Пороховий буквар», «Полова й зерно»; видав повісті «Бляшаний півник», «Ми, горобці», «Неосвітлені двори», а також роман «Усі й ніхто».

КРОСВОРД

Гераско товкся коло хати й клеїв стару велосипедну камеру. Дружина сапала на баштані дині та кавуни, раз по раз блискаючи мотикою, а слідом за нею дибав лелека й визбирував хробаків, дибав і стерігся, щоб жінка не цюкнула мотикою по ногах. Гераско гукнув з-під хати:

— А принеси-но миску води: чи не дихає камера!

Жінка покинула мотику й принесла тазик води, примовляючи:

— Хай би він тобі пропав, знайшов собі цяцьку й цілими днями бавишся, одно клеїш та рвеш, і не набридло! Кинь ти того дурного самоката та допоможи трохи мені, он інші чоловіки не клеють камер, а хто до динь та кавунів, хто до виноградника, хто ще куди, а ніхто не байдужий, як ото ти, хай би він тобі запався, той клятий самокат!

— «Запався»! — передражнив Гераско й занурив камеру в таз—чи не даватиме бульбашок, а коли камера нічого такого не дала, він упхав її на місце й заходився накачувати.

І коли врешті добре накачав, приніс із хати новий номер журналу «Космос» і звернувся до дружини:

— Як ти така розумна і знаєш усе на світі, то що то за тонке залізо з п'яти літер.

— Отакої! — крутнулася жінка й пішла досапувати баштан.— Покину мотику й сяду розв'язувати твої кросворди!

На що Гераско дуже резонно відповів:

— Тобі нема діла до моїх кросвордів, а мені нема діла до твоїх динь.

Він сів на велосипед і поїхав, однією рукою тримаючи кермо, а другою — «Космос». Новий номер журналу пропонував Гераскові кросворд: сто тридцять два запитання по горизонталі (останнє було «Рідна земля») й сто двадцять дев'ять по вертикалі, останнє звучало так: «Місто в Сьєрра-Леоне». В кросвордах часом траплялися такі слова, яких бідолашний Гераско сам не міг відгадати, тому він сідав на велосипед. їздив селом і розпитував у стрічних. Зараз його погнало в дорогу запитання номер сімдесят п'ять: дахове залізо. Він спершу так і написав: залізо, але клітинок було тільки п'ять, одна літера була зайва, через те він і вирішив навідатися до сільського коваля: краще від коваля Тіко ніхто заліза не знає.

Коваль саме щось гартував, аж вода в жолобі шкварчала, і коли Гераско спитав його про своє, то спершу почухав потилицю, тоді наморщив лоба й відповів:

— Залізо!

— Е, ні, — заперечив Гераско,— забагато літер. Одна не влазить. Це ж кросворд, а не якась дурничка.

Тіко поклав загартований леміш на ковадло й розглянувся по кутках, де було повно всілякого залізяччя.

— А не цинк?

Гераско двічі перевірив — пошепки й загинаючи пальці лівої руки, аж тоді заперечливо крутнув головою:

— Цинк малий.

— Та хай йому біс! — розсердився коваль.— Усе життя кую залізо. цілі гори перекував, а такого, як ти сказав, зроду не чув і не бачив! Тьху!..

— А ти ж думав! Це штука не проста,— сказав Гераско.— Бо якби була проста, її кросвордом не назвали б!

Він знову осідлав велосипед і поїхав до МТС, бо в кросворді було й таке запитання: деталь дизельного двигуна. Але всі трактористи й механіки виявились у полі, тільки сторож куняв у холодку. На подвір'ї валялося багато різних деталей, але ні дід, ні Гераско не знали їхніх назв.

— А ти завтра приїжджай раніше,— сказав дід,— поки хлопці не роз'їхалися.

«Нещасливий день,— думав Гераско, крутячи педалі.— І життя чимраз важчає, і кросворди стали такі, що попотієш розв'язуючи!..» Гераско добре пам'ятав — колись було значно легше: сядеш уранці за якийсь кросворд, а на вечір уже маєш відповіді на всі запитання — по вертикалі й по горизонталі. Тепер не те, кросворди стають рік у рік складніші й заплутаніші. Минулого місяця трапився такий, що Гераско виїздив з ним усі села району й заїхав аж на аеродром у Габровниці, а то вже сусідній район. Там працював один далекий Герасків родич. Ну що ж, і родича навідав, і взнав назву деталі літака, згаданої в кросворді. Воно й не деталь, а така довга рухома смужка на крилах, пілот крутить нею вгору та вниз, а літак завертає.

Тримаючи в одній руці журнал, Гераско легко крутив педалі, дорога під ним пливла назад, і на душі теж було гарно й легко. Між машинно-тракторною станцією та селом буяли кооперативні хліба, а в Герасковій голові само собою випливло тридцять дев'яте запитання по вертикалі: «Хімічна речовина, що вживається як мінеральне добриво». Вже біля школи Гераско побачив зграйку дітей з портфеликами в руках і сказав:

— Ану побачимо, чого ви навчилися за цей рік! Чи добре вас отут навчають? Хто знає речовину, що вживається як мінеральне добриво?

Школярі перезирнулись і глянули на його журнал, тоді пошморгали носами й сказали:

— Супферпоспат!

Гераско полічив на пальцях і крутнув головою:

— Не супферпоспат. Одна літера зайва.

І раптом сам здогадався й дістав олівець, а діти оточили його тісним колом. Гераско виводив літери в клітинках і задоволено зиркав на дітей, тоді посварився на них скрученим у руках журналом і повчально мовив:

— Не супферпоспат, бо то неправильно, а суперпосват! Ясно? Чого тільки вас там навчають...

За годину він був уже в майстерні колісника й питав:

— Які ти знаєш види транспорту на двох колесах?

Майстер відповів, що знає вози й гарби, але в них по четверо коліс. Є ще двоколісна бідарка. А якщо колесо одне, то то вже ручна тачка.

— А чи не мотоцикл, бува? — нарешті спало йому на думку.

— Ні, не мотоцикл,— заперечив Гераско.— І не моторолер чи мопед.

Він зголоднів і вирішив з'їздити додому: поки трохи відпочине й попоїсть, гляди — щось і спаде на думку. Дружина вже досапувала дині та кавуни, лелека клював носом на комині. Гераско поставив до стіни велосипед, ступив кілька кроків, як раптом зупинився й стукнув себе пальцем по голові:

— Ну й довбня! Та це ж філосопед! — і пояснив дружині: — Точно дев'ять літер. Транспорт на двох ногах. Авжеж, філосопед!

Він тут-таки присів і навпочіпки заповнив порожні клітини: філосопед.

Дружина аж перехрестилася:

— У людей чоловіки, як чоловіки, кожне щось робить і про щось дбає, а мій? Гасає селом на самокаті й сліпає в ті кросворди! Та подивився б на людей: кожне собі нову хату поставило, в кожного під хатою насос, а в мене ні насоса, ні хати путньої — хоч сядь та плач!

Вона пішла в хату; незабаром з комина завалував дим, виїдаючи лелеці очі, та лелека тільки крутив носом і не втікав, розморений спекою. Звертаючись до дверей, у які щойно пірнула жінка, Гераско говорив:

— Аякже!.. Швидка на язик. Покинь кросворди та став їй хату з насосом. Та кросворди ж розвивають ентелехт!.. Тільки що жінкам ентелехт! Їм дай у руки мотику та граблі — ото їхнє. Та ще набурчатися досхочу. А скажи якесь вертикальне або горизонтальне запитання — тут вони ні бе ні ме. Самі нічого не знають, та ще хочуть і з нас поробити тупаків, щоб ми сиділи й тільки вухами ляпали, як темні селюки. Та щоб добре махали мотиками. А поїдь-но в місто та глянь!

Сидять собі чиновники по конторах, і ніхто нічим не махає, ніхто ні на кого не бурчить. Кожен устромив носа в кросворд і тихенько розв'язує. Ми ж повинні брати приклад з учених людей, а не з дурних і неписьменних! А ти думала як?

Не встиг він як слід виговоритися, як у хвіртку ввійшов коваль.

— Гераску,— гукнув коваль,— а те залізо, що ти сьогодні питав, бува, не бляха? Ану перевір!

— Зараз перевірю,— мовив Гераско й зашепотів собі під ніс. А нашептавшись і перелічивши пальці, радісно вигукнув: — Авжеж бляха!

БАТЬКІВ СЛІД

Тато помер замолоду, рано пішов од нас, не лишивши по собі ні маєтків, ні млинів, ні вороних жеребчиків. Залишив хіба кілька собачих ланцюгів — у ті часи собак поголовно труїли, хазяї навіть на ніч боялися спускати псів, але представники управи ходили й кидали отруту через паркани. Тому тато й лишив нам кілька ланцюгів, та ще невеличкий борг у Берковському банку. Один родич на поминках сказав. «Ось покінчаєте семирічку, а як поможе бог, то й гімназію, виб'єтеся в писарі, зберете трохи грошей і станете на ноги».

Ми й справді дещо покінчали й вибились у писарі. І хоч мені вже давно не капає за ксмір, та я вряди-годи все ж озираюся назад, у ті далекі зими, коли батько ще був живий, а собачі ланцюги не іржавіли коло буди. Батько підходив до собак, собаки лащились, а він брав порожній кошіль і йшов до стіжка. Я теж чіплявся до кошеля, понад землею гуляв колючий сніг, а долиною гуркотів пасажирський поїзд. Насувалася рання ніч, поїзд із Бе́рковиці поспішав до Бойчи́новців, там пересадка й завжди повно селян, а далі ціла ніч мостами та тунелями, і нарешті стольний град... Я сам цього ніколи не бачив, тільки чув від старших. Тато смикав у кошіль солому, киваючи на горобців, що вовтузилися під ожередом.

Кожен горобець мав своє кубло, хазяйновито влазив у нього, заклопотано цвірінькав, сусіди теж улазили й цвірінькали, а коли висловлювали все, що мали одне одному сказати, перевертались у кубельцях дзьобиками надвір. Якщо вийдеш серед ночі й наблизишся до ожереда, горобці так само тихенько перемовлятимуться й шарудітимуть. І ніхто не знає, спить горобець чи не спить.

Батько брав кошіль на плечі і йшов стежкою до хати, я дріботів за ним, намагаючись ступати в сліди його постолів. Хурделиця потроху дужчала, гуркіт поїзда поволі вщухав удалині, а сусідські хати й городи вкривало сутінками. Тільки солома в кошелі мовби жевріла слабеньким жовтим вогнем. Я не зводив очей з тієї соломи, і, коли батько входив до хати й вивертав кошіль через поріг, я пильно дивився, чи не викотиться з соломи бодай кілька зернин. Мій брат і собі нахилявся

додолу, але він був старший і знав, що одне око треба заплющити. А я видивлявся, аж в очах різало, обмацуючи кожну соломинку й половинку, кожен порожній колосок. Батько розгортав солому, мати діставала зі скрині самотканий обрус, накривала солому, розставляла миски та полумиски, розкладала кругом натоптані сіном подушки, й починався свят-вечір.

З-за такого «столу» не можна було вставати й виходити коли схочеш: вставати мусили всі гуртом — щоб ніхто цього року не занедужав. Дозволялось тільки ворушитися й чухатись. Найважче доводилося мені. Я добре пам'ятаю, коли вривався терпець, я починав чухати потилицю. Нарешті батько подавав знак, ми всі підводилися з соломи й швиденько прибирали посуд, згортали обрус, віддавали мамі й починали шукати в соломі щастя.

Так повторювалося рік у рік: ми з братом греблись у соломі та полові, шукаючи зернину. Хто знаходив бодай одну, той приносив у хату щастя, а якщо ніхто не знаходив жодної зернинки, то це віщувало посуху і неврожай. Батько сідав коло печі й скручував цигарку, мовчки курив, а ми греблись у соломі й шукали заповітну зернину, знімаючи в хаті страшну куряву. Батько радив не квапитись, уважно перебирати кожну половинку й остючок, щоб не прогавити щастя. «Звикайте відтепер,— казав батько,— і запам'ятайте на все життя, скільки треба перегребти полови, пороху та остюків, щоб знайти свою пшеничну зернину!»

Та хоч як він нас застерігав, ми нашвидку перекидали всю солому й нічого не знаходили, тоді згортали її на купу й знову бралися за своє. Але вже трохи терплячіше. Десь аж після четвертого чи п'ятого заходу ми нарешті вклякали, боячись повірити власним очам: на долівці, серед найдрібнішої потерті та остюків, лежала, причаївшись, маленька зернина, мов налякана світлом та людьми. Батько клав її на долоню, підходив ближче до лампи й казав: «Це біла пшениця, молодці!» Тоді в наших краях сіяли тільки два сорти пшениці. В білої урожайної скороспілки був дуже нетривкий колосок — зерно висипалось навіть од вітру. Червона родила трохи гірше, зате ніколи не обсипалася. Мама брала зернину й ховала в капшучок, щоб восени вкинути її в землю разом з іншим насінням.

Солома лежала коло печі цілу ніч, а на світанку ми спалювали її під яблунями. В хаті залишалось тільки маленьке золоте зерня — щоб нам щастило до наступного святого вечора.

Ми кожного року перегрібали по оберемку соломи та остюків, і кожного року в хаті лишалася зернина пшениці. Давній звичай язичницьких часів, але мені й досі здається, коли згадую ті вечори, що справа була зовсім не в тому зерняті, яке нібито приносить урожай: просто нас привчали до терплячості. Хоч батько мій давно помер, хоч давно вже немає й того ожереду, в якому надвечір кублились горобці, та я добре пам'ятаю батькові кошелі з соломою і одним-єдиним зернятком пшениці. Навіть тепер, сидячи за столом і намагаючись переказати той давній звичай, змалювати гуркіт вечірнього поїзда в долині за горбом, собак та їхні давно спорожнілі буди, широкий батьків слід у снігу,— я кожного разу ловлю себе на тому, що стою навпочіпки й старанно гребусь, намагаючись знайти в порожній соломі оте зерня чи бодай одне-однісіньке правдиве слово. І не тільки через те, що я письменник. Терплячість потрібна скрізь, у кожній роботі й кожному задумі, в усьо-

му людському житті. Можливо, це й не так, але мені часом починає здаватися, що життя теж нагадує кошіль соломи й остюків, у яких заховано одну-однісіньку зернину. Треба тільки терпляче перебрати всю солому і знайти її.

БРОЙЛЕР

Хата блимала вікнами на шлях, за хатою стояла низька повітка, далі ожеред, півкопиці сіна, дровітня з сокирою на обцюканому пеньку, собачий ланцюг — собаки не було, десь повіявся, дворище заросло щирицею та пирієм, а серед того зілля тинялось біле курчатко: там скубне листок, там спиниться й вирячить око на комашину, спершу одне, тоді друге, довго стоїть, міркуючи, їстівна комашка чи ні, й поки розміркує, хитра комаха накиває п'ятами під найближчий камінець. Курча було не біле, а брудне — мусило чекати дощику, щоб змив із нього попіл та бруд. Біля хвіртки стояла вузенька лавочка, на якій сидів Аспарун, раз у раз цюкаючи по землі ліщиновим ціпочком.

— Бачиш отого бройлера в бур'яні? — кивнув Аспарун ціпочком.— Я був приніс із інкубатора цілий кошик таких курчат, а тільки одне вижило: онде пасеться в пирії! Ото як сказали розвивати підсобні господарства, то всі кооператори накинулися на цих курчат. Скільки їх тоді розпродав інкубатор! А тут звідки не візьмись — пошесть. Поки приїхав наш ветеринар — усі курчата виздихали, як наче й не було. В мене лишалось трійко, двох шуліка взяв, і тільки це ось у бур'яні пасеться. Отож і стережу, щоб шуліка не забрав останнього. Коли б воно путнє курча, то тільки б побачило шуліку — ноги на плечі й само б утекло, в мишачу нору сховалося б, а таки встереглось. А це стоїть і лупає — зроду не побіжить, нічого не лякається, хоч ти його вбий. Отак бери та їдь на нього возом — йому й на думці не шкребне, щоб одступитися. Його вже двічі топтав кабан — хтозна-як і вижило, хай би йому...

Не доказавши, Аспарун схопився з лавочки й загорлав, дивлячись угору:

— Киш! Бий тебе нечиста!..

Я глянув угору й побачив крилатого хижака. Шуліка летів дуже високо, навіть не дивлячись у наш бік, здається, простував до річки напитися води. А бройлер так само спокійно пасся, не звертаючи уваги на хижака.

— Отож бачиш? — мовив Аспарун.— А хоча б тобі ворухнулося! Колись курчата були не такі, як оцей бройлер, а прудконогі й сторожкі, їх не доводилося стерегти від шуліки й пасти, наче корову або коня. Воно то правда, тепер держава дбає про нас, і якщо ти не останнє ледащо, то можеш мати добрий зиск, а й на трудодень у кооперативі заробиш. Я тобі що скажу: з одного боку, воно добре, а з другого боку зле. Як сказали отоді розвивати підсобне господарство, то хто корівчину собі придбав, хто буйволицю, а я взяв та купив віслюка, бо дешевше. Нехай, думаю, живе, може, когось до станції підвезу, комусь

лантуха до млина підкину, а то перескочу й до мінеральних вод: на віслючому возику можна всадовити двох жінок і самому в передку сісти. Так то так, але де взяти возика? Поїхав я на базар, тоді на ярмарок, а там гнуть — як за рідного батька. Стельмахи ж народ меткий, бачать отаке діло й давай клепати возики для віслюків, але за кожного возика правлять, мов за справжній автомобіль. Кажу одному стельмахові: «Чи ти здурів? Та я за такі гроші куплю собі «Запорожця» й кататимуся на машині!» «То й купуй,— каже,— але не забудь, машина багато просить: бензину купи, мастила налий повну каністру, камери та покришки дістань, а вони на асфальті швидко зношуються — просто горять, я вже не кажу про вогнегасник, без вогнегасника в тебе й права відберуть, а ще змусять купити й запасне колесо разом з камерою та новою покришкою. А возик не просить ні запасних коліс, ні вогнегасників або ще якогось дідька лисого: сідай і їдь...» Так ми й не сторгувалися. Годував я годував свого віслюка, не заробивши ним ані шеляга, поки й продав, бо без возика ні до млина не поїдеш, ні жінок на мінеральні води не повезеш. Купив у мене мого віслюка Галілей Симеонов з Іліци — в них саме тільки почали заохочувати людей, щоб розводили вдома всіляку живність. Отаке то з віслюком... А після нього ми годували шовкопряда. Я вже й забув, почому за кілограм обіцяли приймати меунки. Це так кажуть у нашому селі, а в містах на меунки кажуть кокони. Але до меунок діло не дійшло, бо прилетіла сільськогосподарська авіація обробляти кооперативні виноградники. Я вже й не скажу, чим вона їх обробляла, тільки ту їхню отруту занесло вітром аж на село, попритрушувало нею всі шовковиці, всі садки. Шовкопряд отого листя покуштував і виплював, а в меунки скручуватись не схотів... А глянь-но, що та бісова душа клює!

Аспарун показав ціпком на бройлера. Курча дзьобало собачий ціп, одну по одній перебираючи ланки, чи немає їстівних. Нарешті воно пересвідчилося, що ланцюг зовсім не їстівний, потопталось біля нього й замислилося. Тим часом Аспарун знову цюкнув паличкою по землі.

— Того літа,— сказав він,— знову-таки через оте саме заохочення, наші люди взялись вирощувати гриби. В кого був який погрібець або стара кошарка — все пішло в хід: кожне позбивало дворядні нари, натягало гною й насіяло грибів, а тоді лише розвидниться — цілими кошиками пре гриби на приймальний пункт. Я дивився, які гроші гребуть наші дядьки, поки й мене розібрала охота. Грибницю сама держава дає, вона й гриби скуповує, то чого ж! Узяв я трохи грибниці й заходився носити гній до кошари, все зробив так, як треба, а коли гриби зійшли, дивлюся — що за мана: кожна шапочка над'їдена. Оце так! Приймають же самі тільки цілі, з ганджем не беруть. Ну, думаю, я ж його зловлю, отого біса, що псує гриби. І зловив мишу. В нас багато мишей, та хто ж думав, що вони люблять гриби. А хіба вистоїш день і ніч на чатах! Але ж бісова мишва: ну, виголодалась, ну, бери гриб чи там два й гризи, з'їж хоч п'ятеро, а вона ні! Того покуштує, того гризне, поки дивишся — всі до решти понадгризувані! Хай їм біс, думаю, і на грибах не забагатію... Киш, гарбала б тебе болячка!

Аспарун схопився з лавки й замахав ціпком, одганяючи шуліку. Птах, здається, вже вгамував спрагу коло річки й вертався назад, поволі махаючи крилами, летів прямо й навіть не дивився в наш бік. А може, в нього в лісі гніздо: вирішив навідати своїх діток. Коли він зник за верхів'ям дерев, Аспарун, заспокоївся, сів на лавочку й сказав:

— Але ж людина так влаштована, що коли всі кудись біжать, то

ти її налигачем не вдержиш: вирветься й чкурне за всіма. Тож коли пішла чутка, ніби інкубатор за безцінь продаватиме курчат, якихось там бройлерів, то веремія знялась на ціле село, до інкубатора з'їхалося безліч народу, ми вистояли в черзі два дні, а таки взяли по кошику тих бройлерів, як я вже тобі й казав. Пошесті та шуліки своє забрали, але цього я їм не віддам, пастиму до самої осені, тоді скручу голову й зварю. Гроші грошима, та не можна ж думати тільки про них, треба й про себе подбати... Киш, киш! — раптом загорлав Аспарун і схопився з лавочки, наче опечений.

Я розглянувся. Над зарослим бур'янами обійстям махав крилами дужий хижак, несучи в пазурах бройлера. А бройлер не пищав, навіть не пручався, сидів собі смирненько в лапах шуліки й розважливо поглядав на Аспаруна то тим, то другим оком... Аспарун вибіг на шлях, тоді знову шаснув у хвіртку, махаючи патичком, тоді вибіг на дорогу й потрюхикав услід за шулікою, який ніс бройлера до свого лісового гнізда. Аспарун біг і на очах у мене меншав, і я вже ледве чув, як він лає шуліку:

— Киш!.. Гарбала б тебе хвороба...

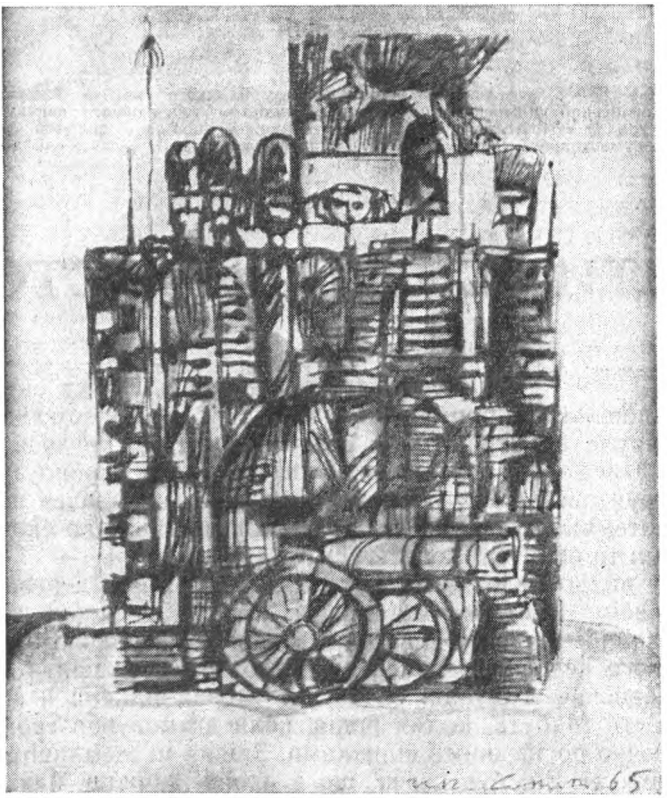

Повстанці 1876 року. 1965.

Серафим СЕВЕРНЯК

Нар. 1930 р. в селянській родині поблизу Великого Тирнова. Закінчив Софійський університет, працював журналістом, тепер очолює редакцію журналу «Отечество». Автор тридцяти книжок оповідань, повістей, есе, документальної прози. Лауреат Димитровської премії, заслужений діяч культури.

СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ

Дерева обабіч шляху скидали жовте листя. Цей повільний процес видавався йому зовсім безглуздим. Скісне проміння гануло в антрацитовій стрічці шосе, що тяглося паралельно з дорогою, й асфальт, раптом оживши, заблищав щойно зрізаним оловом. Та й грунтовий шлях у призахідному сонці здавався не шляхом, а столом із потемнілого срібла, на який безгучно й м'яко скочуються старовинні мідні та бронзові монети.

Ніде не видно було живої душі. Він ішов попід деревами й відчував себе зовсім самотнім. Хоч дорога була йому добре відома й він ходив нею вранці й увечері, сьогодні здавалось особливо нестерпно йти, й іти, і нікого не бачити попереду. Щоб якось розвіяти смуток, він пригадав давно не згадувані слова, що хтозна-відколи й звідки лишилися в пам'яті. Мабуть, із тих років, коли вгамовував свою спрагу до знань виключно російськими книжками. Звідки ці щемливі слова «...шумел листопад...»? Він був певен, що з якоїсь книжки, навіть знав, що так починався її перший розділ, але з якої?

Шурхіт опалого листя під ногами збігавсь і з ритмом, і з мелоди-

кою слів. «Шумел листопад». Оскільки ж думка вже рушила своїми невідомими шляхами, на вуста йому самі сіли два рядки, які він вимовив майже вголос:

Люди добрые, сердце поймите, —
он теперь человек не простой...

Звідки це? Й чиє воно?.. Листя під ногами було стільки, що він тонув у ньому.

Позаду лишилася стометрова вежа, яку вночі обсідають червоні та зелені вогники, попереджаючи пілотів. Звідси дорога покотилася стрімко вниз, де було місто. Місто з його вулицями й гамором, тротуарами та будками телефонних автоматів... Згадка збентежила його: чому це він подумав про телефони? Адже ж домовилися, що він сьогодні не дзвонитиме. Так вона сказала — щоб не дзвонив і не чекав на неї, бо вона цілий день з малим.

Останні дні вона часто відвідувала сина. Колишня свекруха, яка в молодості належала до вищого світу, а тепер була наймоднішою в столиці кравчинею,— не любила її. Ця нелюбов спричинилась і до розірвання шлюбу, й до ще болісніщої розлуки з сином. Стара заявила, що ресторанна співачка не може бути дбайливою матір'ю. Судді вислухали й погодилися, бо розлучена жінка, яка кожного вечора співає в подібних закладах до півночі, навряд чи зможе виховати повноцінного члена нового суспільства. Так сказав суд і лишив дитину батькові, тобто ж свекрусі. Щоправда, з категоричним обумовленням, що молода мати може відвідувати дитину в будь-який час.

Коли вона казала йому, що сьогодні не зможе прийти, він страшенно дратувався, і в душі зринала каламутна хвиля ревнощів, та варто було їй згадати про дитину — й він раптом одступав і знічувався. Хоч він ще жодного разу й не бачив його, та вже встиг навіть трохи полюбити того п'ятирічного Івана, який розмовляв кумедно грубим голосом і завжди старанно обмірковував те, що мав сказати.

Вони познайомилися, коли він і вірити був перестав, ніби на світі ще є відверті й щирі дівчата. Все почалося не дуже гарно — він просто запросив її через офіціанта. О пів на дванадцяту вона прийшла й ніяково спинилася біля столика. Він спитав, чи не можна провести разом решту вечора, вона злякано блимнула очима й зашарілася. Та, нічого не сказавши, важко опустилась на стілець.

— Вас належало б добре присадити,— дивлячись убік, тихо мовила вона.— Думаєте, як ресторанна співачка, то вже й... то можна їй казати, що завгодно?. Але хай це буде на моїй совісті. Я й справді вже хтозна-скільки ніде не була...

Вони пішли в бар нового готелю. Темношкірі студенти університетського містечка зустріли їх здивованим поглядом, певно, впізнали гарненьку співачку з «Променя». В барі було тихо й напівтемно — тільки де-не-де світилися пластмасові циліндри тонконогих оранжевих торшерів. Грав мюзик-бокс, який за п'ятак міг викликати з небуття в заснований димом акваріум зали й хрипкий голос Армстронга, й веселий гвалт бітлів, яким королева буцімто надала лордівські титули...

Потім танцювали. Вона поводилася легко й невимушено — в рамках пристойності ресторанної співачки, не більше й не менш. І коли, вже трохи напідпитку, він розраховувався, ледь розчарований думкою, що запросить її до себе «прослухати останній запис Азнавура й випити

чашку кави» й усе скінчиться банально й звично,— вона раптом розплакалася. Не хотіла навіть сказати — чому. Плакала тихо, непретензійно й зовсім безглуздо.

Вже на вулиці вона сказала йому, що кави не п'є, бо задля голосу мусить довго й міцно спати, платівок теж не полюбляє, бо пісень та подібної музики з неї досить і на роботі. Розбещений дівчатами, які охоче, ба й надто охоче пили в нього каву й слухали Сільві, він ладен був кинути їй у вічі щось образливе й брутальне. Та вона тихо й категорично докинула:

— Мушу рано встати. Поведу завтра сина в поліклініку.

Без особливих припросин вона розповіла історію свого невдалого шлюбу. Несподівана хвороба чоловіка, претензії амбітної свекрухи, яка ніколи не схвалювала сина за цей вибір. А він же талановитий гобоїст, ще й доцент консерваторії.

Неуважно слухаючи, він згадував оповідання про бари та готелі фешенебельних європейських курортів, де чоловіки шукають розваг, а часто знаходять трагедії.

Та все-таки наступного дня вони зустрілися. Зустрілись і за день, і за два. Часом у неї бували довгі репетиції. Програму оркестр оновлював щомісяця, й тоді він не знав, що робити з собою цілий вечір. Траплялося й гірше — її раптом на кілька тижнів посилали то до Враци, то до Пловдива, й для нього це були дні найбільших тортур. Інколи щастило майнути їй услід, випадково домігшись відрядження. Він боявся, чи не нагадує шпигуна, та вона так щиро раділа, побачивши його в чужому місті, що всі страхи зникали. Вони до пізньої ночі гуляли брукованими вуличками, і йому було дивно, що таку непідробну щирість і спокійну простоту він знайшов у ресторанної співачки...

Сьогодні вона була коло сина. Останніми днями вона часто до нього ходила, й це було добре. Справді-бо: що могла дати модна склеротична кравчиня п'ятирічному хлоп'якові, коли поряд навіть батька немає — в санаторії?

Листя падало так само мляво й невідворотно, й він дивувався, звідки в нього ті кольори. Яка сила перетворює мертвий хлорофіл на кармін і вохру, бузок, кіновар і всю ту пересмажену гаму листопада? І знову напливали слова: «...шумел листопад» із їхнім простим і неповторним ритмом і мелодикою, в якій учувалася й осінь, і журба, й передчуття минущості, й надія повернення. І ніжність. І мрія. Й невагомість, яка народжує чиїсь слова:

Люди добрые, сердце поймите, —
он теперь человек не простой....

Стрімчак закінчивсь, і дорога вихопилася до міста. До міста, де вулиці й гамір, неспокій і збентеженість, і вітрини, і вивіски, й телефони, хоча сьогодні й нема кому дзвонити. Вона була там, у негостинних апартаментах свекрухи, й тішилася сином, цим дивним Іваном, у якого дуже низький голос і який, перш ніж сказати слово, довго думає.

Власне, він знав і телефон свекрухи, й прізвище, воно було в довіднику поряд із номером А9339...

А, дев'ять, тридцять три, дев'ять. На мосту стояло цілих чотири будки, пофарбованих у жовте й червоне. Він зателефонує, й коли до телефону підійде стара,— підленько повісить трубку, як робив уже безліч разів, коли до телефону замість жінки підходив чоловік. Якщо ж

трубку візьме вона — ну, вибачиться, хотів почути її голос та й годі. Хоч як це незручно — дзвонити їй туди,— вона пробачить, може, навіть зрадіє. Вона ж таки жінка...

До телефону підійшов Іван. І це було так раптово й несподівано, що він розгубився: говорити чи тихенько повісити трубку.

— Хто дзвонить? — спитав Іван, і голос його виявився справді грубим, як вона й казала.

— Це з оркестру,— сам собі дивуючись, збрехав він.— Мама вдома? Дай їй трубку! — й відчув, у яке кумедне й дурне становище потрапив. Адже ж порозумілися раз і назавжди: є дні для нього, а є дні для малюка... Трубка мовчала. Іван думав, перш ніж відповісти: точно за її розповідями.

— Мами немає,— сказав Іван, а йому здалося, ніби в грубому голосі малого забриніли біль, і смуток, і розчарування. І це було саме так, бо по паузі Іван додав: — Обіцяла сьогодні вже точно прийти, я чекаю, чекаю... А її нема. Ви не знаєте, де вона? Скажіть їй, щоб швидше приходила...

— Ні, хлопчику мій, не знаю,— він раптом відчув слабкість у колінах і, пройнявшись дитячим болем, промовив: — Тільки побачу — й скажу, що ти на неї чекаєш. Вона неодмінно прийде...

В трубці знову запала тиша, і він не второпав, чи трубку поклали, чи Іван обдумує свою наступну репліку.

— Алло,— сказав Іван,— а чому ви дзвоните, якщо ви з оркестру? Мама казала, що йде на репетицію, тому не приходитиме, аж поки репетиція скінчиться.

Авжеж, і справді! Як на свої роки, хлоп'я міркувало чітко й логічно, хоч і довго думавши. Треба було щось сказати, і він нашвидку вигадав:

— Так, так, вона вже, певно, там... А я ще тільки йду, вирішив з дороги подзвонити...— І повісив трубку.

З дерев понад каналом теж падало листя. Сонце зайшло, й тільки в змілілій від осінньої посухи воді грали відблиски рожевих хмар... Що ж сталося? — думав він. Чому вона не пішла до малого? Циферблат показував середину місяця. В цей час у них репетицій не буває, відряджень теж...

Він поплентався до «Променя». На дверях ресторану висів чималий бронзовий замок. У приміщенні нікого не було — ні в залі, ні на помостах естради в кутку. Скрізь панувала мертва тиша.

Було б запитати, скільки вона вже днів не приходила! — подумав він, і на душі стало гидко. Це вже нагадувало справжнісіньке шпигування. Сама собою зринула думка: невже вона й раніше йому кивала на сина, а синові — на репетиції? І ще одна думка, вже геть безглузда: навіщо було телефонувати, коли не домовлялися?

Тоді б не знав усього цього.

Слова «шумел листопад» однесло вітром, і вони більше не бентежили його своєю загадковістю. Та й двірники старанно позгрібали з алей усе каштанове листя. Кудись квапливо йшли люди, заклопотані, сердиті й ворожі. Чи був сенс гукати їм услід:

Люди добрые, сердце поймите, —
он теперь человек не простой...

Кому потрібні ці слова нікому не відомого поета, думав він. Та й чи було тепер у нього право казати їх людям?

У скверику, що колись правив цареві за ботанічний сад, гралися діти. На лавах мостились баби та діди, яких називають домашнім скарбом і відділом дошкільного виховання. Серед дідів було найбільше верховинців у шароварах і свитах з рудого самотканого сукна, бабусі ж у своїх плетених жилетках та чорних хустках нагадували самотніх степових птахів, що не знати як опинились на гранітному карнизі холодних і теж самотніх будинків.

Було враження, ніби матерів та батьків у цієї дітлашні зовсім немає, хоча він знав, що все це не так або не зовсім так...

Дописавши останній рядок, я раптом почув насмішкуватий і цілком справедливий вигук читача: «Ну й сентиментальна ж історія». Так, це правда. Навіть витримана в цьому стилі від початку й до кінця: і листопад, і мідь, і потьмяніла бронза, й два рядки любовного віршика... Я все це бачив, але нічого вдіяти не міг. Бо телефонував того вечора й розмовляв з Іваном я. Саме я.

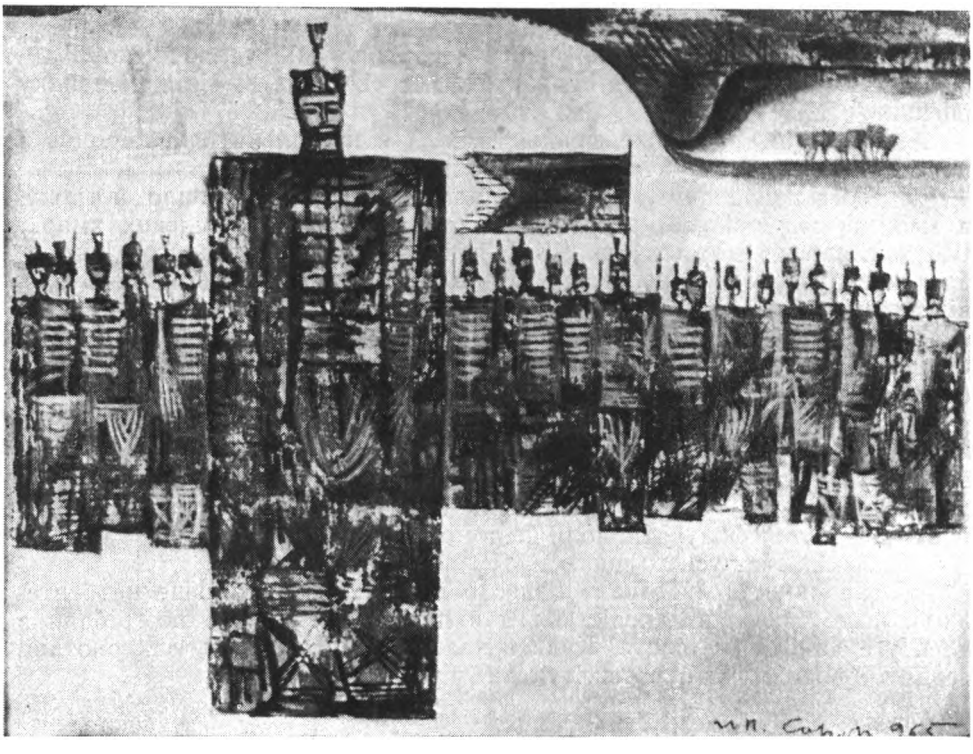

Ополченці 1877—1878 років. 1965.

Еміліан СТАНЕВ

Нар. 1907 р. Видатний прозаїк, народний діяч культури, двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Димитровської премії. Автор збірок оповідань та повістей «Далекі вогні», «Мрійник», «На самоті», «Остання сутичка», «Вовчі ночі», «Будні й свята», «Тихого вечора», «Крадій персиків», роману «Іван Кондарев», історичних повістей «Легенда про Сибина, князя Преславського» та «Антихрист»

ДИКИЙ РОГАНЬ

Давно-давно колись на урвищах та осипах Джендема гуляли кози. За ватага в них був здоровенний цап, на спині в якого лисніла бура шерсть, а круті чорні роги нагонили жах на всіх молодих цапків. Почувши небезпеку, цап різко свистів ніздрями й бив ратицями по землі, а його кози, прищуливши вуха й повтягавши животи, вмить зникали серед найдикіших скель Джендема

Помак[1] Ібраїм приходив сюди полювати мало не через день. Виходив з хати вдосвіта, взявши цупкий мішок під пахву, шипи для постолів та маленький клуночок. У клуночку тому був хліб, цибулина та кілька патронів. А старого турецького карабіна Ібраїм ховав десь у розколинах тільки йому відомих скель. З цією рушницею він облазив найнеприступніше бескеття Джендема. Серце в Ібраїма було здорове, й він не боявся карколомних урвищ, ноги впевнено ступали по ледь видимих стежках, а зір у нього був гострий, як в орла. Тільки приставить руку козирком до очей, пильно огляне навколишні бескиди, і вже ба-

[1] До 1944 року, в часи, які змальовує автор, помаки були найбіднішою й фактично безправною частиною населення царської Болгарії.

чить схованку диких кіз. Коли кози полягають між камінням, їх майже неможливо знайти, але Ібраїм був досвідчений мисливець. Він кружними шляхами заходив з підвітряного боку й підкрадався до самого табуна, і тоді над проваллям Джендема луною котився постріл. Рідко траплялося таке, щоб вистежена коза не перекинулась догори ногами. Ібраїм відносив здобич у затишне місце і білував, розрубував на шматки й пізно ввечері вертався додому. Так він потроху винищив усіх кіз. Тільки цап і досі блукав понад урвищами.

На цього цапа Ібраїм згайнував дуже багато днів, але йому ніяк не щастило його вистежити. Цап виявився сторожкий, лукавий і хитрий, як сатана, жодного разу не підпустив він Ібраїма на постріл. Часом вирізниться над скелею в серпанку тонкої мли, та враз наче розчиниться й зникне, мов безтіла мара. А то майне поміж каміння і стовбурів, та поки Ібраїм скине рушницю, цапа як не було. Так вони зустрічалися разів з десять, але ні разу не пощастило Ібраїму взяти його на мушку.

Одного жовтневого ранку, коли до світання лишалося години півтори чи дві, Ібраїм устав і заходивсь лаштуватися. Хатідже, його дружина, що спала на долівці коло дітей, прокліпалась і глянула, чого це чоловік никає серед чорних закурених стін. Ібраїм дістав з полиці кілька патронів, шипи на ноги та кисет із тютюном, поклав у торбу окраєць хліба й намірився виходити.

— Куди ти йдеш, Ібраїме? — спитала Хатідже́, хоч добре бачила, куди збирається чоловік.

— Піду вполюю цапа, — прошепотів Ібраїм, щоб не розбудити дітей. — Сьогодні аллах послав мені гарний сон. Снилося, ніби забив отого клятого роганя... Сьогодні вб'ю неодмінно.

— Ой, ой, Ібраїме, ти через полювання й хату занедбав. Ліса од вулиці ще торік потрухла, а вдома ні дров, ні борошна. Ось-ось випаде сніг, дітей нічим буде зігріти й нагодувати, — ремствувала Хатідже, але Ібраїм не схотів і слухати, мерщій ухопив лантуха й переступив поріг. Джендем танув на тлі ще зовсім чорного неба.

Коли розвидніло й сизі верхи поволі виринули з пітьми, Ібраїм був уже коло скелі, де сховав останнього разу карабін. Діставши його з розколини, Ібраїм обтер долонею ствол і рушив понад звором на схід. Серед кам'яних брил внизу пінилась річка, але гомону її Ібраїм не чув, бо сильний ранковий вітер бив Ібраїма просто в лоб, і він трохи сутулився й нахиляв голову, жилавий і гнучкий. Брудний закрайок чалми маяв біля вуха, наче куце крило, а з-під чалми холодно зблискували гострі сірі очі.

Зіп'явшись на не дуже стрімкий бескид, схожий на волохату шапку, він поклав карабін, ліг долілиць і почав оглядати урвища по той бік річки. Ібраїм знав, що в такий вітер цап ховається десь у затишку. А цап мав бути поблизу, він часто вештався понад цим звором.

Скелі по той бік нагадували велетенських потвор, що безладно лежали одна на одній. Подекуди між ними зеленіли дрібні кущі, рудими плямами ряботів лишайник і зяяли глибокі тріщини. Внизу так само пінився гірський потік, а над найвищими верхами пливли пошматовані вітром хмари.

Ібраїм уважно роздивився кожен виямок і кожен кущ, кожну розколину й кожен уламок скелі, але цапа ніде не було. Вітер в ущелині просто шаленів і, б'ючи грудьми в прямовисні кручі, брався вгору й пе-

рестрибував через хребет, над яким, ледь видима серед хмар, ширяла чорна орлиця.

За такої негоди краще б сидіти вдома, але Ібраїма зігрівало передчуття, що сьогодні йому пощастить підстерегти цапа. Полежавши ще трохи на скелі, Ібраїм обережно зсунувся нижче й дістав кисет. Скрутивши цигарку, він довго кресав. Під скелею було затишно й тепло навіть у латаній свитині, карабін стояв під скелею напохваті, ствол швидко нагрівся на сонці.

— Ну й сатана, ну й хитрий... Але від мене ти не втечеш, аллах мені поможе... — бурмотів Ібраїм. Затягаючись цигаркою, він нишпорив оком по розколинах скель, що темніли на тому боці, й згадував свій сон. Йому снилося, ніби він влучив цапа під ліве ребро, той перекинувся догори ногами, дививсь на нього неприємними жовтими очима й щось говорив, намагався щось сказати Ібраїмові людським голосом.

Раптом Ібраїма мов упекло, очі його спалахнули, а порослі рудою щетиною щоки затверділи. Він угледів цапа, але не там, куди досі дивився, не серед хаотичного нагромадження скель, а значно вище, майже на самісінькому вершечку гори. Він лежав і грівся проти сонця. Ібраїм помітив цапа зненацька — той ворухнувся, темна спина зблиснула й виказала його.

Ібраїм забув про цигарку, кинув її тільки тоді, як вона дотліла й припекла губи. Він простежив поглядом крутосхил, подумки прокладаючи собі стежку, якою мав непомітно підкрастися до лукавого роганя. Думка працювала чітко. Стріляти з такої відстані Ібраїм не міг — до цапа було щонайменше п'ятсот метрів: тільки сполохає дичину. Скрадатися цим боком звору теж не випадало — цап одразу помітить його і втече. Лишався єдино прийнятний спосіб: трохи повернутись назад, перебрести десь на той бік річки, дати доброго гаку й вийти на цапа з протилежного боку гори. Рішення спершу здалося вдалим, але ж вітер дмухатиме в спину, й цап може почути його. Ібраїм відмовився від такого плану, вирішив іти навпростець, боком до вітру.

«Хай аллах мені допоможе», — сказав Ібраїм, узяв рушницю, обережно зсунувся до річки, ще обережніше перебрів її і, незважаючи на те, що таки добре замочився, почав неквапом братись на урвище. Він пильнував кожен свій крок, щоб не зрушити жодного камінчика. Ібраїм уздовж і впоперек виходив увесь Джендем, але досі йому на думку не спадало, що доведеться дертись по кручі, яка здавалась геть неприступною. Місцями він просто рачкував, місцями ж, коли не було де навіть поставити ноги, розчепірювався на прямовисній скелі і впинався в неї шипами, сантиметр за сантиметром долаючи стрімчак. Так він здолав половину відстані, й тепер, за його підрахунками, до цапа лишалося метрів сто. Цап мав бути по той бік вузького щербатого гребеня, тільки б не збити ногою камінця. Мисливця охопила нетерплячка. Він ще не знав: лежить рогань чи його вже й сліду немає? Ібраїм довго повз, поки дістався пощербленого гребеня й скотився у виямок між двох брил, звідки можна було виглянути. Його бив дрож; тамуючи подих, він обережно вистромив голову і застиг. Цап лежав на тому самому місці, до нього й справді було метрів сто; лежав між двома каменями, видно було тільки чорні роги та смужку хребта.

Ібраїмові аж серце закалатало, жили на шиї здулись, а очі спалахнули хижою радістю. «Все в аллахових руках, на все його воля», — пошепки проказав він, вистромив карабін і заходився цілитись, беручи на мушку голову роганя. Та раптом його взяли сумніви: надто

маленька ціль, можна не влучити, а вдруге вистрілити цап не дасть, краще в спину... Ібраїм повільно перевів мушку на темно-рудий цапів хребет, що чітко вирізнявся між двох каменів, затамував подих, і рушниця, вдаривши прикладом у плече, скакнула цівкою вгору. Луна пострілу покотилася в глибокий яр, цап несамовито підскочив і, блимнувши світлим задком, чкурнув щодуху навпроти вітру. Ібраїм не повірив власним очам.

Він переметнувся через гостре каміння гребеня й підбіг до того місця, де щойно лежав цап. Метрів за десять попереду червоніли плями крові.

«Сон таки справдився», — подумав Ібраїм і пішов кривавим слідом, який звертав круто вбік, до найстрімкішої скелі, майже прямовисної і вогкої, що обривалася в безодню. А глибоко-глибоко внизу, куди Ібраїмові було навіть моторошно глянути, видніли плямочки кущів. Ібраїм став над прірвою й уважно розглянувся. Кривавий слід зникав за скелею, по той бік якої мала бути ще глибша прірва з латкою озера в долині. Криваві плями на стежці були рясні, тож цап не зміг забігти далі того озера. Довкола не росло жодного дерева й жодного куща, й Ібраїм сподівався швидко знайти пораненого цапа. Мусив тільки здолати цю безодню й дістатись протилежних скель.

Ібраїм підтяг ремінь рушниці й старий домотканий пояс і почав обережно спускатися вниз; від утоми й збудження він зовсім упрів, а руки й ноги його огидно тремтіли. Чіпляючись пальцями і шипами за кожен найменший виступ, він подолав спуск і опинився на гладенькому майданчику. Звідси до протилежного краю прірви було метрів п'ять або шість, нездоланна перепона, наче недобудований міст, під яким вітер накидав сміття та сухого бадилля. Розчепіривши руки й упинаючись гострими шипами у вивітрені валуни, Ібраїм крок за кроком посувався вперед, горнучись усім тілом до скелі. Нарешті він дістався величезного обвітреного валуна і, витягнувши вперед шию, побачив печеру за валуном. Йому раптом спало на думку, що цап тут, і все єство його охопив незрозумілий страх. Але що міг заподіяти людині підстрелений цап? Чому Ібраїм повинен боятися?

І він усіма пальцями вчепився в гладенький валун.

Цап і справді зачаївся в печері. З рани на спині стікала кров, і під черевом вже зібралась густа калюжа. Очі тварини туманив смертельний жах. Зіп'явшись на передні ноги, цап наслухав, як сопе й натужно шкрябається мисливець. Цап наїжачив шерсть і затремтів. Пальці людини вчепилися в ребристий камінь, і звір злякано притиснувся задом до мілкого дна печери. Тоді облизався й форкнув. В отворі перед ним з'явилась брудна чалма, Ібраїм підняв ногу й спробував пролізти в печерку, але карабін зачепився стволом за верхній край. Шаленіючи від страху, цап свиснув ніздрями й кинувся до виходу. Нестримна сила вдарила Ібраїма в груди й кинула зі скелі вниз. Падаючи й безладно вимахуючи руками, він встиг іще побачити пораненого роганя, який також падав, перекидаючись у повітрі, але Ібраїмові здалось, неначе цап не падає, а летить, піднімаючись до аллаха в небо...

Генчо СТОЄВ

Нар 1925 р. в м. Харманлі. Працював на редакційно-видавничій роботі. Окремими книжками вийшли збірки оповідань «Мов ластівки» «Його прозвали Гербіцидом», історична повість «Ціна золота», романи «Важкий день» та «Циклоп». Заслужений діяч культури

ЛАСТІВКА

В ранковій осінній сутіні стояла, чекаючи його, дівчина, а за нею й за сутінками, над верхами Сакар-гори небо вже зайнялось.

Десь по той бік Сакару батько з братом виходили збирати тютюн, останнє, найдрібніше листя. Разом з ними виходила й чорна, ніби обвуглена бабця. Вона була матір'ю, тому він часто згадував її, хоч народила вона іншого, а не його. Згадував, і щоразу такою чорною, мов уночі. Навіть зараз, коли там уже зійшло сонце, стара привиділась йому чорною.

Матьо не знав, жива вона чи вмерла, бо про неї йому ніколи не писали в листах. Як і належало. Він і про себе не знав, чи довго лишилося жити. На будівництві було небезпечно, це теж так мало бути. Надто ж верхолазові, що працює без запобіжного пояса.

Схід бив йому просто в вічі. Тоненька дівоча постать біля недобудованої труби каскаду ТЕЦ на тлі заграви здавалася чорною.

«Вона теж обвуглилась,— мовив собі Матьо.— Вся, майже вся».

Але каскад був близько, якихось метрів сто, і він ішов туди, а не до далекої Сакар-гори, йшов, упевнений, що її чорний комбінезон за

кожним кроком світлішатиме, згодом стане сірим, а тоді й посиніє. Не здивувався б, побачивши грим,— і на вустах, і на віях. Навіть посмішку.

А потім комбінезон набере відтінку морської хвилі. Тільки не зразу. Спершу світанок забарвить постать дівчини в темно-бузковий колір, потім — у рожевий. І ці барви будуть кришталево-чисті, бо після таких ночей дівчата самі допомагають світанкам — перуть і випрасовують.

Але й каскад мінитиметься: Матьо навіть помітив, як одна із тих чорних труб над дахами та котлованами блиснула і затремтіла павутинкою, в ритмі його кроків. Трохи згодом павутина стала інеєм, а білий іній — скляною ватою. Інші три труби засяють трохи пізніше — їхню вату вже загрунтовано й пофарбовано в чорне та жовте — щоб усі бачили, який фільтруватиметься газ. По-справжньому спалахне під першими променями тільки край четвертої труби, сталева секція, яку монтували вчора і ще не встигли закутати ватою.

Стільки труб мала централь — усього чотири, п'ятої не було, й Матьо шкодував. Була б і п'ята — він би думав про неї. І не бачив би того, що лякало його: дівчина меншала. Меншала на очах, за кожним кроком. Йому стало боляче, він ступив ще раз і махнув рукою. Дівчина відповіла так само, але нічого не змінилося: замість більшати, вона маліла й маліла. Ось для чого потрібна була п'ята труба,— щоб усе не скінчилося передчасно.

«Обережно на поворотах! — хотілося гукнути їй.— Обережно, бо я за себе не відповідаю!»

Ніяких поворотів не було, про повороти й не йшлося, та в цю мить вона мусила бути гарною, такою, як завжди, навіть трохи кращою. І тоді все б обійшлося без поворотів. Чесно. В ньому щоразу прокидався чорт, коли хтось починав меншати. Ладен був роздерти такого на шматки. Вчора ввечері, довіривши йому свої таємниці, дівчина теж меншала, та він на неї не дивився. Тоді Матьо йшов геть, спиною до неї, відстань між ними збільшувалась. Учора було нормально, зараз — ні.

«Дивись, дівчино! — ще раз попередив він.— Я можу тебе зрозуміти, але це нічого не дасть. Людина втрачає вагу, коли нижчає, в цьому головне. Така ти мені не потрібна».

Коли він підійшов до каскаду ТЕЦ, дівчина геть змаліла, геть перелякалася й шукала спиною захисту в труби, невідомо чого сподіваючись. Вона стояла на тлі чорно-жовтої смуги, кофтина ж її й справді порожевіла.

Матьо кивнув, і вона теж кивнула йому, але без усмішки, без довгої, як раніше, шиї, навіть учорашніх довгих ніг не було. Він промовив:

— Не бійся, я жінок не б'ю! І чоловіків більше не б'ю. Дав слово.

Але вона й досі ховалася між чорні та жовті кольори й своїми неймовірними очима заглядала йому в вічі. Дивлячись у землю й шукаючи по кишенях цигарки, він, проте, бачив, як виросли її очі за минулу ніч,— незбагненно виросли й витяглись аж на скроні.

— Та невже!? — сказала вона. Матьо квапливо клацав запальничкою. Перша затяжка була сумішшю бензину й недотлілого тютюну, і він з огидою видихнув.— Мене це аніскілечки не обходить!

Її високий голос тремтів.

— Серйозно? — спитав Матьо, підводячи на неї очі.

Губи в дівчини теж тремтіли, і вся вона часом здригалась, тільки величезні очі лишалися спокійні, неблимно дивлячись на нього. Але

жодна рисочка обличчя Матьо не мала права зрадити, й він знову затягся. Цього разу дим був чистий і смачний, він вдихнув — вільно, глибоко, і перепитав, уже не нахиляючись:

— І справді не боїшся?

— Начхати мені! — відповіла дівчина.

— Десь то тебе попобили в житті, — сказав Матьо. — Шкода, бо ти вмієш любити.

— Ніхто мене ніколи не бив,— сказала вона.— Хіба ще в дитбудинку, як була мала. Коли б ти прочитав мої зошити, то знав би.

— Я прочитав, — озвався він. — Отже, тільки в дитбудинку. А потім тобою всі були задоволені?

— Можливо! Зла я нікому не робила й нікому не морочила голови.

— Але, наскільки я зрозумів, тобі теж не набридали? Кожен прощався вчасно. Саме вчасно. Ні на день раніш або пізніш.

Вона не відповіла, схоже було, що й не збирається відповідати, лише мовчки дивилась, але він не був певен, чи дивиться йому в обличчя. Сонце вже сходило, вона стояла спиною до сонця, Матьо ж мружився, хоч хотів би бачити все до дрібниць. Він ступив три кроки на схід і, проминувши її, знов обернувся.

І аж тепер зумів порівняти теперішні й колишні очі дівчини. Досі він такого не робив, та й не було в тому потреби. Таких очей, як перед сходом сонця, він зроду не бачив, але вона, певно, погано знала себе. А цієї ночі, мабуть, дуже боялася. Вона так і вклякла в затінку між чорним і жовтим, лиш обличчя повернула в його бік, поволі, нічого не сподіваючись, але й без страху, шия її теж виросла й стала такою, як і вчора.

Цього разу примружилась вона, майже зовсім заплющила очі, та це, здається, не заважало їй бачити все. У нього майнула думка, що дівчині байдужий і він, і схід сонця, що вона дивиться в свою власну далину, на свій шлях, де зустрічалася з усіма тими чоловіками та хлопцями, що в зошитах,— людьми, яких вона взагалі ніколи не забувала, навіть минулої ночі. Можливо, що серед них вирізнявсь один, молодший і вихованіший за нього. В чистій сорочці, з галстуком. І раптом вона здригнулася. Здригнулась від утоми і нудьги, якось тоскно й мерзлякувато, немовби віч-на-віч опинилася з холодом, сама в дикому степу, тоді як досить було тільки натякнути йому, щоб він скинув ватянку й оддав їй.

А в теплій кишені ватянки, перегнуті вздовж, грілися всі п'ять її зошитів. Матьо дістав їх і перекинув з руки на руку, та дівчина й не глянула, може, просто не побачила. Тільки знову здригнулася, спершись спиною на чорно-жовту трубу. Здригнулася всім тілом: від п'ят до чорного волосся. Тоді плечима посунулась вище. Ноги її теж виросли й стали довгі, як і раніше: на правій вона стояла, а ліву перекинула через неї.

Дівчина й досі мружилася, і він був майже певен, що мружиться вона до безлічі близьких і далеких чоловічих облич. Йому здалося, мовби він десь уже бачив такий погляд і чи не так само міркував і тоді, і йому спало на думку, що все це з якогось роману. Багато всякого перечитав він протягом останніх років невпинного блукання з бригадою по будовах, безліч образів намулилося в пам'яті, й тепер вони самохіть переливались один в один.

— Куриш, голубе, — несподівано промовила вона. — Сигарету за сигаретою смалиш, а не спитав: може б, і я...

Матьо простяг пачку, дівчина взяла сигарету. Вона глянула на нього, та в очах у неї вже нічого не було, навіть цікавості. Це його не влаштовувало, й він сказав:

— Послухай-но, Лено, ти так і не відповіла мені... Чому в тебе все так швидко кінчалося?

— Щоб не набридати одне одному, — відповіла вона. — Ти теж не набридай.

— Я не хочу набридати. Лише скажи, щоб зрозумів...

— Однаково не зрозумієш. Не зможеш. Якби міг, уже зрозумів би.

— Ну нехай. Але чому їх було так багато?

Вона знову глянула на нього, і в її великих очах він побачив щось нове: байдужості, яка прийшла була слідом за страхом, уже не було. Сьогодні вночі вона знову когось покохає, лише не його.

— Бо багато закохувалося, голубе, — відказала Лена. — Дай сюди щоденник!

Йому хотілось лишити ці п'ять зошитів при собі, щоб перечитати їх ще раз, та вона наполягала: давай і годі.

Тепер йому могло зарадити тільки велике сальто. Досі вона виказувала цілковиту невразливість. А далі?

Чорно-жовті щогли каскаду блищали ще яскравіше, біліла й мотузяна стрем'янка, хоч і не пофарбована; крім сонця, їх освітило ще й два прожектори — мов на манежі цирку. Це були фари «Волги», незабаром почувся й шум мотора. Головний інженер кивнув, а коли випростав голову, його машина встигла подолати добрих двадцять метрів. Ленина рука й досі тяглася до щоденника, звідкись долинали голоси й важке бухикання, але ці блискучі сталеві щогли й далі підпирали циркове шатро. Хоч і трохи збоку, сонце світило саме сюди, мотузяна драбина висіла поряд, і дівчина теж була готова: і грим, і костюм; та й він любив арену, бо й фах мав цирковий, акробатичний, пов'язаний з висотою, вправністю й смертельним ризиком, до того ж настала мить потрійного сальто.

— Ал-лє-гоп! — почав Матьо. — Щоденника я тобі не віддам.

— Таке! — сказала вона. — Я для того його ціле життя вела? І далі вестиму. Думаєш, ти останній?

— Знаю, — сказав Матьо, — може, й не останній, але щоденник ти вела не ціле життя: тільки вчора й позавчора. Готуючись до вчорашнього. Щодо цього, вчорашнього, то мушу визнати — ціна тобі мільйон! А зошити однакові, всі п'ять. Точнісінько такі привезли в понеділок у сільську крамницю. І паста олівця — теж однакова. Ти писала для мене.

— А хоч би й так! — Це вже прозвучало грубо. — Начхати мені на все. Що мені — вперше? Я й задля інших писала, так ви ж так і дивитеся, щоб поцупити.

— Чуєш, Лено, — сказав він. — Давай без нервів, добре? Вони ще знадобляться нам там, угорі. Цілий день висітимемо...

— Мов павуки, — сказала дівчина.

— Буває й так, — відповів Матьо. — Все залежить від людини. Тільки ти мені на драбинці павуком не здаєшся.

— А ким? — Він не відповів, натомість роззирнувся, де б сісти. Лена гостинно припросила: — Сідайте, на чому стоїте!

Крім барвистих стовбурів, на каскаді поряд буяли й шматки смоли та карбіду, й кульбаби скляної вати, й лискучі краплі оліфи. Були краплі-жовтці, й краплі приворот-зілля.

Матьо сів на землю й дістав сигарети, коли звідкись почувся голос: «Матьо! Матьо!» Він озвався: «Чекай! Я зараз!» — лише тоді помітив Шунку, маслакуватого техніка. «Зажди! Я зараз!» — повторив він і звернувся до дівчини:

— Слухай мене уважно. Я говоритиму коротко. Отам, де ти пишеш про «Тримонціум», про свою двоюрідну сестру-офіціантку, про всіх отих туристів з подарунками.

Він замовк, роздивляючись неприродну рослинність на землі, що стала йому рідною; синій комбінезон, що обтягав струнку дівочу постать, тепер теж належав до цієї надзвичайної рослинності, і Матьо не хотів би, щоб на неї дивилися чоловіки з подарунками. Він чув прискорене дихання Лени й, перш ніж устиг усе до пуття обміркувати, дівчина сказала:

— Вірно, все вірно.

— Пишеш про подарунки, та щось їх на тобі не видно.

— Були, тільки я їх потім попалила.

— Як же так! Такою працею дісталися...

— Якою там працею!

— Ну, то старанням.

— І старання ніякісінького... Ти й справді нічого не второпав. Я просто мусила...

— Чому?

Вона не відповіла, й Матьо був їй за це вдячний. Йому здавалося, ніби Лена хотіла сказати: «А з тобою чому?»

— Ну, а про той авіаспорт?

— Правда. Якби мене прийняли, я б однаково втекла.

— Куди?

— Не знаю. Так зробив мій батько, як я була маленька. Він...

— Досить! — перебив Матьо. — Це я теж читав.

Про це він мав свою власну думку. Колись одного студента під час зимових канікул покликали на облаву. Надворі мело, він ледве прокліпався, бо підняли серед ночі. Та коли в ущелині Дряндере, серед найдикіших пущ Сакару, майнула тінь, очі не підвели, й він випустив у втікача ввесь магазин. Можливо, тінь і збиралася піднести руки вгору, та не встигла. Потім його допитували: «Правда, що втікач хотів здатись?» — «Не знаю. Він якось раптом...» — «Ви спросоння не розгледіли?» — «Я не спав». — «Так чому ж ви в нього всі вісім куль? Вистачило б однієї. Мабуть, з переляку?» — «Я не злякався. Я бачив, у нього в руках нічого не було».— «Так нащо ж ви вісім патронів?..» — «Бо стільки патронів мав, а гад був один!» Довелося розпрощатись і з стипендією, і з студентським кашкетом. Потім усі казали, що Матьо — людина мужня. Лише він не був цього певний і не наважився повернутись до рідного села. Той хлопець, його сусіда, був одинак і напівсирота, батько загинув у першу світову, а його взяли до військової академії поза конкурсом. Офіцер старої армії. Не міг Матьо повернутись тепер у село, боявся тієї обвугленої бабці, його старої матері, але не боявся ні в дощ, ані в мороз висіти без запобіжного пояса на верхотурах, щоб виважити ціну своєї мужності й безкорисливості.

Часом йому кортіло заглянути в село — побачити людей і хати, бувало, він не міг думати ні про що інше, якось хотів навіть купити бі-

нокль і брати з собою на будівництво. Та це тривало недовго, здоровий глузд брав гору, і він знову був певен, що будь-якої пори дня та року, влітку й серед зими зробив би так само, точнісінько так. І раз, і вдруге, і втретє — скільки завгодно. Тільки щоб у магазині було вісім патронів. Зробив би це, не думаючи про себе й про власну вигоду, без вагань.

— Я людина безкорислива,— сказав Матьо.— Не дивися, що багато заробляю, всі знають, що я не скнара.

— А хто тобі що каже? — здивувалася Лена. — Та заробляй ти, як міністр, чи мені не однаково?.. Тільки я тут не бачу, щоб дуже лізли поперед тебе, ганялися за твоїми верхотурами. Ти мов умисне важиш своїм життям.

— Одну хвилину, — сказав він і потер пальцями чоло. — Хвилину... Ти згадала про батька... Як мені хочеться, щоб це була неправда...

— А мене ніхто не питав, чого мені хочеться, а чого ні, тому й мені байдуже до інших.

— Неправда! — заперечив він.

— А де ж правда?

Матьо не відповів.

— Йдеться тільки про подробиці, — розтлумачила вона. — П'ять чи десять днів, з тобою чи з Шункою, та й годі.

— Нісенітниця! — сказав він. — Якась нісенітниця. Невже ти й з такими...

— Господи! — вигукнула Лена. — Чого б це я сама на себе клепала? Ти, мабуть, швидше повірив би, коли б я тобі сказала, що я незаймана?

— Авжеж, — погодився він. — Авжеж. У мене в голові не вкладається... Ти перед усіма, сповідалася?

— Перед усіма. В загальних рисах.

— А чому переді мною так докладно?

— Бо... — вона запнулася. — Бо ти недосвідчений і сам не можеш збагнути. Це тобі не до неба драбинкою...

— А навіщо я повинен збагнути?

Вона довго мовчала, коли ж озвалася знову, в голосі її звучали досада й роздратування.

— А нащо ж ходити наосліп? Хіба так не краще? Якби то той шепнув, то той, а ти б сидів і тільки вухами кліпав, — було б краще? І коли всі знущаються — хіба не маю права познущатись і я?

— Ну, гаразд, гаразд, — перебив він. — Тепер ми квит?

— Квит? Чорта лисого!

Матьо підняв голову, глянув на неї знизу. Він уже не сердився, його ніщо не дратувало, було приємно сидіти й дивитися на неї, таку вродливу й наїжачену. Вона сподівалась і від нього злих слів, а він лише всміхався й згідливо кивав: «Так, так... Так, так...» Тепер вона вже сердилась не тільки на нього, а й на ту його посмішку, спокійну, з м'якими зморшками біля вуст, і на самий голос. Вона була ладна вибухнути, та в цю мить Шунка не знати звідки покликав вдруге. Матьо сказав йому те саме: «Чекай! Я зараз!» — підвівся й обтрусив штани.

— Ну що ж, до роботи?

— До роботи, — відповіла вона.

І глянула на труби, що гналися стрімко вгору метрів двадцять, тоді переламувались під прямим кутом і провисали над дахами до фільтрового цеху. Цілий день виснутиме вона на тих трубах, підчепив-

ши себе запобіжним пасом, і кутатиме їх скляною ватою, щоб не холонули гази й доходили до фільтрів гарячими.

— Будеш мов ластівка на дротині! — сказав Матьо, й Лена здригнулася.

— Дротина коротка, Матьо...

— Коротка? Дурниці, Лено... Я цар над усіма цими дротами в Болгарії.

Лена дивилася на нього з недовірою — це було щось нове, нова тема, до якої належало повернутися. Матьо ще раз махнув до Шунки й обернувся до неї:

— Останнє запитання.

Вона дивилася на нього. Матьо міг питати про що завгодно, та він спитав:

— У тебе хвороби ніколи не було?

Отак і спитав — тихо й просто.

Вона не второпала.

— Тобі аналізу Вассермана ніколи не робили?

— Для чого?..— Лена хрипіла, наче втратила голос. Щось лихе скоїлося з її гарною шийкою, руки її злякано пурхнули туди.

Матьо хотів пояснити їй, але руки вже впали додолу, й вона досить чітко проказала:

— Пізно ти спохватився голубе! — Вона вже кричала, звертаючись тепер до невидимого техніка Шунки: — А ти, старий, ти теж мене боїшся? Цей тут перелякавсь. Оцей — хоробрий! Той, що лазить без пояса по трубах...

Матьо підійшов до неї впритул і сказав просто в очі:

— Я не за себе. Чуєш — не за себе!

Вона справді наче не чула, і Матьо торсонув її за плечі, вп'явся в них пальцями, всіма десятьма.

В очах її відбився страх, і вона замовкла, хапнувши ротом повітря, а він сказав, попередивши її новий крик:

— За дітей, Лено! За дітей! Ді-тей!..

Вона так більше й не крикнула. Очі її широко розплющилися, мов бачили його вперше. Вона застогнала, застогнала глибоко, всім тілом, усією душею, всім своїм єством.

Коли він забрав руки. Лена хитнулась і була б упала, та Матьо підхопив її, хоч тут-таки знову пустив, бо технік стояв осторонь і дивився на них.

Матьо рушив до нього, Лена випросталася, її вже не хитало, зате трясло.

Матьо зупинився, підійшов до дівчини й повів її назад, під труби каскаду, щоб посиділа й отямилася.

— Відпочинь, — сказав він. — Я зараз.

— Не йди до нього! — відповіла Лена.— Чуєш, не ходи!

— Чому? Поки ти відпочинеш, я повернусь.

— Саме зараз і не ходи, Матьо! Чуєш? Прошу тебе. В нього такий погляд...

— Дурниці. Ще мені тільки вірити в погляди...

Матьо попростував до Шунки, та вона перепинила його:

— А в щирі ду́ші віриш?

Він зупинився.

— Аякже! В щирі душі. Чого ми варті без них? Нічого не варті!

Йому було гарно. Якби його воля — розтяг би цю мить, щоб до кінця нею натішитися. Матьо був свідомий свого місця в житті й своєї ваги. Він приносив користь, і його скрізь любили. За нього воювали між собою великі начальники. Єдиного він не підозрював у собі: що може вбити людину щастям і надіями.

Лену він убивати не хотів, а вона лежала під склепінням з яскравих сталевих труб і тіпалась. Він аж тепер, через стільки днів, зауважив, що на білій блузці в неї велике жабо, — зауважив, бо воно найдужче тряслося.

— Всього дві хвилини! — сказав Матьо.— Через дві хвилини буду тут.

— Дві хвилини він тобі ляпатиме про мене, що завгодно, а ти слухатимеш...

Сказавши це, вона враз підхопилася й полізла стрем'янкою вгору.

— Добре прив'яжися! — гукнув Матьо, задерши голову.

— Ні, — відповіла вона, — я хочу без пояса, як ти.

— Не верзи дурниць! Ти нічого не знаєш. Маю на те причини, то й не прив'язуюся.

Лена спинилась, але жабо й мотузяна драбинка тремтіли й тепер.

— Я теж через те саме, — сказала вона. — Почекаю, коли ти мене прив'яжеш. Не гайся! — вона заквапилась далі.

Матьо побіг до Шунки:

— Тебе тут наче припнули — стовбичиш і стовбичиш. Ну, здоров!

— Де твій розум! — напосівся Шунка. — Стережу тебе від гріха. Коли б не я, досі вже б злігся з нею.

— Не було б більшого гріха! Ну, кажи, що тобі треба.

— Мені не треба нічого, а тобі, якщо треба на сьогодні вати, то не барися, о восьмій склад зачиняється. А коли хочеш одержати аванс, то приходь десь після першої.

— Невже сьогодні п'ятнадцяте?

— Цілий день буде п'ятнадцяте, до самої півночі. Твій реванш.

Ночами після авансів та получок у них, покеристів, сходилося каре, й за всі дотеперішні програші Матьо мав право на реванш. Та він про це не думав. Очі його заблищали, коли він глянув угору. Дівчина вже дісталася згину труби й сіла на неї верхи, не пристебнувшись.

— Лено! Лено!..

Вона почула й глянула вниз, охоплена полум'ям молодого сонця. Пухка піна білого жабо рожевіла й мов схлипувала в забутому плачу.

— Сьогодні п'ятнадцяте, чуєш, п'ятнадцяте! — гукнув Матьо. — Аванс! Хочеш, поїдемо в «Тримонціум»?

Про цей «Тримонціум» вони розмовляли ще до того, як Лена понаписувала свій щоденник. У бригаді був звичай: коли новак отримував першу платню, її розтринькували всією громадою в котромусь великому чи малому місті, де був цирк. Пловдив і Бургас, Хасково й Харманлі — байдуже, аби тільки цирк. Гроші прогулювали до копійки, потім новачка півмісяця годували бригадою. Матьо запитав: «Ти, Лено, мабуть, потягнеш нас до Пловдива, в «Тримонціум?» — «А що ж», — відповіла дівчина. Але та розмова відбувалася давно, тоді ще вони не спали на траві між колючок, і тих зошитів її він ще теж не читав, бо їх і не було. Тепер «Тримонціум» для них обох став не тільки фешенебельним рестораном, що своєю гарною старовинною назвою приваблює ба-

гатьох туристів. Він став і темним лісом з безліччю глухих стежок і лиш однією справжньою, яка виводить до людей. Виводить, а Матьо кликав Лену повернутися знову туди, де всі її впізнаватимуть, а він дивитиметься, хто як їй кивнув і хто як усміхнувся.

Сидячи верхи на трубі, Лена мовчала, не згоджувалась і не заперечувала, і знову наче дивилася кудись удалину.

— Боїшся в «Тримонціум»? — знову гукнув їй він.

— За тебе, — відповіла вона. — За тебе.

— Тоді вирішено! — сказав Матьо. — Тільки треба сьогодні дві норми дати — щоб і за завтрашній день. Вперед. Доведемо цьому Шунці, на що ми здатні.

І він знову дивився на її тремке жабо й на двадцять метрів під нею, Лена закусила губу й огортала сталь скляною ватою, раз у раз перекидаючи її з лівої руки в праву, тоді попід низом знову в ліву, щільно кутаючи трубу в пухку спіраль. Сидячи верхи на голій трубі, вона посувалася далі й далі назад, щоб звільнити місце. І кожного разу розстебнений пояс гойдався в повітрі. Вона відштовхувалась обіруч, і тоді її стегна ставали тоншими, щоб за мить знову виповнити все полотно синього комбінезона й обхопити лещатами слизьку круглу сталь.

Матьо дивився на неї, Шунка теж, та й інші, певно, при нагоді поглядали, бо на неї було приємно дивитись, і Шунка сказав:

— Ото ноги — аж у голові паморочиться.

— А ти заплющ очі, — відповів Матьо, все ще дивлячись угору,— тобі там не світить.

— Ясно, — сказав Шунка. — Я почекаю. Я й не таких дожидався, то думаєш, цієї не діждусь?

Десь Матьо читав, що в таку мить перед очима темніє. Але коли зміряв Шунку спопеляючим поглядом, і коли шмагнув його словами «Заткни пельку, паскудо!», — перед очима було ясно, нічого такого не сталося, і Матьо подумав, що нема правил без винятків. Серед стрімких і плавних ліній та перетинів каскаду, серед яскравих відлисків та кольорів Матьо помітив диво. Величезні чорні очі дівчини широко розтулились, і з правого скрапнула пекуча чорна сльоза. Зовсім іншим видавався й Шунка, Матьо не міг навіть назвати його шакалом. Технік, довгий і маслакуватий, стояв, похмуро дивився й не мав наміру відступати. Його очі вже не здавалися синіми, й зеленаво-сірий холодний блиск їхній не був блефом, як у покері, технік мав шанс довести свою перевагу. Його правиця стискалася в якийсь дивний подвійний кулак, Матьо знав, що то наслідок перелому, не знав лише, — від падіння з труби чи під час бійки.

Матьо був певен, що Шунка не паскудник, але болю часом завдавали не тільки паскудники, і кров у жилах ніяк не вгамовувалась. Його життя, як він сьогодні вночі вирішив, мусило початися з нової сторінки, і нехай про це знають усі. Якщо дійде до бійки, думав він, то багато хто його відцурається, не схоче сісти ні за його стіл у пивниці, ні на партію в покер; що ж, тим краще, він саме цього тепер і хотів.

— А повтори-но, — тихенько підхопив Матьо.

— Нащо? — відповів Шунка. — Хіба ти недочуваєш?

— Повтори, Шунко, — вдруге сказав Матьо; йому здалося, ніби він благає техніка. Йому конче треба було, щоб той сказав щось іще, останнє.

— Якщо це тобі так дуже треба... Тільки я не повторюватиму. Я скажу далі...

— То кажи! — промовив Матьо, і знову почув у своєму голосі благальні нотки.

— Вона сюди приїхала не з доброї волі, — почав Шунка й виставив вперед ліву руку. — Її сюди прислали.

— Це я знаю, — сказав Матьо. — Шефська допомога комсомолу, десять душ. І це всі знають.

— Знають, та не дуже. Бо ця душа, — технік кивнув угору на труби, — в примусовому порядку.

— Засуджена? — Матьо напружився.

В очах у Шунки щось погасло.

— Я цього не сказав.

— А що ж ти сказав?

— Що вона повія. Це я ска...

Матьо замахнувся. Шунчина голова хитнулася назад, але він не впав. Матьо вдарив удруге, та цього разу промахнувся й відчув нестерпний біль у гомілці правої ноги. Руки його несамохіть опустилися до враженого місця, і він, згинаючись, подумав, що помилився, що Шунка таки паскудник і шакал. Не дивлячись на Шунку, він сказав це вголос, але той відповів:

— У мене ж права перебита. Виходить, не я, а ти паскудник, Матьо, якщо хотів скористатися з цього.

— Пробач, шефе,— поволі підвів голову Матьо.— Пробач.

Так само поволі він засунув свою правицю в кишеню. Щоб було чесно, вона виходила з гри. Наступної миті Матьо стрибнув уперед, і тепер нестерпний біль різонув уже Шунчину гомілку. Матьо бив черевиком доти, поки Шунка скрутився, прикриваючи обома руками голову. Тоді Матьо спинився й одвернувся від Шунки.

Все знову стало на свої місця: світло й тіні, форми й кольори; чорна сльоза на Лениному обличчі теж зникла. На душі стало тихо й радісно, попереду був довгий напружений день, а оскільки Лена сиділа й не працювала, мов нерухома деталь трубного каскаду, він підохотив її: «Давай, давай!»

Дівчина знову почала кутати ватою трубу; кінець білого перевесла хитався й стрибав між землею і трубами щораз квапливіше, бо швидко вкорочувався. Вільного місця вже не було, Лена сперлася обіруч, і в цю мить Матьо почув за собою кроки й переляканий вигук згори.

Він обернувся й побачив Шунку. Незграбно сутулячись, технік ішов до нього, тримаючи в руках залізний шворінь. І знову згори долинув тривожний вигук: «Матьо! Матьо!..» Та йому зараз був потрібний не крик, а щось важке й довге, як ота залізяка. Матьо, роззирнувшись і нічого долі не побачивши, відступив. Тоді знову розглянувся і знову відступив, не спускаючи Шунки з очей. Шворінь у руках техніка поволі підіймався, і Матьо, так нічого й не знайшовши, спинився.

Він мав схрестити руки на грудях і випростатися: «Ну що ж, убивай». І залізо так само поволі схилиться, а Шунка скаже: «Та-а, нащо ти мені здався!» Час для цього ще був, Матьо склав руки, посміхнувся, піднятий угору шворінь нерішуче застиг, не дочекавшись навіть голосу.

І враз у моторошній тиші, сповненій вагань і вичікувань, пролунав жахливий вереск. Десь високо вгорі й позаду гинуло щось живе і, гинучи, кричало: «Ма-а-тьо-о-о!..»

Він глянув у небо й побачив завихрення розтерзаних форм та барв. Не все вже було на своїх місцях. Маючи чорним волоссям і за-

побіжним поясом, Лена падала, її розчепірені руки так і не втримали труби.

Крик був моторошний, але короткий, він вдарив у землю, наче синя блискавка. Лена впала якось дуже легко, й коли вони вдвох бігли до неї, вже повернула голову і дивилась на них. Матьо вклякнув біля неї, і губи її ворухнулись:

— Так ти живий?.. Живий?

— Живий і здоровий, такі, як я, не пропадають. Зараз і тобі допоможемо, гукнемо лікаря.

— Господи! — сказала вона. — А я так злякалася...

— Що тебе налякало, дівчинко? — мовив технік. — Ти думала, що ми ото такі?

— Вона ще нас не знає, Шунко, — сказав Матьо. — Вона ще тільки півмісяця, а ми... без атракціонів не можемо. Але ж і вона коника викинула, скажи, Шунко?

Ленин атракціон закінчився. Тепер вона лежала й мовчки дивилася на них. Вона була спокійна, чи то раптом повіривши їм, чи, може, дізнавшись багато дечого нового про цих двох чоловіків.

Шунка легенько погладив її по голові.

— Я зараз приведу лікаря, дівчинко... — він швидко прибрав руку, бо Матьо невідривно дивився на неї.— Пробач, маестро, я не хотів.

— Ні! — сказав Матьо. — Погладь її ще.

Шунка знову торкнувся пальцями Лениного чола, дивлячись на товариша. Матьо сказав:

— Зараз тебе заберуть у лікарню, тільки ти не забувай, куди ми з тобою підемо потім удвох, чула?

— Не заслужила я, Матьо, — тихенько проказала дівчина. — Ввела тебе в оману...

— Як це «в оману»! — Матьо теж погладив її. — Ти ж про всіх написала.

— Вигадка то, — зітхнула вона. — Я до тебе тільки одного любила. Я не хотіла тебе образити. Я шукала тебе скрізь... Якби була знайшла раніше...

— Годі про це, годі! — сказав Матьо. — Думай про те, куди ми після лікарні підемо з тобою вдвох. Тільки вдвох! Я наказую тобі!

Вона вже не бачила його й ніби до Шунки проказала:

— Добре, я думатиму. Наче ластівка...

Ноги її ледь помітно здригнулися, плечі теж. Це тремтіння перейшло в жабо й застигло в ньому, мов тихий радісний плач.

Дончо ЦОНЧЕВ

Нар. 1933 р. в м Левському. За освітою геолог. Прозаїк і драматург. Автор збірок оповідань і новел «В неділю ополудні», «Усе, що навколо», «Червоні слони», «Небезпечні люди», «Угору до снігових верхів», повісті «Чоловіки без краваток», романів «Роман на колесах», «Правила», «Майже любовна історія» та «Принцип».

СКРИНЬКА

У місті його знали всі; за висловом самого кмета[1], Муті був частиною чудового архітектурного ансамблю центру.

Білі й легковажно гордовиті мармурові фасади будинків граціозно, мов зброєносці, вишикувались обабіч готелю, і тут, коло блискучих скляних дверей його, під вишнево-червоним цоколем стояла скринька чистильника, схожа на витвір талановитого майстра-золотаря. Блищали натерті бронзові кутники, блищали вузенькі розмальовані дзеркальця, струнко, мов на параді, вишикувалися щітки, біляві, русі й чорнобриві, й цю скриньку ніхто не міг обминути байдужим поглядом. А її господар, скуйовдивши кучерявого чуба, харапудився позаду всіма своїми цибатими маслаками й справляв на перехожих не менше враження: співав, виторохкував на скриньці, мов барабанник-віртуоз, і закликав клієнтуру, без особливих зусиль звеселяючи її разком давно випробуваних жартів.

Але самого Муті місто вже не хвилювало, він дивився на нього бай-

[1] Кмет — мер, голова міської ради.

дуже і так само байдуже слухав його щоденний гомін. Він мав роботу й жив, і цього йому було досить. Інколи траплялися ясні й сонячні ранки, вулиці прокидались у передчутті свята, і тоді над білими чолами будинків виростали скелі сновидінь — блакитні, дивовижні й грандіозні, з латочкою снігу серед літа. Часом сонце не сходило, хмари звисали на дахи, сиві, примарні й мовчазні, тоді Муті вслухався в глуху незмовкну музику тротуарів, намагаючись із-поміж тупого човгання вирізнити кроки друзів, — кроки, які пестили слух, зігріваючи душу.

Так, без особливих подій і загалом звичайні минали дні аж до того так само звичайного ранку, коли в готелі з'явився електрочистильник.

— Муті,— сказав швейцар,— наскільки я второпав, тобі вже тут робити нема чого. Ось поглянь...

Він увів Муті до фойє, натиснув кнопку, й круглі щітки апарата закрутились під гомін електромотора.

— Ну, що скажеш? — швейцар зітхнув і блимнув на Муті з-під козирка.

Той ще зберігав самовладання:

— Не спіши, не спіши, ще не вечір...

— Нічого тут не вигадаєш! — переможно засміявся швейцар. — Нічогісінько. Хіба ти не второпав, що твоїй скриньці час на пенсію?

Циган раптом запитав:

— Дядьку, а де в нього крем? Звідкіля воно мастить?

— Крему в машині немає, — пояснив швейцар. — Нащо їй крем? Дивись! — Він устромив черевик між щітки й за хвилину витяг.—А дивися тепер? Ну?

Черевик блищав, але Муті крутнув головою: не те, не те. І почав доводити, що без крему — юринда, без крему, дядьку, шкіра висихає й репається, бо те-о дзижчало тобі тільки порох обжене, та й годі, самий тільки порох, а якщо, дядьку, в тебе в голові смалець є, то хоч крутьверть, хоч верть-круть, а на мою скриньку черевик поставиш. Так вони сперечались, аж поки й полаялися.

Швейцар був чоловік енергійний, наступного дня він поговорив з головним адміністратором, тоді пішов і до директора, й одного ранку, ледве Муті всівся під цоколем готелю, він прогнав його, прогнав рішуче й безцеремонно, бо кожен рух швейцара вже був схвалений і затверджений «нагорі».

Одного лише не передбачив енергійний швейцар, дрібного, зате вагомого факту, — друзів, яких у Муті було дуже багато. Таких численних і впливових друзів не мав сам кмет. Незабаром увесь цей апарат розкрутився, й на білий світ виникла скарга-заява: я, Мустафа такий і такий, стільки й стільки років працюю на своєму місці, тож прошу захистити мене від експропріацій з боку швейцара, бо машина вміє так, а я так, і всі це знають, з повагою — підпис.

Врешті справа дійшла до кмета, а кмет, якому стільки разів доводилося ступати черевиком на блискучу скриньку, добре знав, що новий автомат не вміє ні співати, ні смішити людей, кмет сказав оті слова, якими й починалось оповідання, й докинув:

— Хай собі сидить хлопець.

Так несподіване лихо скінчилося для Муті цілковитою перемогою. Та, як свідчить народна мудрість, лихо ходить у парі, а щастя гуляє само, і коли що почнеться, то відчиняй ворота, а сам мовчи та диш. Му-

ті прислів'я не знав і воріт одчиняти не збирався, та цього разу вони відчинились несамохіть, а допомогла йому його власна доля.

Вона зглянулася на нього в ту саму мить, коли циган сидів на вокзалі й заповняв картку тото. Вона прошепотіла йому на вухо п'ять елементарних номерів. Муті спокійно перекреслив їх розмашистими хрестиками, й за кілька днів усе місто загомоніло. Цілий тиждень тільки про це й було балачок. П'ять тисяч, що їх виграв циган, в дечиїх очах виросли до п'ятдесяти, інші ж так само просто закреслили нулик і все звели до геть образливої для цього неймовірного везіння цифри 500. Хоча подія від того не стала менш цікавою.

Але для Муті та цікавість і пов'язані з нею балачки, здається, були найреальнішим у тій невірогідній веремії останнього тижня. Бенкет не припинявся ні вдень, ні вночі, навколо Муті було тепер безліч усілякого люду, гульбище вирувало й перекочувало з вулиці на вулицю, схоже на мандрівний цирк, і в тому було щось нереальне й химерне, мов сон. Муті так жодного разу до кінця й не протверезився, дні за ночами спершу ледве плентались, потім перемішалися, бенкети й гульня знівелювали їх зовсім, і під кінець першого тижня половина легендарної суми непомітно розвіялася. Почався другий тиждень, коли Муті сягнув апогею.

В понеділок уранці він прийшов на своє робоче місце під готель, закурив стоміліметрову імпортну сигарету, яка вигідно контрастувала з чорнотою його губів, став ногою на скриньку й розглянувся. Швейцар привітав Муті здалеку, ніяково всміхнувся й пірнув назад у двері. А потому з'явилися друзі. Вони йшли неквапом, але годині о десятій поприходили всі. Прибули двоє зі скрипками і кларнетист, прийшов і Армандо з акордеоном, і коли брильянтове гайвороння циганських чубів заворохобилось на білій мармуровій площі, почали сходитися й роззяви.

На очах в усього цього люду, молодого й підтопганого, знайомого й незнайомого, бо дехто з присутніх про Муті нічого й не чув, — відбулася перша врочиста церемонія. Двоє хлопців, так само, як і Муті, чудово вбраних і виголених, під вулканічний вибух чардашу начистили його правий черевик. Двоє інших узялися за лівий. Третя двійка дістала плюш і вже під звуки «Беса ме мучо», в чотири руки, мов поперечною пилкою, навела блиск. Тоді, підхопивши скриньку, Муті взяв її на голову й поніс у бік річки.

Музика й овації не стихали: на мосту він зупинився, і коли загребуща тремтлива рука «першої скрипки» мало не торкнулася вуст, а розтруб кларнета роззявився просто в зеніт, Муті вигукнув колоритне циганське слово з дзвінким закінченням «джос» і пошпурив скриньку.

Загриміло «ура», ляснули постріли, й мармур колон хитнувся від полегшених зітхань, а хвилі колихнули й понесли геть символ пропахлого кремами життя Муті...

Цілу ніч після того найнервовіша частина городян перекидалась у ліжках з боку на бік, бо від лижної бази під синіми скелями, які викликали подив, чулися варіації кларнета — відоме капричціо в досить вільному, зате вельми життєвому аранжуванні.

Так завершилася друга врочиста церемонія. І незабаром, коли з цілком зрозумілих причин капітали Муті почали незбагненно швидко танути, компанія теж, попри набуті звички й рефлексії, поступово розтала. Це сталося не враз і якось непомітно. Вряди-годи приходив то той, то той, і тоді їх знову бачили вкупі, але ж укупі вони ходили споконвіку, отже, то нічого не означало.

Як і споконвіку, життя на мармуровій площі безжально йшло вперед, новий костюм потерся, штани на колінах випнулись. Муті часом навідувався до готелю, ставав і, спершись на кам'яний вишнево-червоний цоколь, дивився кудись понад дахи. Ясними сонячними ранками там височіли скелі, і його вабили їх сині обриси. Коли ж небо загорталось хмарами, йшов дощ і навкруги ставало сиво й сумовито, він слухав давно знайому симфонію тротуарів і підошов, добре розуміючи її глибоку філософію. Жінка; гострі жіночі підборчики штрикають під саме серце. Баба з ціпком. Неспокійні, мов цапенята, ніжки дітей. Самовпевнений чолов'яга, неначе в нього все попереду. Невдатний хитрун і жевжик,— тільки по ногах і видно, що це чоловік.

Господи, куди прямують оці кроки? І для чого вони з'являються на тротуарі, коли врешті-решт мусять зникнути? І що повинні робити ми, якщо можемо гуляти цією площею, — що саме?

Так думав Муті й, викуривши сигарету-другу, повільно кудись ішов, хоч ніхто не міг би сказати куди.

Так поступово б і забули про Муті, так би він і перестав належати до гармонійного ансамбля міської площі, коли б одного ранку, звичайно ж, чудового й сонячного, під цоколем готелю не з'явилась нова скринька.

Вона аж сяяла бронзовими цвяшками та смужками, вузенькі дзеркальця були в чудових рамочках, збоку, мов на параді, вишикувалися біляві, русі й чорнобриві щітки, а на ріжках здіймались різьблені башточки — таких навіть його колишня скринька не мала.

Було вже по десятій, коли Муті з'явився на площі. Побачивши чужу скриньку, він зморщився, підійшов і став оддалік, боячись озирнутися. Муті був молодий і неодружений, але зараз його охопило якесь дивне моторошне почуття, мовби в його власний дім заліз злодій. Він зиркнув на двері, побачив швейцара за склом і самими бровами спитав, що тут відбувається. Швейцар теж мовчки стенув плечима.

Тоді Муті підійшов ще ближче й, дослухаючись, як у жилах його один за одним конають червонокрівці, побачив аркушик, пришпилений до скриньки. Він роззявив рота, схилився й прочитав: «Муті, сідай Муті!»

За скринькою стояв стільчик — жовтий і теж новий, Муті перехопило дух, та він опанував себе, звично переступив скриньку й сів.

Грандіозні сині скелі над містом здригнулися і впали, але фасади будинків усміхалися так само дружньо й біло-мармурово, як і колись. У грудях пурхала пісня, яка вже давно була заснула. Та Муті й не пробував співати. В нього тепер не було ні голосу, ні горла; він зняв русокосу щіточку й тихо стукнув по скринці, — єдине, на що спромігся в цю мить. А далі дістав учорашній недокурок, ніжно пом'яв його в пальцях, нахилився й заплющив очі.

Тільки вуха Муті лишалися живі. Вони слухали вічну музику минущих кроків, аби знайти серед них і вирізнити найлюбіщі, ті, що стільки років нашіптували йому звуки невиспіваних слів, пестили душу й осідали в серці назавжди.

Богдан ЦВЕТАНОВ

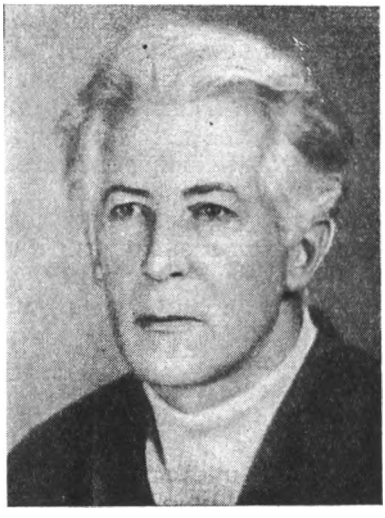

Нар. 1924 р в Софії у робітничій родині. Учасник Вітчизняної війни 1944—1945 рр. Закінчив філологічний факультет столичного університету, працює редактором телебачення. Окремою книжкою видав збірку новел «Бавовна з хмар». Автор оповідання «І один у полі воїн», присвяченого Дольдові-Михайлику.

ЦЯ ВЕСЕЛА СУМНА ПІСЕНЬКА...

Бажання знайти своє свято серед картин народилося після того, як я вийшов із галереї. То був Старий художник, я кілька днів лише про нього й думав, та коли подався до галереї вдруге, картини вже зняли. В залах тепер панував Молодий художник, і я з подивом поринув у карнавал його незвичних барв. Було в них щось театральне, та воно не відштовхувало, жваве й життєрадісне. Було й скандальне. Вся виставка здавалася викликом ідеї поступу з його віковими сходинками.

Зібравшись удруге на цю виставку, я дістав із шафи святковий костюм, чого не робив хтозна й відколи. А йдучи Російським бульваром, почував себе так, наче живу в найкращій столиці світу.

Та щось непокоїло мене в моєму великому святі. Я вже кілька разів повертався до Молодого художника, проте ніяк не міг позбутися враження, що він викликає у мене тільки подив... Певно, щось таке відчуває й людина, яка вирушила шукати море, і воно раптом з'явилося перед нею з безліччю чоловічків із дзеркальцями. Хоча море буває щоразу нове й щораз дивує.

Тим часом картини виставив ще один художник, Середній, який перебував десь між Старим і Молодим. Я застав його зовсім самого, й він страшенно чутливо реагував на кожний стукіт дверей. Новими очима глянув я на полотна, позбавлені карнавальної пишноти, й мені здалося, ніби вони пережили сп'яніння барв. Ці барви розтанули й відступили, як відступає кров з обличчя, коли раптом побачиш новий для себе світ, менш ефектний, але досконаліший.

Художник середнього віку посідав найневигіднішу сходинку — другу. Він уже переріс свої помилки, та ще не знайшов своїх власних істин. Про виставку сказали — занепад таланту, а я подумав, що це несправедливо.

Та й зовні Середній художник мало нагадував шанувальника муз. Не мав ні бороди, як у Молодого, ні вельветового балахона, — ходив у строгому солідному костюмі. Нічого від митця в ньому не було, звичайний інтелектуал та й годі.

І тоді я знову згадав Старого художника. Його картини я міг тепер бачити лиш в уяві, та навіть у цьому був особливий сенс: на відстані бачиться краще. Веселкову багатобарвність Молодого, якої Середній героїчно позбавив себе сам, я несподівано знайшов у картинах Старого художника — легеньку й прозору, мов початок дня. Глянувши на цього чоловіка, ви б ніколи не сказали, що це поет, музикант чи бодай учитель. Риси його загрубли, він нічим не відрізнявсь од мільйонів трудового люду. Навіть в очах не жевріла та божа іскрина, що вирізняла б його з-поміж інших. Мистецтво для нього було не виявом артистизму, а просто роботою.

Радість і журба на полотнах Молодого сполучалися в критичних масах. У Старого вони зовсім не випинались, і вибухів не було чути.

Лаври я віддавав Старому, він був найкращий з-поміж трьох. Найкращий, але не найсумніший. Найсумнішим бачився мені художник у строгому костюмі. Розірвавшись між минулим і прийдешнім, він перестав бути митцем, але залишився людиною...

Колись, блукаючи залами ленінградського Ермітажу, я зустрів індуску. Відвідувачі не знали, куди перше дивитись: на твори мистецтва чи на цю жінку в білому сарі й золотих черевичках. Ми почувались між полюсів рівнозначної напруги.

Коли б індуска раптом опинилася на виставці Молодого художника, це було б викликом його викликові. Серед картин Старого вона почувалася б рівною між рівних. А закохалася б напевно в Середнього.

Колись на розі вулиць Паренсова й Толбухіна стояв шинок. Його вже давно нема, та щоразу, минаючи це місце, я згадую його, й мені стає сумно.

Старий художник приходив сюди чи не першим і лишався в шинку до закриття. Йому наповнювали пляшку, яку він носив з дому, художник наливав собі й слухав дивну мелодію червоних струменів і скла. Ця пляшка була не звичайна: вона нагадувала йому далеку північну країну.

Одного разу біля корчми спинилася молода жінка — корчма нагадала їй ілюстрацію з давніх видань Андерсена. Тоді погляд її впав на крислатий капелюх за шибкою й темне обличчя художника, схоже на рельєфну картину, й жінка відчула, що далі йти не має сил.

Відтоді вона приходила кожного вечора, спинялася за вікном і мовчки дивилась на художника. Він теж з нетерпінням чекав її появи.

Жінка жила в столиці безвиїзно, відпусток не брала і навіть у відрядження їздила тільки з примусу. Жінці хотілося, щоб художник, щораз бачачи її за вікном, уявляв, ніби це він мандрує.

Чоловіки за столом, щовечора нові й різні, говорили тільки про жінок, яких колись обіймали. Вони вряди-годи зверхньо позирали на старого мовчуна, та він цих балачок уникав, і причиною був не вік художника. Старий теж міг дещо розповісти, та він висловлювався б неодмінно так: жінки, що мене осявали. Художник почував себе щасливим навіть тепер.

Одного вечора молода жінка не побачила його за вікном. Не прийшов художник і наступного вечора. Затамувавши в собі передчуття лихого, вона ввійшла й розпиталася. Їй подарували пляшку, котру художник тільки її лишив по собі.

Жінка пригорнула холодне скло до грудей і так понесла його, а вдома набрала в нього води, й коли перехилила над вінця чарки, в кімнаті полинула пісня. В неї був простенький веселий мотив і сумні слова, в цієї датської пісні, яку любив Андерсен:

Ах, мій любий Августін, проминуло все...

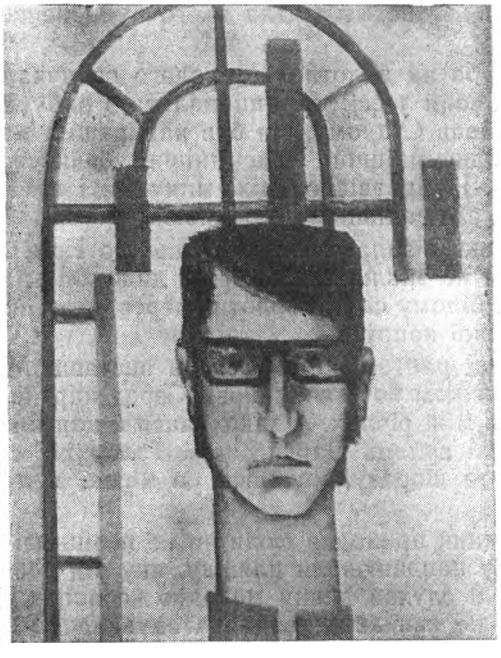

Автопортрет, 1969.

Алехо КАРПЕНТЬЄР

КОНЦЕРТ БАРОККО

РОЗДІЛ I

...Музики, грайте...
Псалом 81

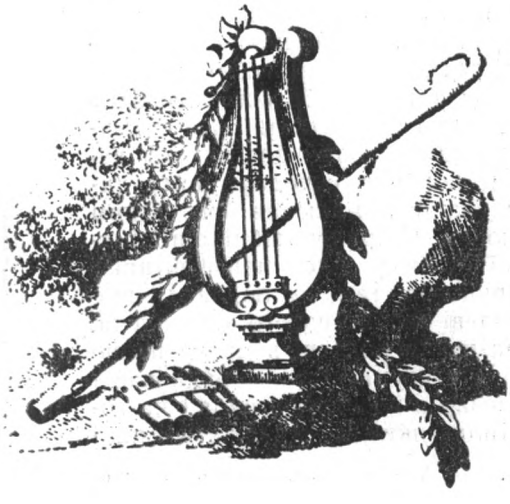

Срібні тонкі ножі, гарні срібні виделки; срібні тарілки з заглибинами у формі гілля й листя, куди стікав сік смаженини; срібні таці для фруктів, кожна з яких ділилася на три круглі тарелі, прикрашені срібним гранатом; срібні дзбани для вина, виготовлені срібних справ майстрами; срібні тарілки із зображенням риби, оповитої срібним плетивом водоростей; срібні солянки, срібні щипчики для горіхів, срібні форми для печива, срібні ложечки з вигравіюваними ініціалами...

Усе це неквапно й методично виносилось і складалось у напівтемряву дерев'яних ящиків, плетених кошів, скринь із міцними замками, і Господар. у домашньому халаті, пильнував, щоб срібло не торкалося до срібла. Срібло дзвеніло лише тоді, коли він зупинявся перед срібною посудиною з насмішкуватим срібним оком на дні і засліплював те око струменем сечі з рясною піною, яка, віддзеркалюючи срібло, і сама здавалася срібною...

— Сюди — те, що лишається, — говорив Господар,— а сюди — те, що поїде.

Їхати мали невеликі срібні речі — столовий посуд, чарки і, звичайно, по-

Алехо Карпентьєр (нар. 1904 р.) — видатний кубинський письменник. Автор романів, збірників оповідань та віршів, музикознавчих праць — «Антільські вірші» (1932), «Музика Куби» (1946), «Царство від світу цього» (1949), «Загублені сліди» (1953), «Вік просвіти» (1962), «Війна часові» (1963), «Розправа з методом» (1975) та інших.
Повість «Концерт барокко» вийшла в 1975 р.

судина із срібним оком, а також шовкові сорочки, шовкова білизна, шовкові шкарпетки (все з китайського шовку), порцелянові японські чашки, з яких так приємно пити, особливо в гарному товаристві, великі манільські шалі, які прибули сюди через неозорий західний океан.

Франсіскільйо з розпухлою лівою щокою, перев'язаною синьою хустинкою, наслідуючи свого хазяїна, теж час від часу підходив до посудини, щоправда, не срібної, а з глини. Він бігав з патіо під аркади, з передпокою в кімнати і монотонно повторював, наче молитву:

— Сюди — те, що лишається... А сюди — те, що поїде...

Надвечір, коли все срібло, китайський та японський посуд, шовкові хустки було перекладено стружкою, одні речі — щоб залишатися вдома, інші — щоб вирушити в далеку путь, коли всі ящики, скрині, коші та валізи було впаковано, Господар, усе ще не скидаючи халата та хатньої шапочки — гостей сьогодні не передбачалося — запропонував слузі розпити з ним глечик вина. Потім, повільно походжаючи по кімнатах, він уважно оглянув усі запаковані речі, зачохлені меблі, картини на стінах. Ось портрет племінниці, що присвятила себе богові, в день її шлюбу з творцем,— вона в білій сукні, з довгими чотками, вся в коштовностях та квітах, щоправда, погляд занадто палкий для такого випадку. Навпроти, в чорній квадратній рамі, портрет господаря дому, виконаний олівцем так майстерно, наче художник намалював його одним розчерком, не відриваючи руки від малюнка. Спіралеподібні лінії підкреслювали глибоку задуму зображеної людини. Але найефектніша картина висіла в салоні для танців і прийомів, там, де подавали шоколад та інші напої. Вона належала пензлеві європейського живописця, який проїздом відвідав Койоакан і зобразив на полотні видатну подію з історії країни. Там був намальований Монтесума, схожий водночас і на римлянина, і на ацтека, такий собі Цезар з перами кетцаля [1] на голові. Він сидів на троні незрозумілого стилю, який міг належати і папі

[1] Кетцаль — птах, що водиться в лісах Центральної Америки. Зображений на гербі Гватемали. (*Тут і далі примітки перекладача*).

римському, і мічоаканському[1] касику, під балдахіном, підтримуваним двома алебардами. Біля Монтесуми стояв нерішучий Куаутемок[2], схожий на юного Телемаха, з мигдалевидними очима, а перед ними — Ернан Кортес в оксамитовій шапочці, зі шпагою на поясі. Поставивши ногу на першу приступку царського трону, він усім своїм виглядом уособлював драматичну постать конкістадора. За ним грізно підносив розп'яття панотець Бартоломе де Ольмедо в сутані, а донья Марина[3] в сандаліях та юкатекському одязі простягала руки і, здавалось, перекладала володареві Теночтітлана[4] те, що говорив йому іспанець. Олійна фарба картини була надто густа, у старовинному італійському стилі — бо нині італійські художники, малюючи своїх титанів на церковних склепіннях, користуються світлими небесними фарбами — а з глибини картини виглядали індіанці, зацікавлені небаченими досі подіями. Здавалося, вони вийшли з якоїсь стародавньої розповіді про подорож у країну татар.

Трохи далі, в маленькому салоні, поруч із туалетною кімнатою, висіла картина «Три прекрасні венеціанки», що належала пензлю славетної венеціанської художниці Розальби; трохи розмиті сірі, рожеві, блакитні та зеленаві кольори особливо гарно передавали красу далеких жінок. Господар подумав, що ці венеціанки не так уже й далеко від нього, бо ж він збирається відвідати Венецію і познайомитися з тамтешніми куртизанками, яких так вихваляли в своїх нотатках декотрі славетні мандрівники,— а грошей на це в нього вистачить. Скоро він теж розважатиметься, віддаватиметься приємним утіхам: плаватиме по вузьких каналах у закритій гондолі та підглядатиме за гарненькими жінками, а вони, знаючи, що на них дивляться, але вдаючи цілковиту невинність, поправлятимуть низько вирізані декольте, і раз у раз, мов ненавмисне, показуватимуть опуклі рожеві перста...

Господар повернувся у великий салон, перехилив ще один келих вина і прочитав на одному з одвірків двовірш Горація, який наказав вигравіювати на науку своїм давнім друзям-крамарям, а також нотаріусові, інспекторові мір і вагівниць та священику, перекладачеві Лактанція, яких за браком людей достойніших, запрошував грати в карти та дегустувати нові напої, що доставлялися йому з Європи:

---

[1] Мічоакан — місто в Мексіці.
[2] Куаутемок — останній ацтекський цар, брат у перших Монтесуми.
[3] Донья Марина — коханка Кортеса, індіанка, що була його перекладачкою.
[4] Теночтітлан — столиця ацтекської держави.

Про старого Катона кажуть,
що вином укріпляв чесноти.

В галереї, де стояли клітки з поснулими птахами, прошурхотіли легкі кроки. З'явилася нічна гостя, закутана в шаль. Вона плакала і нарікала на розлуку, насправді ж прийшла за прощальним подарунком— розкішним кольє із золота та срібла з коштовними камінцями (а все-таки завтра вранці треба буде віднести його до ювеліра та запитати, чого воно варто). Посеред сліз та поцілунків гостя попросила іншого вина, бо це, яке вони п'ють,— хоч кажуть, що воно з Іспанії,— має осад і краще його не пити, таке вино годиться хіба що для клістиру, так, так, це вино добре не для горлянки, а для іншого місця, і вона додала слівце з її особистого словника. Господар тільки руками розвів, адже він і його слуга добре розумілися на винах, і от вам, можна подумати, що вона народилася в палаці, а чи ж не ти підмітала двір та лущила кукурудзу, аж поки я підібрав тебе тієї ночі, коли вмерла моя добра чиста дружина, упокій, господи, її душу!..

Та щоб заспокоїти гостю і догодити їй, довелося таки Франсіскільйо пошукати в підвалах добре заховану діжечку з найкращим вином. Жіночка безсоромно розхристала блузу, розв'язно схрестила ноги, і рука Господаря потяглася до мережива її спідниці... Слуга, щоб розважити хазяїна та його гостю, схопив гітару і став награвати та співати псалми Давида, потім перейшов на популярні пісні, в яких ішлося про невдячних красунь, про сльози покинутих, про те, як кохав я жінку, а вона від мене пішла, й ніколи вже не повернеться, а мені так сумно, так сумно, так сумно... поки Господарю набридло слухати всю цю ста-

MOTEZUMA

DRAMA PER MUSICA

Da rappresentarsi

NEL TEATRO

DI SANT'ANGELO

Nell'Autunno dell'Anno 1733.

IN VENEZIA,

Appresso Marino Rossetti in Merceria all'Insegna della Pace.

Con Licenza de' Superiori.

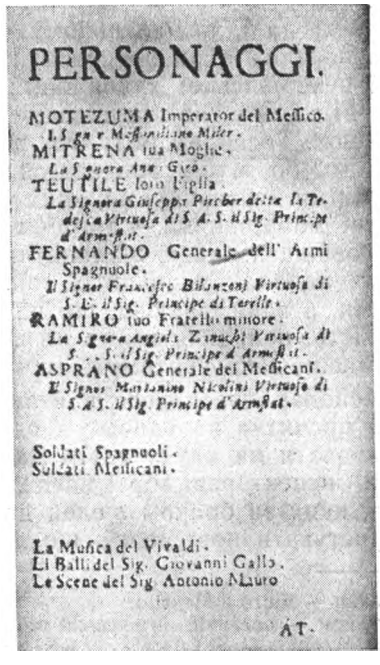
PERSONAGGI.

MOTEZUMA Imperator del Messico.
Il Signor Massimiliano Miler.
MITRENA sua Moglie.
La Signora Anna Girò.
TEUTILE loro Figlia.
La Signora Giuseppa Pircher detta la Tedesca Virtuosa di S. A. S. il Sig. Principe d'Armstat.
FERNANDO Generale dell' Armi Spagnuole.
Il Signor Francesco Bilanzoni Virtuoso di S. E. il Sig. Principe di Torelle.
RAMIRO suo Fratello minore.
La Signora Angiola Zanuchi Virtuosa di S. A. S. il Sig. Principe d'Armstat.
ASPRANO Generale dei Messicani.
Il Signor Martinino Nicolini Virtuoso di S. A. S. il Sig. Principe d'Armstat.

Soldati Spagnuoli.
Soldati Messicani.

La Musica del Vivaldi.
Li Balli del Sig. Giovanni Gallo.
Le Scene del Sig. Antonio Mauro

AT-

ровизну, і, посадивши нічну гостю на коліна, він попросив слугу заспівати щось сучасніше, щось із того репертуару, якого його вчили в спеціальній школі за великі гроші. І от у величезній кам'яниці, повній скринь — і тих, що залишалися, і тих, що мали їхати,— напханих тазами й дзбанами, срібними острогами та гудзиками, срібними медальйонами та антикварними дрібничками, під склепінням, розмальованим рожевими янголятами, задзвенів голос слуги, який співав із своєрідною вимовою жителя рівнин італійську пісеньку, дуже доречну в даному випадку, якої його навчив напередодні від'їзду вчитель музики:

Ah, dolente partita,
ah, dolente partita!.. [1]

Несподівано задзеленчав дзвоник біля парадних дверей. Співець замовк, а Господар, поклавши руку на струни, приглушив музику.

— Піди-но подивись, але нікого не пускай, вже три дні прощаються, остогидли...

Віддалік почулося рипіння відчинюваних дверей, хтось попросив пробачення, можна було розібрати «вельми дякую» та «не будіть ні в якому разі», а потім кілька голосів сказали «на добраніч». Слуга повернувся, зі згорнутим трубочкою аркушем голландського паперу, на якому чітким каліграфічним почерком записані були прохання та доручення друзів і приятелів мандрівника — усе те, що звичайно спадає на думку напередодні від'їзду....

Інспектор мір і вагівниць просив бергамотову есенцію, мандоліну з перламутровими інкрустаціями в кремонському стилі для дочки та барильце мараскінського лікеру. Золотих справ майстер Іньїго замовив два ліхтарі болонського виробництва для екіпажа — мабуть, хотів мати їх для моделі, щоб виготовляти їх самому. Парафіяльний священик просив примірник «Східної Бібліотеки» халдея Ассеміно [2] з книгозбірні Ватікану, а також які-небудь «римські монетки» для своєї нумізматичної колекції,— якщо вони, звичайно, не дуже дорогі! — та ще ціпок із польського бурштину з позолоченою або золотою ручкою, із тих, що їх продають у довгих футлярах, підбитих червоним оксамитом. Нотаріус зажадав чогось надзвичайно рідкісного: скажімо, колоду невідомих тут карт, які нібито вигадав Мікеланджело, щоб навчати дітей арифметики; замість звичайних чирви, жиру, бубни та вина на них були намальовані сузір'я, сонце, місяць, папа римський, диявол, смерть, вішальник, божевільний — це був туз, а також сурми Страшного Суду — найбільш виграшна карта.

— Це для ворожіння,— припустила жінка, яка, слухаючи список доручень, уже скидала з себе панчохи і знімала прикраси.

Але найоригінальнішим виявилося прохання судді Емеріто: для своєї колекції раритетів він захотів ні більше, ні менше, ніж цілий набір зразків італійського мармуру, серед яких були б, по можливості, карарський та флорентійський мармур, схожий на мозаїку брешійський, жовтий сієнський, подібний до яшми пентелійський, червоний нумідійський, дуже поширений в античному світі, уламок місячного мармуру з покрученими у формі мушлі прожилками і, останнє, щоб не надто обтяжувати приятеля, змієподібний мармур — зелений, зеленавий і ба-

[1] Ах, біль розлуки, ах, біль розлуки (*італ.*).
[2] Систематизований твір, що спирається на східні джерела, цінна пам'ятка писемності країн Сходу.

гатокольоровий, такий, який можна побачити в деяких пантеонах епохи Відродження...

— Та цього ж не підніме наймогутніший будівник єгипетських пірамід, чию силу так вихваляв Арістофан! — вигукнув Господар.— Тягати з собою такий вантаж! Хай ідуть усі під три чорти, я не марнуватиму часу на пошуки рідкісних фоліантів, небесних мармурів та цілющих бальзамів. Єдиний, чиє прохання я задовольню, це твій учитель музики, Франсіскільйо, бо він просить речі легкі й невибагливі: сонати, концерти, симфонії, ораторії — вони займають мало місця і самі по собі приємні... А тепер, хлопче, заспівай ще...

Ah, dolente partita,
ah, dolente partita!..

Потім слуга заспівав: «A un diro sol di bell'occhi lucenti...» [1], але коли закінчив свій мадригал і підняв очі від гітари, то побачив, що залишився на самоті: Господар та нічна гостя пішли в кімнату, де на стінах висіли ікони святих у срібних рамах. Вони відсвяткували прощальну ніч на ліжку із срібними інкрустаціями при світлі свічок у високих срібних канделябрах.

РОЗДІЛ II

Господар походжав поміж своїх скринь, поставлених під навісом,— сідав на одну, переставляв іншу, оглядав ще іншу — невдоволено й роздратовано бурмочучи сам до себе. Недарма стародавні люди казали, що багатство не гарантує щастя, а володіння золотом — у даному разі сріблом — не рятує від знегод на тернистому шляху життя та долі. Щойно вони відпливли з Веракруса, як на корабель налетіли всі можливі вітри, що їх на картах зображують у вигляді лихих духів із роздутими щоками, ворогів мореплавців та мандрівників. Вітрила подерлися, в корпусі з'явились пробоїни і все ж таки з великими труднощами, корабель дістався до гаванської бухти, але в місті лютувала епідемія страшної пропасниці. Усе тут, як сказав би Лукрецій, «було в тривозі й безладді, і потерпілі ховали своїх ближніх як могли» (З «De Rerum Naturae», книга VI,— згадав ерудований мандрівник, цитуючи напам'ять ці слова).

Вони кинули якір біля селища Вілья де Регла, по-перше, щоб не стояти поблизу охопленого епідемією міста, по-друге, щоб відремонтувати ушкоджене судно та розмістити як слід вантаж, дуже погано укладений пеонами-вантажниками у Веракрусі. Жалюгідне селище, оточене мангровими заростями, різко контрастувало з містом, з якого Господар вирушив у свою подорож; згадалися йому золоті бані церков, величезні палаци, уквітчані фасади, вівтарі, обплетені виноградними лозами, коштовне каміння дарохранильниць, багатобарвні люстри — наче казковий Єрусалим на сцені вертепу. А тут — вулиці вузенькі, будинки низькі, на вікнах замість красивих фігурних грат залізні прути, погано пофарбовані в білий колір, а під такими низькими стелями в Койоакані

[1] У променях прекрасних і блискучих, мов сонце, очей *(італ.)*.

тримали б хіба що курей або свиней. Застояне повітря тхнуло спекою та баговинням, гноєм із хлівів, ревла худоба, а постійна духота викликала гостру тугу за прохолодою мексіканського ранку, розбуджувала спогад про засніжені вершини вулканів, що бовваніють у неозорому синьому небі наче зовсім поряд, але насправді дуже далеко.

Мандрівники зупинилися тут із своїми скринями, кошами, клумаками та валізами, чекаючи, доки відремонтують розбите судно, а тим часом на березі затоки, в місті, у всіх будинках, зачинених через епідемію, панувало зловісне мовчання. Тихо було в танцювальних залах, де повновиді мулатки в мереживних накрохмалених спідницях колись демонстрували запальну гуарачу [1]. Тиша панувала на Торговій, Церковній та Ремісничій вулицях, де частенько виступали оркестри механічних інструментів — хоча це вже не було такою новиною,— де замість музики били по склянках, де індики танцювали форлану [2], де виступали знамениті мальтійські близнюки, співали дресировані сінсонте [3], що не тільки насвистували модні мелодії, а й витягали дзьобами карточки, на яких записана була доля кожного, хто хотів про неї дізнатися. Це гомінке, хвалькувате, безтурботне місто, здавалось, раз у раз накликало на себе за свої численні гріхи гнів всевишнього, і тоді на нього раптово звалювались страшні епідемії пропасниці, що, як вважали декотрі знавці, поширювалась від гнилого приморського низькодолу. Лунало суворе Dies Irae [4], і люди сприймали нове лихо як ще один крок неминучої і невблаганної смерті.

Епідемія не пощадила й мандрівників. Обличчя Франсіскільйо зробилося жовте як сірка, три дні його тіпала лихоманка, він почав блювати кров'ю і віддав богові душу. На кладовищі труни вже ставили одну на одну, бо не було для них місця, а мертвих несли й несли... Цвинтар скидався на склад дерев'яних ящиків. Господар залишився без слуги і без мексіканської гітари, а що ж то за пан без слуги, адже він мріяв з'явитися там, звідки виїхали його предки, з великою помпою, щедро тринькати гроші й показати, як забагатів нащадок людей, що подалися в далеку Америку шукати щастя.

Аж ось в одному заїзді, звідки щодня виходили каравани в напрямку до Харуко [5], увагу Господаря привернув ставний негр, що вправно чистив коней та підстригав їм гриви, а на дозвіллі награвав на облупленій гітарі або співав нешанобливі куплети про ченців-жінколюбів та нерозумних рибок, що потрапляють у їхні сіті. Іноді він акомпанував собі на барабані або бив по кочетах шлюпки, і ці звуки, змішуючись, нагадували мандрівникові дзенькіт у мексіканській майстерні срібних виробів. Щовечора Господар сідав послухати негра на скотному дворі і тим трохи заспокоював своє нестримне бажання продовжувати подорож. Якось він подумав, що тепер дуже модно багатому сеньйорові мати джуру негра, їх можна побачити в столицях Франції, Італії, Богемії і навіть далекої Данії, де королеви, як відомо, підступно вбивають своїх чоловіків, вливаючи їм отруту у вуха. От і йому не завадило б узяти з собою цього хлопця, навчивши його, звичайно, пристойних манер. Господар запитав хазяїна заїзду, чи то хлопець порядний, чи не бешкетник і почув у відповідь, що кращого годі знайти в цілому

[1] Гуарача — старовинний іспанський танець.
[2] Форлана — місцевий креольський танець.
[3] Сінсонте — місцевий птах.
[4] День гніву (Судний день) (*лат.*)
[5] Харуко — місто неподалік Гавани.

світі, бо, крім усього, він уміє читати, писати простенькі листи і навіть, кажуть, розуміється на нотах. Господар заговорив з Філомено — так звали хлопця — і дізнався, що він правнук негра Сальвадора Голомона, оспіваного сторіччя тому поетом Сільвестре де Бальбоа у великій чудово римованій оді, яка називалася «Дзеркало терпіння»...

— Одного разу,— розповідав хлопець,— біля Мансанільйо, в тому місці, де понад берегом стіною стоять дерева, в морі з'явилася бригантина під проводом ватажка лютеран-пройдисвітів Жільбера Жірона, французького єретика, з тих, хто не вірує ні в бога, ні в святих і ладен устряти в будь-яку авантюру, контрабанду чи грабунок на будь-яких широтах Карібського моря та Мексіканської затоки. Дізнався злодюга Жірон про те, що в маєтку Яра, в кількох милях від берега, спинився, об'їжджаючи свою єпархію панотець Хуан де лас Кабесас Альтамірано, єпископ острова, що в ті часи звався Фернандіною, бо коли цей острів побачив уперше великий адмірал дон Крістобаль [1], в Іспанії сидів на троні король Фернандо, а хто з них був головніший, король чи королева, дідько його знає, казали, що в спальні як раз королева...

— Не відхиляйся, хлопче, розповідай своє,— перебив його мандрівник,— бо в цих справах ти однаково не розберешся.

— Та я ж те й роблю,— відповів хлопець. Він жваво заворушив пальцями, мов ляльками-маріонетками, і продовжив свою розповідь, говорячи за кожного з персонажів цієї історії, мов справжній лицедій. («Так розповідають на ярмарку в Мексіці велику історію Монтесуми та Ернана Кортеса»,— подумав мандрівник).

— Отож гугенот дізнався, що святий пастир Фернандіни ночує в Ярі, і разом із своїми поплічниками вирішив захопити його, щоб вимагати великого викупу. Вдосвіта Жірон заявився в Яру, всі мешканці якої спали, захопив доброчесного прелата, не виявивши до нього анінайменшої пошани, і став вимагати за його звільнення величезний для бідняків викуп: двісті золотих дукатів, сто центнерів м'яса й сала, тисячу голів худоби, не рахуючи всяких дрібніших речей, що їх зажадали його нахабні пірати. Зажурені мешканці Яри зібрали все, чого хотів Жірон, і от уже єпископа повернуто парафіянам, що зустріли його з великою радістю,— про це я розкажу трохи пізніше,— додав хлопець, прокашлявшись і насупивши брови перед тим, як почати другу, куди драматичнішу частину розповіді...

— На той час такий собі Грегоріо Рамос, людина хоробра і благородна, дізнався про все і вирішив, що француза не слід відпускати із здобиччю, яка так легко йому дісталася. Він швиденько зібрав загін дужих і сміливих молодців і помчав із ними в Мансанільйо, щоб наздогнати пірата Жірона. У хлопців були і гострі шпаги, і рушниці, і сокири, одне слово, все, що попало під руку і могло служити зброєю: один ніс загострений залізний прут, другий —довгу палицю з залізним гостряком, що нею поганяють волів, третій, за браком щита натяг на себе для захисту шкуру морської корови. У загоні було також кілька індіанців, що збирались битись за звичаями свого народу.

Але головне, що в тому героїчному загоні був воїн,— на згадку про сміливця хлопець шанобливо скинув солом'яного бриля з переплутаними китицями,— якому поет Сільвестре де Бальбоа присвятив такі рядки:

---

[1] Христофор Колумб.

Йшов серед наших дужий абіссінець
На ймення Сальвадор, немов Улісс
Був спритний він, завзятий — мов кубинець,
Із тих, що корчували в Ярі ліс.
Син старця Голомона, той сміливець,
Стискав в руках мачете свій і спис;
Побачивши Жірона запального,
Він, наче лев, накинувся на нього.[1]

Довгим і запеклим був двобій. Розлючений лютеранин, добре захищений норманською кольчугою, пошматував шаблею весь одяг на сміливому негрі, і той залишився майже голий. Але глузуючи з гугенота, виснажуючи його, переслідуючи із спритністю, яку він здобув, приборкуючи диких биків, відважний Сальвадор:

...одскочив, цілячись, оскаженілий,
і списа в груди вгородив щосили.
...О, Сальвадоре чорний, о герою!
Ніколи хай твоя не меркне слава,
Повідають про велич того бою
Перо невтомне й мова величава!

Відтяту голову пірата настромили на спис, щоб усі бачили його безславний кінець, а потім як трофей з тріумфом доставили в славне місто Байямо. Мешканці міста почали кричати й вимагати, щоб негра Сальвадора за мужність і хоробрість звільнили з рабства, і власті надали йому волю. А коли повернувся святий отець, у місті почалися свята. Веселилися діти, раділи жінки, щасливо усміхалися старі, і на все це сумно — бо їх не запросили — дивилися глядачі, що повиходили з гуаявових[2] та очеретяних хащів (розповідаючи про них, Філомено змальовував жестами їхню чудернацьку зовнішність): сатири, фавни, сільвани, кентаври, наяди і навіть майже голі гамадріади. (Те, що такі істоти вийшли з тропічних джунглів острова, здалося мандрівникові безпідставною фантазією поета Бальбоа, хоча він не міг не подивуватися, з якою легкістю вимовляє негр із гаванського передмістя Регла всі ці стародавні поганські імена. А конюх, дуже гордий, що його прадід так уславився, не мав ніяких сумнівів щодо існування на кубинських островах надприродних істот, породжених класичною міфологією, можливо, тільки трохи смаглявіших; вони й тут живуть у лісах, печерах, річках — так само як жили в тих далеких, дуже далеких краях, звідки прийшли предки Сальвадора, що був ніби місцевим Ахіллесом, бо там, де немає Трої, все-таки може існувати Ахіллес, чи в Байамо, чи в Койоакані, коли відбуваються події, не менш славетні, ніж за давніх часів.)

Потім Філомено почав пританцьовувати, співати високим і низьким голосом, вимахувати руками й поплескувати себе долонями, імітувати різні звуки, стукати по стінах, віконницях, глечиках, тацях, бити ціпком по вилах, що лежали на подвір'ї,— це він намагався відтворити гамір та музику оркестру, який грав під час тих славетних пам'ятних свят, що тривали два дні й дві ночі. Поет Бальбоа докладно перелічив інструменти оркестру: флейти, сопілки й аж сто лютень («це вже, мабуть, для рими,— подумав мандрівник,— бо ніхто ніколи не чув, щоб у оркестрі було сто лютень, навіть при дворі короля Філіппа, який кажуть, так захоплювався музикою, що завжди возив за собою дерев'яний орган, на якому грав сліпий Антоніо де Кабесон»), ріжки, маврі-

[1] Тут і далі переклав Михайло Москаленко.
[2] Гуаява — дерево, схоже на грушу.

танські бубни, тамбурини, литаври і навіть індіанський тіпінагуас, який робиться з гарбуза,— в тому грандіозному концерті брали участь музиканти і з Кастілії, і з Канарських островів, креоли, метиси, індіанці й негри.

— Білі та чорні грали разом? — здивувався мандрівник.— Неможливе співзвуччя! Як можна поєднати давні благородні мелодії романсу, витончені творіння великих майстрів із варварським гуркотом, який зчиняють негри, б'ючи по своїх тамбуринах, литаврах та барабанах!.. Це була б пекельна какофонія, і мені здається, що той Бальбоа добрий брехун!

Але тут-таки він подумав — і вже не вперше — що правнук Голомона якнайкраще заступив би небіжчика Франсіскільйо, й одного ранку запропонував негрові піти до нього на службу. Одержавши згоду, чужоземець примірив на свого нового слугу червоний камзол, який дуже личив Філомено, натяг йому на голову білу перуку, що зробила негра ще чорнішим, ніж він був насправді. Світлі штани й панчохи дуже сподобались Філомено, а от черевики з пряжками трохи муляли, та нічого, згодом розносяться...

Залагодивши справу з трактирником, у якого працював Філомено, Господар надів крислате мексіканське сомбреро і попрямував до пристані в супроводі Філомено, що тримав над головою нового хазяїна синю парасольку із срібними китицями. Укладені в скрині срібні чашки, нічна посудина з насмішкуватим оком, срібний наконечник для клістира, письмовий прибор і шкатулка з приладдям для гоління, медальйон із зображенням святої діви та святого Христофора, заступника мандрівників та мореплавців, несли на спинах негри-раби разом із скринькою Філомено, в якій були барабан й гітара. Новоспечений слуга грізно насупив брови під лакованим трикутним капелюхом і підганяв носіїв, лаючись місцевою говіркою, зрозумілою тільки остров'янам.

РОЗДІЛ III

Онук людей, які народилися в Іспанії на берегах Тахо і завжди розповідали про красу рідних місць, Господар уявляв собі Мадрід не таким. Сумним, занедбаним і бідним видалося йому це місто, особливо в порівнянні з багатством та пишнотою Мексіки. Крім центральної площі Пласа Майор, усе тут було тісне, брудне, вбоге і мимоволі згадувалися широкі красиві вулиці, будинки, прикрашені мозаїкою, балкони, що їх підтримували кам'яні херувими, роги достатку, з яких щедро сипались кам'яні плоди, примхливо намальовані вивіски, перевиті виноградними лозами та плющем, що вихваляли ювелірні вироби. Заїзди були тут погані, у кімнатах тхнуло згірклою соняшниковою олією, а відпочити виявилося неможливим через галас, який зчиняли мандрівні актори. Вони викрикували вірші, голосно декламували монологи римських імператорів, не вгамовувались навіть тоді, коли міняли античні тоги, зроблені з простирадл або штор, на костюми блазнів та біскайців; інтермедії, в яких діяли ці персонажі, супроводжувались безладною музикою, яка тішила негра своєю новизною, але дуже дратувала Господаря.

Про кухню годі було й казати: пісні фрикадельки та мерлани викликали в пам'яті витончені мексіканські рибні страви, смачних запечених індиків, приправлених запашною підливою з духмяного шоколаду та різних перців; щоденна капуста, прісна квасоля та горох набридли навіть негрові, і він згадував соковите ніжне агуакате, бульби маланги[1], приправленої оцтом, петрушкою та часником, які подавалися на стіл із крабами, м'ясистішими, ніж будь-яка тутешня полядвиця.

Удень вони вешталися по тавернах, де подавали добре вино, та по книгарнях. Увагу Господаря привертали старовинні книги в красивих палітурках, то були, здебільшого, теологічні трактати, і він купував їх, бо хоч нічого цікавого вони не містили, однак могли стати окрасою будь-якої бібліотеки. Однієї ночі вони пішли до повій. На порозі закладу їх зустріла товста, кирпата, зизоока й ряба хазяйка із заячою губою та величезним волом; через свій широкий та низько посаджений зад вона була схожа на велетенську карлицю Оркестр сліпих музикантів, почав награвати веселий менует, покликали дівчат, вдягнених пастушками, їх звали Філіс, Клоріс, Лусінда, Ісідра та Каталана — вони щойно похапцем доїли хліб з олією та цибулею, запиваючи цю невибагливу вечерю дешевим вином. Тієї ночі Господар та Філомено дуже багато пили, Господар розповідав про всілякі пригоди, що траплялися з ним на копальнях Такско, а Філомено танцював кубинські танці, наспівуючи куплети, у яких ішлося про змію з очима, схожими на свічки, і з зубами як шпильки. Щоб догодити чужоземцям, заклад зачинили для всіх інших клієнтів, і тільки опівдні, весело поснідавши з повіями, повернулися мандрівники до заїзду. Філомено був вельми задоволений, що вперше в житті довелося йому спати з білими жінками. Господар, навпаки, весь час бурчав, усе йому остогидло: і зграя жебраків, що збігалися звідусіль, ледь забачивши його вишитий сріблом капелюх, і це підле місто, де сеньйорові з таким багатством та вродою доводиться задовольнятися хвойдами, замість того, щоб зустріти порядну даму, яка впустила б його до своєї спальні. Невідомо, за що так вихваляють це нікчемне місто, його аж ніяк не можна рівняти з тим, що він покинув там, за океаном.

Ярмарки тут далеко не такі галасливі й барвисті, як у Койоакані, у крамницях мало товарів та художніх виробів, меблі мають урочистий, сумний і досить-таки старомодний вигляд, хоча зроблені з доброго дерева й оббиті тисненою шкірою. Кінські перегони нудні, вершникам бракує мужності та майстерності, вміння правувати конем. Не вміють вони також на повному скаку спинити огиря перед трибунами. Щодо вуличних вистав, то вони явно занепали: чорти з обвислими рогами, німі блазні, поточені пацюками німби святих справляли вбоге враження.

Час минав, і Господар почав страшенно нудитись. Маючи купу грошей, він не знаходив, як їх використати. Й одного ранку вирішив покинути Мадрід і негайно їхати в Італію на різдвяні карнавальні свята, які приваблювали людей з усієї Європи. А що Філомено був зачарований Філіс та Лусіндою, з якими розважався в закладі велетенської карлиці на широкому ліжку, поміж дзеркал, він без ентузіазму сприйняв бажання хазяїна їхати Але Господар зумів його переконати, що ці жінки просто покидьки в порівнянні з тими, яких вони зустрінуть у Папському місті. Негр поскладав речі в скрині, накинув на себе щойно куплений кучерський плащ, і вони рушили до моря, подорожую-

[1] Агуакате, маланга — кубинські овочі.

чи вдень, а вночі зупиняючись у чистеньких — дедалі більш чистеньких — заїздах, як-от у Таранконі або Мінгланільї, і мексіканець розважав слугу розповідями про божевільного ідальго, який мандрував цими землями й одного разу уявив собі, що вітряки — то велетні. Філомено відповів, що ці вітряки зовсім не схожі на велетнів і що справжніх велетнів можна побачити тільки в Африці, вони там такі могутні, що бавляться з блискавками і вчиняють землетруси. .

Коли вони доїхали до Куенки, Господар зауважив, що центральна вулиця, яка піднімалась на гору, не може зрівнятися з вулицею в Гуанахуато [1], що закінчується церквою. Валенсія їм сподобалась, бурхливе життя цього веселого безтурботного міста нагадало їм рідні краї, де дуже поширена приказка: «Не роби завтра того, що можеш зробити післязавтра». Отак їдучи понад берегом моря, вони дісталися Барселони, де наслухалися сопілок та тамбуринів, дзвону бубонців та криків погоничів: «Відступись, відступись!»

У гавані стояли кораблі з піднятими вітрилами, безліч вимпелів тріпотіли на вітрі, немов прагнули відірватися й полетіти. Родюча земля, чисте повітря, синє море — і веселі безтурботні люди.

— Вони схожі на мурашок,— говорив Господар, дивлячись на пристань з палуби корабля, який завтра мав відпливати в Італію.— Якщо їм дозволити, вони зведуть будинки аж до хмар.

Тим часом Філомено тихенько молився святій Діві з чорним обличчям, заступниці рибалок та мореплавців, щоб вона допомогла їм щасливо дістатись до Риму. На його думку, таке славетне місто, як Рим, має стояти на березі океану, оточене міцними мурами проти ураганів, що можуть зірвати дзвони з собору Святого Петра, як це відбувається кожні десять років у Гавані з церквами Святого Франціска та Святого Духу.

РОЗДІЛ IV

Зима стояла тепла, але небо було запнуте туманним серпанком, вода виблискувала сірим кольором; темні, майже чорні хмари віддзеркалювались у воді, невисокі хвилі ліниво перекочувались від берега до берега; в густій імлі розпливались обриси соборів та палаців. Вологість була скрізь: на сходах будинків і на причалах лежали водорості, на бруківці стояли калюжі після дощу, хвилі нечутно облизували стіни, залишаючи на них мокрі плями.

У цій сірій мряці, пожвавленій жовто-червоним світлом ліхтарів, у затінку мостів, навислих над каналами, під кипарисами, що здавались намальованими, у сутінках, розцвічених усіма кольорами веселки, вибухнув різдвяний карнавал, грандіозний славнозвісний карнавал, буяння яскраво- та ніжно-жовтих, зелених, гранатових, малинових і червоних барв. Картаті, індигові та шафранові костюми, стрічки й кокарди, лотки з льодяниками та щітки цирюльників, трикутні капелюхи і плюмажі, переливи шовку й атласу, карнавальні маски та перекривлені пики, музика цимбалів, сопілок і корнетів, гуркіт барабанів, дзенькіт

[1] Місто в Мексиці.

бубонців — усе це злилося в таку мішанину кольорів і какофонію звуків, що міські голуби піднялися хмарою в небо й полетіли геть.

Святкуючи з усіма, підняли прапори та запалили вогні військові кораблі, фрегати, галери, торговельні баркаси, рибальські шхуни, а матроси на всіх суднах одяглися в карнавальне вбрання. На плавучому плоту з'явився, увесь залатаний дошками та бондарськими клепками, розбитий, але все ще гарний і показний, останній кентавр Венеціанської Республіки, з тілом бика, якого задля свят витягли з-під навісу; він бризкав у небо іскрами, ракетами та розсипами бенгальського вогню.

І все тоді миттю змінилося. Обличчя поважних чоловіків у лакованих циліндрах та камзолах із стоячими комірцями, в однакових пофарбованих свинцевими білилами масках ніби закам'яніли; з-під масок із темного оксамиту виглядали усміхнені жіночі уста; моряки, продавці овочів, пончиків, риби, писарі, гондольєри та інший простолюд теж сховали свої радощі, страждання й болі під розмальованими масками, які зображували азіатів, смерть, страховищ, п'яниць, вусатих берберів, бородатих і рогатих цапів.

Порядні дами, змінюючи голос, дозволяли собі найнепристойніші вислови, які стримували в собі багато місяців, а жінкуваті чоловіки в античних тогах або в іспанських чорних спідницях тонкими голосами пропонували свої послуги, і їхні заклики не завжди залишалися без відповіді. Люди розмовляли, кричали, щось повідомляли, пропонували, співали, лаялись, натякали, улещували, змінювали голос; рухалися ляльки у вертепі, давали виставу блазні, віщував з якогось кону астролог, хтось пропонував цілющі трави й напої, які знімають біль і повертають старим силу й молодість.

Тепер протягом сорока днів усі крамнички будуть відчинені до півночі, а деякі не зачинятимуться ні вдень, ні вночі; танцюватимуть мавпочки катеринщиків, гойдатимуться на мініатюрних орелях дресировані папуги; ходитимуть на дроті еквілібристи, пророкуватимуть віщуни й ворожки, вештатимуться жебраки та повії — єдині жінки з відкритим обличчям, що мають великий успіх у період, коли всі ховають свою зовнішність, вік, настрої і вдачу, бо ж кожному чоловікові хочеться знати, кого саме запрошує він до найближчого готелю. Великі та малі канали мерехтіли в світлі ілюмінації.

Щоб відпочити від галасу, штовханини, від миготіння кольорів, Господар, у шатах Монтесуми, зайшов у кав'ярню Вікторії Ардуїно. Його супроводжував негр, який вирішив, що йому не треба перевдягатися, бо його власне обличчя зійде за маску посеред цих білих, схожих на мармурові, облич. За столиком у глибині кав'ярні сидів рудий чернець у рясі з дорогої тканини. У нього був довгий гачкуватий ніс, власне кучеряве волосся, яке скидалося на зім'яту перуку.

— Оскільки я народився в перуці, нащо мені купувати іншу,— мовив він, сміючись. Потім глянув на Господаря й, обмацуючи скляне намисто ацтекського царя, спитав: — Інка?

— Мексіканець,— відповів Господар і заходився розповідати довгу історію, що її вже п'яненький чернець сприйняв як дивну сповідь про якогось царя-жука — блискучий, лускатий, зелений нагрудник мексіканця справді скидався на панцир жука — так-от жив собі не так уже й давно посеред вулканів, храмів, озер та пірамід володар великої держави, яку відняла в нього жменька сміливих іспанців з допомогою індіанки, закоханої у ватажка завойовників.

— Добрий сюжет, якраз для опери,— сказав чернець, і в його уяві вже виникало лібретто, мізансцени, декорації, механіка сцени, з допомогою якої можна показати глядачеві діючі вулкани, небачених страховищ, руйнівні землетруси, адже на сцені можна відтворити будь-яке явище природи, навіть примусити слона літати, як показували нещодавно в одній незвичайній виставі.

А мексіканець уже розповідав про чаклунства жерців, про людські жертви та сумні хорові співи, коли раптом з'явився друг ченця, саксонець у звичайному костюмі, а з ним молодий неаполітанець, учень Гаспаріні. Скинувши маску та витерши піт із чола, юнак відкрив тонке лукаве обличчя, що аж засяяло усмішкою, коли він глянув на чорну пику Філомено:

— Привіт, Югурта [1]...

Але саксонець прийшов у дуже поганому настрої, бо якийсь тип у карнавальному костюмі й масці обмочив йому панчохи і миттю втік, а ляпас саксонця прийшовся по сідниці педераста, що сприйняв це як запрошення до знайомства.

— Заспокойся,— сказав рудий чернець,— я вже знаю, що твоя «Агріппіна» [2] мала сьогодні ввечері величезний успіх.

— Ще й який успіх,— підхопив неаполітанець, виливаючи в каву чарку горілки.— Театр Грімані був переповнений.

Успіх справді великий, судячи з оплесків та вітальних вигуків у кінці вистави, але саксонець не міг звикнути до тутешньої публіки:

— Адже вони нічого не сприймають серйозно.

Під час найпрекрасніших арій глядачі їли апельсини, нюхали табаку і чхали, пили прохолодні напої, відкорковували пляшки, а в самому напруженому місці трагедії починали грати в карти. Не кажучи вже про тих, що віддавалися розпусті на м'яких подушках крісел у ложах, от і сьогодні під час патетичного речитативу Нерона прямо на перилі, оббитому червоним оксамитом, з'явилася гола жіноча ніжка; панчоха зсунулася до щиколотки, а з ноги прямо в партер упав черевичок, і це викликало велике пожвавлення в залі, публіка відразу забула про те, що відбувалось на сцені. Неаполітанець зареготав, а саксонець Георг Фрідріх став вихваляти своїх співвітчизників, які в нього на батьківщині слухають музику, як месу в церкві, втішаються витонченою мелодією арії та класичним звучанням фуги...

Час минав досить приємно серед жартів, пліток, оповідок про всякі кумедні випадки, як-от такий: куртизанка, подруга художниці Розальби (учора ввечері ми з нею розважалися,— зауважив Монтесума), обдерла багатого француза, нічим не віддячивши йому за гроші. На столі з'явилися пузаті пляшки, обплетені барвистою соломою, світле вино було приємне на смак, пилося легко і давало відчуття радості й утіхи.

— Це те саме вино, що його п'є датський король, який розважається інкогніто тут на карнавалі під ім'ям графа Олембургського,— сказав рудий чернець.

— У Данії немає королів,—вигукнув сп'янілий Монтесума.—Як вони можуть там існувати, коли в тій країні все прогнило, монархи мруть від отрути, яку вливають їм у вуха, а принци божеволіють зі страху

[1] Югурта — нумідійський цар, 154—105 рр. до н. е.
[2] «Агріппіна» — опера Георга Фрідріха Генделя.

перед примарами, що з'являються в палацах, і потім граються з черепами, як мексіканські діти в день Великих Поминок [1].

А що розмова поступово перейшла в пусте базікання, то жвавий чернець, рум'яний саксонець та усміхнений неаполітанець, стомлені від галасу, який долітав з площі і примушував їх кричати, засліплені миготінням білих, зелених, чорних і жовтих масок, вирішили втекти від цього гвалту і знайти місце, де можна було б віддатися музиці. Запросивши з собою і Монтесуму, вони пустили вперед кремезного німця як хвилеріз або ніс корабля, і стали проштовхуватись крізь натовп, зупиняючись тільки іноді, щоб хильнути лікеру з пляшки, яка бовталась на шиї Філомено, прив'язана атласною стрічкою, що її негр поцупив у продавщиці риби; розлютована жінка вилила на нього потік лайки, в якому «сучий син» та «бовдур» були найлагіднішими епітетами.

РОЗДІЛ V

Черниця-воротарка недовірливо визирнула з-за грат, але всміхнулася, впізнавши рудого ченця.

— О, яка приємна несподіванка, маестро!

Заскреготали дверні завіси, і п'ятеро чоловіків увійшли до консерваторії делла П'єта, в її темних галереях звуки карнавалу лунали приглушено, мов долітали з поривами вітерцю.

— Ох і приємна ж несподіванка,— повторила черниця і запалила світло у великій музичній залі, яка із своїми мармуровими статуями, ліпними прикрасами, численними кріслами, завісами та килимами, картинами на біблійні сюжети скидалася на театр без сцени, або на церкву без вівтаря, було в ній щось монастирське і світське, розкішне і таємниче. В глибині зали, у напівтемряві виднівся орган, свічки та лампади тьмяно освітлювали великі й маленькі труби божественного інструмента. Монтесума та Філомено чудувалися, чого це вони прийшли сюди, замість того, щоб податися в шинок, де можна було б випити та знайти собі дівчат, коли раптом побачили дві, п'ять, десять, двадцять білих жіночих постатей, які з'явилися праворуч і ліворуч, виринали з темряви та підходили до рудого Антоніо; вони ще як слід не прокинулись і були в нічних сорочках, хатніх халатах та мережаних чепцях. Виходили нові й нові жінки, спочатку заспані, мляві, а невдовзі веселі й збуджені; вони ходили навколо гостей, роздивлялися намисто Монтесуми, щипали негра за щоки, переконуючись, що це не маска. Жінки виходили й виходили, їхнє волосся пахло парфумами, деякі прикрасили викот сорочки квітами, інші взули гаптовані капці; зала наповнилась молодими, усміхненими й здивованими обличчями — нарешті, можна було бачити жіночі обличчя без масок! Вони ще дужче зраділи, коли з комор принесли глеки з наливкою, медові трунки, іспанські вина, малинові, абрикосові та сливові лікери.

Рудий Антоніо — тут усі називали його маестро — став представляти дівчат: П'єріна — скрипка... Каттаріна — корнет... Беттіна — віо-

[1] Традиційне свято поминання покійників у Мексіці, в цей день дітей пригощають печивом і цукерками у формі черепів.

ла... Б'янка Марія — грає на органі... Маргарита — педальна арфа... Джузеппіна — басова лютня... Клаудія — флажолет... Люсьєта — сурма... Далі, оскільки дівчат було аж сімдесят, і маестро Антоніо, добре напідпитку, почав їх плутати, він став називати тільки інструмент, на якому вони грали, ніби інструмент уособлював їх самих. Показуючи пальцем на кожну з дівчат, він говорив: Клавесин... Басова віола... Кларнет... Гобой... Бас гамба... Флейта... Орган... Регале... Віоль д'амур... Тромбон... Альт.. Поставили пюпітри, саксонець зручно влаштувався перед клавіатурою органа, неаполітанець сіз за клавесин, маестро став перед диригентським пультом на подіум із скрипкою, підняв смичок і... почався найпрекрасніший «кончерто гроссо», який тільки можна собі уявити. Минули сторіччя — на жаль вони нічого не запам'ятовують, а такий концерт вартий був того, щоб його бачити та чути...

Сімдесят жінок, які знали свої партії напам'ять, бо багато разів повторювали їх, вступили в шалене allegro, Антоніо Вівальді, охоплений творчим шалом, цілком поринув у музику, Доменіко Скарлатті — а це був саме він — робив найкарколомніші пасажі на клавесині, а Георг Фрідріх Гендель виконував блискучі варіації на органі, перевершуючи всі можливості інструмента.

— Давай, чортів саксонець! — кричав Антоніо.

— Тримайся, ченчику-розпуснику! — відповідав Гендель, поринаючи в чудову імпровізацію; а тим часом Антоніо, не відривав погляду від рук Доменіко, які мелькали в складних арпеджіо та хроматичних пасажах, і видобував своїм смичком, здавалося з повітря, пристрасні звуки, бавлячись октавами та подвійними нотами з віртуозною майстерністю, так добре відомою ученицям Вівальді.

Напруження досягло межі в той момент, коли Георг Фрідріх раптом перескочив з високого регістру на нижній, почулися такі могутні й урочисті звуки, ніби заграли сурми Страшного Суду.

— Цей саксонець заглушить нас усіх! — крикнув Антоніо й перейшов на fortissimo.

— Мене зовсім не чути,— гукнув Доменіко, підсилюючи акорди.

Тим часом Філомено побіг на кухню, пригяг звідти цілу батарею великих та маленьких мідних казанів і почав стукати об них ложками, шумівками, збивачками, качалками, полінами. Нечувані синкопічні ритми викликали такий подив, що тактів із тридцять усі мовчки слухали цю імпровізацію.

— Чудово! Чудово! — закричав Георг Фрідріх.

— Прекрасно! Прекрасно! — загукав Доменіко, з ентузіазмом б'ючи ліктями по клавіатурі клавесину.—Двадцять восьмий такт. Двадцять дев'ятий. Тридцятий. Тридцять перший. Тридцять другий.

— Вступаємо! — загорлав Антоніо Вівальді, і всі інструменти: скрипки, гобої, тромбони, альти, регале, віоли, баси та інші гримнули da capo [1]; шибки у високих вікнах забриніли, мов від перекотів грому.

Останній акорд. Антоніо відкинув смичок, Доменіко накрив клавіатуру кришкою. Гендель витяг із кишені мереживну хусточку, занадто малу для його широкого чола, й витер піт. Учениці «делла П'єта» реготали, дивлячись, як Монтесума переливає вино із пляшок у глек й навпаки, змішує все, вигадує нові напої... Всі розвеселилися, а тут несподівано Філомено звернув увагу на картину, яку освітив переставлений канделябр. На ній була зображена Єва, що її спокушала змія. Але на

[1] З початку.

малюнку впадала в очі не худюча, з жовтуватим відтінком шкіри Єва, занадто ретельно прикрита довгими косами,— адже в ті невинні часи ще нічого не знали про плотську звабу,— а товста з лукавими очима змія в зелену смугу, обкручена навколо дерева в три кільця. Здавалось, вона пропонує яблуко тим, хто дивиться на малюнок, а не своїй нерішучій жертві — а нерішучість ця зрозуміла, коли ми згадаємо, що Євина згода коштувала їй тяжких мук дітородіння. Філомено повільно й обережно наблизився до картини, наче боявся, що змія вискочить із рами, і, стукаючи по дзвінкій таці, став співати, дивлячись на присутніх так, наче запрошував їх на дивовижну ритуальну церемонію:

Мамочко, мамуню,
де ти, де.
Бо ось зжере мене зміюка,
де ти, де.

Подивись-но їй у вічі,
вони як свічки.
Подивись на її зуби,
вони як голки.

Все це жарти, негритянко,
де ти, де.
Це в нас так лише жартують,
де ти, де.

Він змахнув рукою, мов збирався різонути ножем величезну змію на картині, і провадив.

Зміюка здохла,
Ка-ла-ба-сон,
Сон-сон.
Ка-ла-ба-сон,
Сон-сон.

— Кабала-сум-сум-сум,— проспівав Антоніо Вівальді, несподівано надаючи приспіву форми латинського псалмоспіву.

— Кабала-сум-сум-сум,— проспівав Доменіко Скарлатті.

— Кабала-сум-сум-сум,— підхопив Георг Фрідріх Гендель.

— Кабала-сум-сум-сум,— повторило сімдесят жіночих голосів «делла П'єта», сміючись та плескаючи в долоні. Негр бив по таці товкачем від ступи, і невдовзі всі присутні, взявшись хто за руки, хто за талію, утворили коло і пішли танцювати, погойдуючи стегнами. Це було щось на зразок фарандоли [1], яку очолив Монтесума, що вимахував величезним ліхтарем у такт безліч разів повторюваного приспіву: «Кабала-сум-сум-сум!» Звивистий ланцюг танцюристів пройшов по залі, перейшов потім у каплицю, тричі оббіг коридором навколо абсиди і продовжив свій танок по галереях, піднімаючись та спускаючись сходами. До них приєдналися черниці-сторожихи, сестра-вишивальниця, служниці з кухні, куховарки, яких стягли з ліжок, а згодом також управитель, городник, садівник, дзвонар, човняр і навіть придуркувата дівчина, яка мешкала на горищі, але забувала, що вона придуркувата, коли йшлося про спів. Отож у всьому палаці, призначеному для музики та мистецтва, де нещодавно відбувся великий урочистий концерт на честь короля Данії, звучало тепер: «Ка-ла-ба-сон-сон-сон!» — то співав Філомено, дедалі прискорюючи ритм; «Кабала-сум-сум-сум!» — відповідали венеціанець, саксонець і неаполітанець; «Кабала-сум-сум-сум!» — повторювали всі інші і,

[1] Швидкий провансальський народний танок.

нарешті, стомлені від шалених вистрибів та біганини вгору і вниз, повернулися до зали і сміючись попадали на червоний килим посеред пляшок і келихів. Після короткого відпочинку почалися модні танці з примхливими па та фігурами під акомпанемент Доменіко на клавесині — музикант прикрашав знайомі мелодії блискучими імпровізаціями. Через брак кавалерів — Антоніо не танцював, інші чоловіки ще відпочивали — утворилися пари з гобоя та сурми, кларнета й регале, корнета й віоли, флейти та лютні, а маленькі французькі скрипочки витанцьовували кадриль з тромбонами.

— Всі інструменти змішалися,— сказав Георг Фрідріх.— Це щось схоже на фантастичну симфонію.

Філомено поставив келих на кришку клавесина і водив замковим ключем по тертушці з кухні, відбиваючи ритм.

— От чортів негр! — вигукнув неаполітанець.— Його ритм перебиває мій, і невдовзі я гратиму людожерську музику.— Він відійшов від клавесина, перехилив останній келих, обняв за стан Маргариту-арфістку і зник разом із нею в лабіринті келій «делла П'єта»...

У вікнах уже зарожевів світанок. Білі постаті вгамувалися, знехотя, наче не бажаючи повертатись до буденного життя, почали ховати інструменти в чохли та шафи. Скінчилась весела ніч, і дзвонар, раптово протверезівши, заходився видзвонювати ранковий благовіст. Білі постаті зникали, мов примари, виходячи через праві та ліві двері. З'явилася черниця-воротарка з двома кошиками, повними паляниць, сиру, кренделів, рогаликів, ласощів з айви, блискучих каштанів, марципанів у формі рожевих поросят; із кошиків стирчали шийки кількох пляшок романського вина:.

— Поснідаєте по дорозі.

— Я відвезу їх човном,— сказав Човняр.

— Спати хочу,— пробурмотів Монтесума.

— Я голодний,— сказав саксонець,— але мені хотілося б попоїсти там, де тихо, де є дерева, пташки, тільки не голуби з міської площі, грудастіші, ніж натурниці Розальби; ці ненажерливі птахи враз покінчать із нашим сніданком.

— Спати хочу,— повторив мексіканець.

— Подрімайте під плюскіт весел,— сказав чернець Антоніо.

— Що ти там ховаєш під пальтом? — запитав саксонець у Філомено.

— Пусте, подаруночок від Каттаріни-корнета,— відповів негр, обережно обмацуючи невидиму під пальто річ, до якої він торкався майже з побожністю, ніби до руки святих мощів.

РОЗДІЛ VI

З міста, ще зануреного в пітьму, до них долітала на крилах морського бризу далека музика корнетів та гуркіт барабанів. Під сірими ранковими хмарами в тавернах та на вулицях, де ліхтарі почали вже згасати, досі тривало свято, люди в карнавальних костюмах і масках, які при денному світлі втратили свою принадність, навіть і не думали

відпочивати. Човен довго й неквапно плив по каналах і, нарешті, наблизився до кипарисів міського кладовища.

— Тут ви зможете спокійно поснідати,— сказав Човняр і пристав до берега.

З човна винесли кошики з їжею та пляшками. Кам'яні плити скидалися на блискучі столи величезного безлюдного кафе. І романське вино разом із уже випитим зразу підняло настрій прибулих. Сонливість мексіканця зникла, і його попросили ще раз розповісти історію Монтесуми, яку Антоніо вчора в таверні погано розчув через карнавальний гамір.

— Чудово для опери! — раз у раз вигукував рудий маестро, уважно слухаючи розповідь. А оповідач, увійшовши в роль, драматично жестикулював, підвищував голос, змінював його в імпрозізованих діалогах, зображав різних персонажів.

— Чудовий сюжет для опери! Кращий годі знайти. Роботи вистачить усім. Прекрасна партія для сопрано — індіанка, закохана в християнина — можна буде доручити її одній із наших вродливих співачок, які...

— Ми знаємо, що такі в тебе є...— перебив його Георг Фрідріх.

— Є також,— провадив Антоніо,— образ переможеного царя, нещасного монарха, який оплакує своє падіння... Я думаю про «Персів» [1], думаю про Ксеркса:

О горе мені, о горе!
Нещасному! Я народився
на згубу своєму народові
і батьківщині...

— Ксеркса залиш мені,— похмуро сказав Гендель, я й сам дам йому раду.

— Ти маєш рацію,— відповів рудий чернець і показав на Монтесуму,— це персонаж новіший. Побачимо, чи вдасться мені змусити його співати на оперній сцені.

— Чого б то святому отцеві лізти в оперу? — в'їдливо запитав саксонець.— Навіть для такого розпусного міста — це дивина.

— Якщо мені пощастить написати цю оперу, я намагатимуся не спати з Альмірами та Агріппінами, як декотрі,— відповів Антоніо, і його гострий ніс видовжився ще більше.

— Вельми дякую, але що стосується мене...

— Мені набридли заяложені сюжети та персонажі. Скільки Орфеїв, скільки Аполлонів, скільки Іфігеній, Дідон та Галатей! Час уже показати нових героїв, інші обставини, інші країни, щось зовсім інше... Показати на сцені Польщу, Шотландію, Вірменію, Татарію. Обновити персонажів, хай це будуть Кунігунда, Грізельда, Тамерлан або албанець Скандербег, який стільки разів бив нечестивих турків. Наближаються нові часи. Скоро глядачам набриднуть закохані пастухи, віддані німфи, праведні козопаси, боги-звідники, лаврові вінки, грецькі туніки та пурпурові шати, поїдені міллю. Все це вже в минулому.

— Чого б вам не написати оперу про мого прадіда Сальвадора Голомона? — запропонував Філомено.— Це вже точно було б щось зовсім нове. На декораціях намалювали б пальмові гаї та морські краєвиди.

Саксонець та венеціанець зареготали так гучно, що Монтесума вирішив заступитися за свого слугу:

[1] «Перси» — трагедія Есхіла, на сюжет якої Гендель написав оперу «Ксеркс».

— Нічого не бачу в цьому такого екстравагантного. Сальвадор Голомон боровся проти гугенотів, таких самих ворогів нашої віри, як і турки, проти яких боровся Скандербег. Якщо наш креол видається вам дикуном, то й нам ваш слов'янин Скандербег може здатися варваром (і він махнув рукою в той бік, де, як гадав, було Адріатичне море, але помилився, бо ще не очуняв після нічної пиятики).

— Але... де ж це бачено, щоб дійовою особою в опері виступав негр? — запитав саксонець.— Вони годяться тільки для інтермедій та карнавальних сцен.

— До того ж опера без кохання, це не опера,— зауважив Антоніо.— А кохання негра з негритянкою викличе сміх, а кохання між негром та білою неможливе, принаймні в театрі.

— Хвилиночку... Хвилиночку...— втрутився Філомено, дедалі сміливіший від романського вина.— А мені розповідали, що в Англії великим успіхом користується драма про славетного генерала-мавра, закоханого в дочку венеціанського сенатора... Суперник мавра в коханні від заздрощів навіть обізвав того чорним цапом, що вхопив білу овечку — до речі, від такої пари могли б народитися гарнесенькі смугасті цапики!

— Не нагадуйте мені про англійський театр,— сказав Антоніо, — посол Англії...

— Мій великий друг,— зазначив саксонець.

— Посол Англії розповідав мені, які в Лондоні ставлять п'єси, це щось страшне. Ні в балаганах бродячих акторів, ні в кривому дзеркалі, ні в піснях сліпців не побачиш і не почуєш нічого подібного...

І от на кладовищі, на яке вже падали перші промені сонця, почалися страшні розповіді про вбивства, про закатованих дітей; в одного герцог Корнуельський вирвав обидва ока та, пританцьовуючи, розтоптав їх у присутності численних глядачів; дочку одного римського воєначальника було згвалтовано, а потім їй вирвали язика та відрубали обидві руки, і все це закінчилося бенкетом, на якому скривджений батько, що йому відрубав руку коханець його дружини, перевдягнений кухарем, велить подати королеві готів м'ясний пиріг, начинений м'ясом двох її дітей, зарізаних, мов поросята напередодні сільського весілля...

— Яка гидота! — вигукнув саксонець.

— А найгірше те, що пиріг був начинений м'ясом з облич, тобто очима, вухами та носами, як радить старовинний трактат про мистецтво приготування делікатесів...

— І королева готів усе це з'їла? — спитав Філомено навмисне голосно.

— Як оце я їм булочку,— відповів Антоніо, витягаючи з кошика, приготовленого черницею, булочку та надкусуючи її.

«А ще кажуть, що негри людожери»,— подумав Філомено.

Тим часом венеціанець, пережовуючи шматок вепрятини, замаринованої в оцті з перцем та іншими спеціями, ступив кілька кроків і зупинився перед найближчою могилою, на яку давно звернув увагу, бо на надгробкові видніло незвичне для цих країв прізвище. «Ігор Стравінський» — прочитав він по складах.

— Справді,— сказав саксонець і теж по складах прочитав прізвище.— Тут він похований.

— Гарний музикант,— мовив Антоніо,— але трохи старомодний у своїй творчості. Надихався традиційними темами: Аполлон, Орфей, Персефона. Скільки можна?

— Я знаю його кантату «Oedipus Rex» [1],— зауважив саксонець. — Дехто вважає, що кінець першого акту — Gloria, gloria, gloria, Oedipus uxor! [2] — дуже схожий на мою музику.

— Але... яка дивна ідея... написати світську кантату на латинський текст! — здивувався Антоніо.

— У соборі Святого Марка грали його Canticum Sacrum [3],— сказав Георг Фрідріх.— Там є такі солодкі мелодії в середньовічному стилі, від яких ми давно відмовились.

— Деякі композитори-авангардисти іноді прагнуть писати, як музиканти минулих часів і навіть намагаються наслідувати їхній стиль. Ми щодо цього куди сучасніші. Мене зовсім не цікавить, як писали опери та концерти сто років тому. Я пишу музику так, як я її розумію — і все.

— Досить базікати,— перебив їх Філомено, починаючи нову пляшку вина, яку щойно відкоркував. І всі четверо потяглись до кошиків, які привезли з «делла П'єта», і які, наче міфічні роги достатку, ніяк не вичерпувались. Коли перейшли до ласощів з айви та до бісквітів, розвіялись останні вранішні хмари, і на кам'яні плити бризнули сонячні промені, освітивши темно-зелені кипариси та надгробок з виразно викарбуваним на ньому російським прізвищем.

Від вина Монтесума знов закуняв, а саксонець, більше звиклий до пива, ніж до міцного вина, почав задиратися:

— Стравінський сказав,— уїдливо зауважив він,— що ти шістдесят разів переписував один концерт.

— Можливо,— відповів Антоніо,— але я ніколи не писав циркової польки для слонів Барнума [4].

— У тебе ще з'являться слони в опері про Монтесуму,— сказав Георг Фрідріх.

— У Мексіці немає слонів,— вигукнув мексіканець. Припущення було настільки безглузде, що він умить прокинувся.

— Усе одно є щось подібне, бо на килимах Квірінала [5], які демонструють чудеса Індій [6], можна бачити пантер, пеліканів та папуг,— наполягав Георг Фрідріх з упертістю людини, чия нав'язлива думка витає на парах алкоголю.

— Прекрасний концерт почули ми вчора,— сказав Монтесума, щоб перевести розмову на інше.

— Пхе! Мармелад! — буркнув Георг Фрідріх.

— Я б назвав його краще джем сешн [7],— сказав Філомено, і ці незвичайні слова здалися всім п'яною нісенітницею.

Раптом він витяг із-під пальта, яке поклав поряд з кошиками, таємничу річ, що її подарувала йому на пам'ять — так він сказав — Каттаріна-корнет. Це була блискуча сурма («і дуже добра» — зауважив саксонець, великий знавець цього інструмента); негр підніс її до губів, випробував мундштук, і сурма вибухнула пронизливими різкими звуками, трелями, глісандо, жалісними суплікам. Товариство обури-

---

[1] Цар Едіп (*лат.*).
[2] Слава, слава, слава дружині Едіпа! (*лат.*)
[3] Священні канти.
[4] Барнум Ф. Т.— американський цирковий антрепренер.
[5] Квірінал — королівський палац у Римі.
[6] Індіями довгий час називали відкриті Колумбом країни Америки.
[7] Джазова імпровізація, коли оркестранти грають не для публіки, а для власної втіхи.

лося. Вони, мовляв, утекли сюди від нестерпного карнавального гамору, крім того, це зовсім не схоже на музику, а якщо це й музика, то вона не годиться для кладовища, вона ображає покійників, що мирно спочивають тут під мармуровими надгробками. Присоромлений Філомено перестав лякати своїми витівками місцевих пташок, і вони знову відчули себе господарями острова й почали тішитися власним співом.

Георг Фрідріх та Антоніо, добре випивши й попоївши, стали позіхати так водночас, що аж зареготали від несамохіть складеного дуета.

— Ви схожі на кастратів з опери буф,— заявив мексіканець.

— Сам ти кастрат,— відповів чернець, супроводжуючи слова жестом, що аж ніяк не личив особі, висвяченій у духовний сан, хоча, правду кажучи, він ніколи не відстояв жодної меси, бо казав, що запах ладану викликає в нього ядуху й свербіж...

Тіні дерев та пантеонів почали довшати — о цій порі року дні були короткі.

— Пора забиратися звідси,— сказав Монтесума, думаючи, що наближається вечір, а в сутінках кладовище навіює невеселі думки про неминучість смерті — саме так сталося з датським принцем, що мав звичку гратися з черепами, як мексіканські хлопчаки в день Великих Поминок...

Човняр ритмічно веслував, на спокійній поверхні води зовсім не було хвиль, човен неквапно плив до центральної площі. Стомлені гульнею, саксонець та венеціанець скулилися під наметом із китицями і спокійно спали. На обличчях обох відбивалася така втіха, що було любо на них дивитися, і вряди-годи з їхніх уст зривались уві сні якісь неясні слова...

Проїжджаючи повз палац Вендрамін-Калерджі, Монтесума й Філомено помітили кілька чорних постатей — чоловіки у фраках та жінки у вуалях, схожі на старовинних плакальниць, несли до чорної гондоли труну, що мінилася металевим блиском.

— Це німецький музикант [1], який вчора помер від апоплексичного удару,— сказав Човняр і перестав веслувати.— Тепер його останки везуть на батьківщину. Кажуть, він писав химерні опери з драконами, летючими кіньми, гномами, велетнями і навіть сиренами, які співали, сидячи на дні річки. Чудеса! Співати під водою! В нашому театрі Феніче немає такого приладдя, щоб зобразити щось подібне.

Чорні постаті, закутані у вуалі та креп, поставили труну на похоронну гондолу, яка повільно й урочисто попливла до залізничного вокзалу, де стояв, пахкаючи, паровоз з одним, мов у циклопа, оком, що світилося в морському тумані.

— Хочу спати,— сказав Монтесума, якого несподівано підкосила страшна втома.

— Ми вже під'їжджаємо,— відповів Човняр,— канал підходить прямо до вашого готелю.

— Це там, де причалюють човни, що вивозять сміття,— сердито сказав Філомено і знову хильнув вина, згадавши, як його ганьбили на кладовищі.

— Все одно дякую,— сказав американець, заплющуючи очі; повіки його обважніли, і він майже не відчув, як його витягли з човна, вивели вгору сходами, роздягли, уклали в ліжко, підсунули під голову кілька подушок.

---

[1] Мається на увазі композитор Ріхард Вагнер, який помер у Венеції 1883 р.

— Спати хочу,— прошепотів він,— ти теж іди спати.

— Ні,— відповів Філомено,— я пошукаю з моєю сурмою місця, де зможу грати...

Надворі тривало свято. Годинник на вежі Ороложіо відбивав бронзовими молоточками час.

РОЗДІЛ VII

Годинник на вежі Ороложіо знов почав відбивати час — такий бо обов'язок усіх годинників. Металевий дзвін молоточків глухо пробивався крізь осінній дощ та сірий туман, що з самого світанку зависли над містом. Філомено розбудив Господаря, який спав так довго, що, здавалось, минули роки. Він уже не скидався на вчорашнього Монтесуму, на ньому був пухнастий спальний халат, нічний очіпок та нічні панчохи. На кріслі не було ні маскарадного вбрання, яке вчора зняв із нього Філомено, ні намиста, ні плюмажа, ні сандалів із позолоченими пряжками. Все, що надавало такого блиску його особі, щезло.

— Ваш маскарадний костюм попросив театр для сеньйора Массіміліано Мілера,— сказав негр, витягаючи одежу з шафи.— Покваптеся, незабаром почнеться остання репетиція з декораціями, костюмами та всім іншим....

Так! Так! Тепер згадав! Бісквіти, розмочені в мальвазії, відсвіжили йому пам'ять. Слуга швидко поголив його, допоміг просунути запонки в мереживні манжети і, знов перетворившись на сучасного кабальєро, вранішній Монтесума збіг сходами вниз. Почувся мелодійний дзвін молоточків годинника — Філомено називав їх «братиками» — але водночас стукотіли також молотки в театрі Сант-Анджело, де за червоною оксамитовою завісою робітники сцени кінчали ставити декорації першого акту.

Музиканти вже настроювали інструменти, коли американець із слугою влаштувалися в напівтемній ложі. Несподівано запала тиша, і перед диригентським пультом з'явився чернець Антоніо, весь у чорному, із скрипкою в руці. Він здавався ще худішим і носатішим, але й показнішим від неймовірного напруження духовних сил перед зустріччю з великим мистецтвом. Його точні, урочисті, ретельно витренувані рухи свідчили про титанічну енергію, яка в поєднанні з талантом давала йому змогу віртуозно диригувати оркестром. Весь під владою натхнення, він навіть не глянув на тих кілька осіб, які сиділи в залі, неквапно відкрив партитуру, підняв смичок — як тієї ночі — і, виступаючи водночас і в ролі диригента, і в ролі виконавця, почав швидку увертюру, написану в більш ритмічному темпі, ніж його попередні твори.

Піднялась барвиста завіса, й американцеві згадалися вимпели та прапори, які він колись побачив у Барселоні на щоглах кораблів, а тепер вони прикрашали праву частину сцени. Зліва височів мур навколо палацу, а на мурі майоріли пурпурові й жовті прапорці. Над каналом, що тягся від лагуни, здіймався крутий прогін мосту (дуже схожого на венеціанські мости); з одного його боку скупчилися іспанці, з другого — стояли царські покої Монтесуми. Цей пишний краєвид псували залишки недавньої битви: розкидані всюди списи, стріли, щити,

військові барабани. Увійшов цар Мексіки зі шпагою в руці, і під акомпанемент скрипки маестро Антоніо заспівав:

Son vinto eterni Dei! Tutto in un giorno
Lo splendor de'miei fasti, e l'alta Gloria
Del valor Messican cade svenata...[1]

Даремними були всі благання, молитви, заклики до богів; доля відвернулася від мексіканців, і біль, розпач та сум проймають їхні серця:

Un dardo vibrato nel mio seno...[2]

З'являється цариця в шатах чи то Семіраміди чи то Тіціанової дами. Ця прекрасна й мужня жінка намагається підбадьорити свого чоловіка, доведеного «підступним іберійцем» до таких крайнощів.

— Без неї не було б вистави,— шепоче Філомено мексіканцю. — Це Анна Джіро, коханка ченця Антоніо. Для неї завжди пишуться всі перші ролі.

— Учись шанувати людей,— суворо відповідає американець слузі.

Але в цей час, нахиляючи голову, щоб пройти попід ацтекськими стягами, розвішаними по сцені, з'являється Теутіле, особа, що згадується в «Історії завоювання Мексіки» головного літописця доби підкорення Індій Мосена Антоніо де Соліса.

— Але ж тут це жінка! — вигукує американець, помітивши, що під прикрашеною грецьким орнаментом тунікою випинають перса.

— Недаремно ж її називають «німкенею»,— каже негр.— Ви ж бо знаєте, що груди в німкень...

— Та це ж страхітливе безглуздя,— уриває його американець.— За літописом Мосена Антоніо де Соліса Теутіле був воєначальником Монтесуми.

— А тут це Джузеппа Пірчер, і вона, здається мені, спить із принцом Дармштадським чи то Армштадським, що мешкає в якомусь із палаців цього міста, бо йому набридло жити в холоді на своїй батьківщині.

— Але ж Теутіле чоловік, а не жінка.

— Це всім відомо,— відповідає негр.— Але люди тут дуже розбещені... Подивіться-но тільки!

Виявляється, що Теутіле хоче одружитися з Раміро, молодшим братом конкістадора дона Ернана Кортеса, роль якого виконує сьогодні сеньйора Анджіола Дзанучі...

— Вона також спить із принцем Дармштадським,— шепоче негр.

— Але... не може ж він спати з усіма? — обурюється американець.

— Тут жінки сплять, мабуть, і з самим богом!.. Зачекайте-но, я хочу прослухати цю частину, де грає сурма, це для мене дуже цікаво,— каже негр.

А американець, збентежений зміною статі такого важливого персонажа, геть заблукав у лабіринті дії, яка заплутується все більше й більше і, здається, ніколи не розплутається. Монтесума благає імператрицю Мітрену,— так її тут називають,— щоб вона принесла в жерт-

---

[1] Я переможений, о боги вічні! За один лиш день
І велич мого царства, і висока слава,
І мужність Мексіки — усе пропало...

[2] Стрілу пущено в мої груди (*італ.*).

ву їхню дочку Теутіле («та ж Теутіле, чорти б їх забрали, був мексіканським воєначальником!..»), аби не віддавати її на поталу ненависному завойовникові. Але (тут цим «але», мабуть, кінця не буде...) принцеса вирішує вмерти на очах у Кортеса. Вона переходить міст, що дуже скидається на міст Ріальто, і промовляє перед конкістадором, мужня й цнотлива:

La figlia d'un Monarco
in ostagio a Fernando? Il Sangue illustre
di tanti Semidei
cosi ingrato avvilirsi? [1]

По цих словах Монтесума вистрілив у Кортеса з лука, і на сцені так усе переплуталось, що американець зовсім перестав розуміти, що ж там відбувається; він отямився тільки тоді, коли почали міняти декорації; з'явилися внутрішні покої палацу, прикрашені символами сонця, і зайшов цар Мексіки в костюмі іспанця.

— Оце так штука! — здивувався й обурився американець, побачивши, що сеньйор Массіміліано Мілер скинув його маскарадні шати, які він, багатий торговець сріблом, з гордістю носив протягом усього карнавалу; мабуть, він хотів догодити римській аристократії, яку дратувала екстравагантність та легковажність Венеціанської республіки і яка носила костюми модні в Мадріді та Аранхуесі, а також і серед багатих сеньйорів за океаном. Хай там як, але переодягнений іспанцем Монтесума видався американцеві таким химерним, що сюжет опери знову неймовірно переплутався в його голові, нове вбрання героя, цього переможеного Ксеркса, та всі перипетії музичної трагедії почали асоціюватися з карнавальними масками, які мелькали перед ним учора, позавчора, позапозавчора... Він опам'ятався лиш, коли опустилася пурпурова оксамитова завіса під мужні заклики до морської баталії, проголошені таким собі Аспрано, іншим «мексіканським воєначальником», про якого жодного разу не згадували у своїх славетних хроніках ні Берналь Діас де Кастільйо, ні Антоніо де Соліс...

Б'є годинник на вежі Ороло джіо, квапливо й у лад стукотять молотки робітників сцени, музиканти обчищають помаранчі або п'ють червоне вино, а маестро Вівальді нікуди не йде від оркестру. Він сідає на стільчик, робить якісь позначки в нотах другого акту, іноді хмуриться, виправляючи помилки. Сидить нерухомо і так уважно переглядає партитуру, що ніхто не зважується підійти до нього.

— В ньому щось є від ліценціата Кабри,— каже американець, згадавши героя славетного роману, що облетів усю Америку [2].

— Скоріше від Дон-Жуана,— відповідає Філомено, якого схвилювали пишні стегна та рожеві перса Анни Джіро...

Піднімається смичок віртуоза скрипаля і починається другий акт, звучить повільна й спокійна музика. Відкривається завіса, на сцені — велика зала для аудієнцій, американець одразу згадує свій будинок у Койоакані та картину у великому салоні, присвячену одному з епі-

[1] Щоб дочка монарха
та пішла в заложниці до
Фернандо? Щоб славетна
парость богорівних так
ганебно себе принизила? *(Італ.)*

[2] Ліценціат Кабра — персонаж роману «Історія життя пройдисвіта...» видатного іспанського письменника Франсіско де Кеведо (1580—1645).

зодів конкісти, куди вірогіднішому, ніж усе, що тут показувалось. Тепер Теутіле (чи не змиритися, зрештою, з тим, що це жінка, а не чоловік?) оплакує долю батька, якого підступно захопили в полон іспанці. В Аспрано є люди, готові звільнити царя: «Мої воїни нетерпляче чекають наказу, щоб сісти в каное та піроги, і покарати дуче (sic!), який не дотримав слова». З'являються Ернан Кортес та мексіканська цариця, вона співає монолог, у якому патетична піднесеність, притаманна монологам Есхілової цариці Атосси [1], змішується, особливо на початку, з песимізмом, властивим Малінче [2]. Визнає Мітрена-Малінче, що на цій землі люди жили в темряві ідоловірства і тому поразка ацтеків була неминуча. Крім того:

Per sécoli si lunghi
furo i popoli cotanto idioti
ch'anche i propi tesor gl'érano ignoti [3].

Тепер вони зрозуміли, що поклонялися вигаданим богам і тільки з висадкою Кортеса на Косумель [4] під грім гармат та мушкетів прийшла до них справжня релігія з порохом, конем і святим євангелієм. Цивілізацію, вищу за місцеву, було запроваджено не тільки силою, а й розумом... І через те (тут в арії Мітрени не залишалося нічого від Малінче) ганьба, якої завдано Монтесумі, негідна культури й могутності таких людей: «Якщо з далекої Європи добулися ви аж у цю частину світу, будьте повелителем, володарем, а не тираном».

З'являється Монтесума в кайданах. Розмова загострюється. Хвилюються музиканти маестро Антоніо під помахами його диригентської палички. Змінюються декорації, що їх приводять у рух складні механізми, виготовлені венеціанськими майстрами, і от уже на сцені яскравий краєвид озера Текскоко, на ньому безліч тубільних човнів. У глибині сцени — вершини вулканів. Зчиняється запекла битва між іспанцями та мексіканцями, чуються люті викрики, посвист стріл, брязкіт зброї, вбиті й поранені падають у воду, і раптом на задньому плані з'являються вершники, які й вирішують долю баталії. Переможно звучить сурма, вищать ріжки та флейти, палає флот індіанців. Завдяки бенгальським вогням та високій майстерності піротехніків дим, іскри, вогонь, розгубленість, відчай та гамір мають дуже вірогідний вигляд.

— Браво! Браво! — кричить американець.— Саме так це відбувалось! Саме так!

— А ви бачили? — хитро запитує Філомено.

— Не бачив, але кажу тобі, що це було так і годі...

Тікають переможені індіанці, зникають вершники, на сцені лишаються тіла мертвих та поранених, а Теутіле, немов покинута Дідона, хоче кинутись у вогонь та вмерти з великою помпою, аж тут з'являється Аспрано й оголошує, що батько вирішив її долю: її буде принесено в жертву старим богам, як колись Іфігенію, щоб погамувати гнів тих, хто з небес керує долями смертних.

— Ну що ж, це вплив класики. Може, так і треба,— із сумнівом каже американець, коли вдруге опускається пурпурова завіса.

---

[1] Атосса — мати Ксеркса, героїня трагедії Есхіла «Перси».
[2] Малінче — індіанка, Кортесова коханка, яку іспанці називали Марина.
[3] Протягом довгих сторіч
народ був такий недотепний,
що не відав навіть, які має скарби (*італ.*).
[4] Косумель — острів біля Мексіки, де висадився Кортес 1519 р.

Знову стукотять молотками робітники сцени, ставлячи декорації, повертається після перерви оркестр, звучить скорбна музика, яка нічого доброго не провіщає, піднімається завіса, і на сцені видно складену з великих каменів вежу, а на задньому плані — панораму великого міста Теночтітлана. На землі чомусь лежать тіла вбитих, і цього ніяк не може зрозуміти американець. Починається дія, Монтесума знову вдягнений Монтесумою («мій костюм, еге ж, таки мій...»), Теутіле у в'язниці, з'являються люди, що прийшли звільнити її, та Мітрена, яка збирається підпалити тюрму.

— Знов пожежа? — запитує Філомено, сподіваючись удруге побачити блискучий спектакль піротехніки. Але ні. Мов за порухом чародійної палички вежа перетворилась на храм, на порозі височить грізна покручена, довговуха, страшна статуя якогось бога, що скидається на чортів, вигаданих художником Босхом, чиї картини дуже любив король Філіпп II і які й досі припадають порохом у темних підземеллях Ескуріалу. Жерці в білих шатах називають цього бога Учілібос («Звідки вони взяли це ім'я?», чудується американець). Приводять Теутіле із зв'язаними руками, й от-от має початися жорстока церемонія. Сеньйор Массіміліано Мілер напружує над силу голос, який уже ледве витримує палке натхнення Антоніо Вівальді, і виводить тужливу арію, гідну підкореного монарха «Персів»: «Зорі, ви перемогли. /Я приклад того, які ви непостійні./ Я був царем, що вихвалявся божественною могутністю. /Тепер мене спіткала кара небесна, я полонений, я в кайданах, я нікчемна здобич чужої слави. /Я лиш сюжет майбутньої історії».

Американець умивався слізьми, розчулений цими високими стражданнями, аж тут сцена миттю змінилась, і ось ми вже на центральній площі Мехіко, прикрашеній ростральними колонами в римському стилі. Майорять у небі найрізноманітніші вимпели, прапорці, штандарти. З'являються полонені мексіканці з ланцюгами на шиї. Вони оплакують свою поразку, і коли здається, що знову мають початися вбивства, відбувається щось абсолютно несподіване, неймовірне, щасливе й абсурдне: Ернан Кортес милує своїх ворогів, і щоб скріпити дружбу між ацтеками та іспанцями, серед бучних вітань святкується весілля Теутіле з Раміро, і водночас переможений цар ацтеків присягається на вірність іспанському королю, а хор у супроводі струнних та духових оркестрів під керівництвом маестро Вівальді урочисто й піднесено оспівує мир і згоду, перемогу істинної віри та радощі Гіменея. Марш, величальна пісня на честь молодих, загальні танці, da capo, знову da capo, знову da capo, поки не опускається оксамитова пурпурна завіса.

Американець не тямив себе від люті.

— Брехня, брехня, все брехня! — закричав він і, отак вигукуючи: «Брехня, брехня, все брехня!», побіг до рудого ченця, який складав партитуру та витирав піт із чола великою хусточкою.

— Що... брехня? — спитав здивований музикант.

— Усе. Такий фінал — безглуздя. Адже історія...

— Опери створюють не історики.

— Але ж ніколи не існувала така мексіканська цариця, Монтесума не мав ніякої дочки, яка одружилася б з іспанцем.

— Хвилинку, хвилинку,— несподівано обурюється Антоніо.— Поет Алвізе Джусті, автор цієї музичної драми, вивчав хроніку Соліса, яку високо цінують за документальність та вірогідність. І там написано про царицю, так, так, дуже достойну і мужню жінку.

— Я ніколи про таке не чув.

— Розділ двадцять п'ятий, частина п'ята. А в четвертій частині розповідається, що дві чи три дочки Монтесуми одружилися з іспанцями. Так що одна чи дві, яка різниця...

— А звідки цей бог Учілібос?

— Не моя вина, що ваші боги мають такі неможливо важкі імена. Адже самі іспанські конкістадори, намагаючись передати мексіканську вимову, називали його Учілобос чи якось так.

— А, я вже здогадався, йдеться про Уїтсілопочтлі.

— І ви гадаєте, що таке ім'я можна вимовити або проспівати? Всі власні назви в хроніці Соліса неможливо вимовити, це якась тарабарщина: Істлапалальпа, Гоасокоалько, Ксікаланго, Тлакскала, Махіскатсін, Куальпопока, Ксікотенкатль... Я їх вивчив як артикуляційні вправи. Хто це вигадав таку неймовірну мову?

— А чого Теутіле перетворився у вас на жінку?

— Його ім'я можна вимовити, і воно схоже на жіноче.

— А що сталося з Гуатімосіном, справжнім героєм тих подій?

— Він би розладнав єдність дії... коли-небудь він стане дійовою особою в іншому творі.

— Але ж... Монтесуму вбили, кидаючи в нього каміння.

— Це дуже зіпсувало б фінал опери. Може, для англійців, які часто закінчують свої вистави вбивствами, різаниною, похоронними процесіями, це й годиться. А тут люди йдуть у театр, щоб розважитись.

— А куди ви поділи донью Марину, чого їй не знайшлося місця серед усього цього маскараду?

— Ця Малінче була негідною зрадницею, а нашій публіці не подобаються зрадники. Ніхто з наших співачок не взявся б за таку роль. Щоб бути гідною музики й аплодисментів, та індіанка мусила б зробити з Кортесом те саме, що Юдіф з Олоферном.

— Та ж ваша Мітрена визнає переваги конкістадорів.

— Але вона до кінця надихає ацтеків на боротьбу. Такі персонажі завжди мають успіх у публіки.

Американець, хоч і не з таким запалом, доскіпувався далі:

— Історія розповідає...

— Театр не історія. Митець має право на вигадку... Нещодавно в Парижі славетний пан Вольтер поставив на сцені трагедію, в якій ідеться про ідилічне кохання між Оросманом та Заїрою, історичними персонажами, котрі, якби вони жили в той час, коли відбувається дія, мали б — він за вісімдесят, а вона за дев'яносто років...

— Порохня сиплеться, а вони кохатись...— пробурмотів Філомено.

— ...Там ідеться також про пожежу в Єрусалимі, що його підпалив султан Саладін, а це неправда, бо ж підпалили й пограбували місто та вбили всіх його мешканців наші хрестоносці. А от зверніть увагу на те, що коли йдеться про святі місця, там усе правда, це таки справжня історія. Велика, гідна поваги історія!

— То, по-вашому, історія Америки не велика й не гідна поваги?

Чернець-музикант уклав скрипку у футляр з яскравою червоною підкладкою.

— В Америці все казкове: міфи про Потосі й Ельдорадо [1], міста-примари, морські губки, які розмовляють, лами з червоною вовною, індіанці, що чіпляють у вуха цілі колеса та їдять єзуїтів...

---

[1] Потосі — гора в Перу, з якої видобували срібло. Слово вживається фігурально в значенні казкового багатства.

Американець знову обурився:

— Якщо вам так подобаються казки, напишіть музику до «Шаленого Орландо» [1].

— Це я вже зробив, шість років тому.

— Але ви ж мені не скажете, що на сцені з'явився Орландо, в чому мати народила, перетнув всю Францію та Іспанію, плавом пересік Середземне море, не замочивши сідниць, та потрапив на Місяць дуже собі просто?..

— Годі базікати,— урвав їх Філомено, пильно дивлячись на спорожнілу сцену, де сеньйора Пірчер (Теутіле) та сеньйора Дзанучі (Раміро), стерши грим та переодягнувшись, обнімались та цілувались якось занадто палко, вітаючи одна одну з гим, що добре співали сьогодні (це була таки правда).

— Третя стать? — спитав американець, уживаючи найделікатніший вираз, який він знайшов, щоб висловити свою підозру.

— Нікому до цього немає ніякого діла! — вигукнув чернець. Він поквапно склав ноти і поспішив до гарненької Анни Джіро, яка нетерпляче чекала на нього в глибині сцени, змінивши розкішне вбрання на досить скромну сукню.

— Мені дуже прикро, що вам не сподобалась моя опера... Іншим разом я спробую написати музику на чисто італійську тему.

Молоточки на вежі Ороло́джіо щойно пробили шосту годину, сонні міські голуби злетіли вгору й посідали на вежу, затуливши разом із мрякою та туманом, покритий позолотою та емаллю великий годинник.

РОЗДІЛ VIII

І зазвучить сурма...
«Послання до Корінфян», 1, 52.

Намоклий від мряки одяг, здавалося, пахнув стайнею. Похмурий американець поринув у свої думки і дивився вниз, ніби рахуючи камені бруківки, синюваті у світлі вуличних ліхтарів. Він весь час щось шепотів, з його уст зривалися незрозумілі уривки слів.

— Невже вас так роздратувала опера, що її ми оце прослухали? — спитав Філомено.

— Не знаю,— відповів американець, переставши мурмотіти сам до себе.— Чернець Антоніо своєю екстравагантною мексіканською оперою заронив мені в душу багато всяких думок. Я нащадок людей, які народилися в Іспанії на березі Тахо, мій батько родом із Медельїна, так само як Ернан Кортес. Але сьогодні зі мною сталося щось незвичайне: чим далі йшла опера Вівальді та розвивалися всі її перипетії, тим дужче прагнув я, щоб перемогли мексіканці, я пристрасно жадав цього неможливого фіналу, адже ніхто краще за мене, що народився там, не знає, як насправді відбувались події. На свій превеликий подив я сподівався, що Монтесума переможе бундючних іспанців, і його дочка, немов біблійна героїня, вб'є вигаданого Раміро. І тут раптом я зрозумів, що стою на бік мексіканців, разом із ними натягую лук та бажаю поразки тим, хто дав мені життя. Якби я був Дон-Кіхотом, я підняв би меч проти своїх предків у кольчугах та шоломах.

[1] Орландо, або Роланд — герой французького епосу «Пісня про Роланда», персонаж поеми Аріосто.

— На те й театр, щоб переносити нас туди, куди ми неспроможні потрапити,— мовив Філомено.— Тільки в театрі ми можемо повернутися в минуле й пожити там.

— Театр також допомагає — про це ще писав один античний філософ — позбутися неспокою, що ховається на самому дні нашого єства... Побачивши вигадану Америку поганого лібреттиста Джусті, я відчув себе не глядачем, а учасником подій і дуже заздрив Массіміліано Мілеру, який носив вбрання Монтесуми, моє вбрання. Мені здавалося, що співак грає роль, призначену для мене, яку я через свою обмеженість та боягузтво неспроможний був виконати. І раптом я відчув себе не на своєму місці, далеко від себе самого і всього того, що є справді моїм... Іноді необхідно податися за три моря, щоб збагнути, де твоя батьківщина.

В цю хвилину на вежі Ороло джіо пробив годинник, як він це робив уже багато сторіч.

— Мені остогидло це місто з його каналами та гондолами,— провадив американець,— остогидли всі ці Ансільї, Каміли, Джульєтти, Анджели, Каттіни, Фаустольї, Спіни, Агатіни та інші, чиїх імен я не можу навіть згадати. Годі! Сьогодні ж увечері повертаюсь додому. Хочу дихати повітрям, яким дихав від народження, яке зробило мене тим, ким я є.

— Чернець Антоніо каже, що ми там живемо не в справжньому, а в казковому світі.

— Казками живиться історія, не забувай про це. Все наше видається тутешнім людям казковим, бо вони втратили відчуття казки. Вони називають казковим усе старе, ірраціональне, усе вчорашнє...— тут американець зробив коротку паузу,— і не розуміють, що казкове лежить у майбутньому. Всяке майбутнє — це казка...

Вони йшли по гамірній Торговій вулиці, на якій було менше народу, ніж звичайно, бо мряка все густішала й уже скрапувала з капелюхів. Тоді американець згадав про доручення, яких надавали йому друзі й приятелі з Койоакана напередодні його від'їзду. Він, звичайно, не збирався роздобувати зразки мармуру, польський янтарний ціпок чи унікальний халдейський манускрипт, не мав також наміру переобтяжувати себе барилами марраскінського вина чи римськими монетами. І дочка інспектора мір та вагівниць обійдеться без інкрустованої перламутром мандоліни, цю пишнотілу жіночку цікавить зовсім інша гра!.. Але ось у цій музичній крамничці він, мабуть, знайде сонати, концерти та ораторії, які просив скромний учитель співу та музики бідолашного Франсіскільйо. Вони з Філомено зайшли в крамничку. Для початку продавець приніс їм кілька сонат Доменіко Скарлатті.

— Веселий хлопець,— сказав Філомено, згадуючи нічний концерт.

— Кажуть, він тепер в Іспанії при дворі, й інфанта Марія Барбара великодушно сплачує всі його картярські борги, які ростимуть, поки існуватиме хоча б один гральний заклад.

— У кожного свої вади. Приміром оцей ось — схибнутий на жінках — і Філомено показав на концерти Антоніо Вівальді під назвами «Весна», «Літо», «Осінь», «Зима», над кожним із яких був надрукований у вигляді епіграфа гарний сонет.

— Вівальді завжди житиме навесні, навіть коли його захопить зима,— зауважив американець.

Продавець заходився вихваляти відому ораторію «Мессія» [1].

[1] Мессія — ораторія Г. Ф. Генделя.

— Оце утнув! — вигукнув Філомено.— Той саксонець не розкидається на дрібнички.

Він відкрив партитуру.

— Сто чортів! Та це ж партія для сурми. Якраз для мене.

І він захоплено читав та перечитував арію, написану Георгом Фрідріхом на два вірші «Послання до Коринфян». Над нотами, які під силу було виконати тільки першокласному музикантові, видніли слова, схожі на спіричуелс американських негрів:

The trumpet shall sound
And the dead shall be raised
Incorruptible, incorruptible,
And we shall be changed,
And we shall be changed!
The trumpet shall sound,
The trumpet shall sound! [1]

Коли багаж було спаковано, а ноти складено в гарну шкіряну валізу, прикрашену зображенням ацтекського календаря, американець та Філомено вирушили на вокзал. За кілька хвилин до відходу експреса, американець виглянув у вікно свого купе:

— Шкода, що ти залишаєшся,— сказав він негрові, який стояв на пероні, зіщулившись від холоду.

— Я залишаюсь тут тільки на один день. Сьогодні ввечері мені випадає щаслива нагода.

— Авжеж, авжеж... Коли ж повернешся на батьківщину?

— Не знаю. Спочатку поїду в Париж.

— Що тебе туди вабить? Жінки? Ейфелева вежа?

— Та ні. Жінки є всюди. Та й Ейфелева вежа давно вже не таке диво, хіба що для писак.

— Що ж тоді?

— У Парижі мене зватимуть «мсьє Філомено», і моє ім'я писатиметься через «ph» з гарненькою позначкою над літерою «е» [2]. А в Гавані я буду просто «чорномазий Філомено».

— Це коли-небудь зміниться.

— Хіба що буде революція.

— В революції я не вірю.

— Бо у вас забагато грошей і срібла там, у Койоакані. А люди з грішми революцій не полюбляють... Не те що такі, як я. Нас багато, й одного дня ми станемо «масами».

Знову — який уже раз за стільки сторіч? — пробив годинник на вежі Ороло джіо.

— Мабуть, я чую його востаннє,— сказав американець.— Тут я багато чого навчився.

— Подорожуючи, пізнаєш багато.

— Василь Каппадокський, святий і великий богослов, твердив в одному із своїх трактатів, що Мойсей багато чого навчився, живучи в Єгипті, і ніби Даниїл так добре вмів розгадувати сни — тепер це якраз у моді! — через те, що був учнем халдейських магів.

---

[1] Зазвучить сурма,
І мертві повстають
Нетлінними, нетлінними,
І ми змінимося!
І ми змінимося!
Зазвучить сурма,
Зазвучить сурма! *(Англ.)*

[2] Philomène *(франц.)*.

— Кожному своє,— сказав Філомено.— Мене найдужче цікавить моя сурма.

— Ти залишаєшся в доброму товаристві. Сурма інструмент рішучий і гідний пошани, хоч і вередливий.

— Саме тому він так часто звучить в дні винесення вироків, коли надходить час звести рахунки з усякими сучими синами,— сказав негр.

— Мабуть, вони не переведуться й до кінця світу,— мовив американець.

— От дивина,— зауважив негр.— Я тільки й чую, як говорять про кінець світу. Чому б не говорити краще про початок?

— Це буде день воскресіння,— сказав американець.

— У мене немає часу так довго чекати,— відповів негр.

Велика стрілка стрибнула, і годинник показав восьму годину вечора. Поїзд майже непомітно рушив назустріч ночі.

— Прощай!

— Надовго?

— До завтра?

— А може, до вчора...— відповів негр, але слово «вчора» заглушив протяжний свист локомотива...

Філомено повернувся до світла і несподівано помітив, що місто страшенно постаріло. Зморшки лягли на фасади будинків, стіни забруднилися й покололися, все вкрилося мохом, який з'явився ще до появи людини і почав псувати речі, тільки-но їх було створено. Дзвіниці, грецькі коні, сірійські пілястри, мозаїка, церковні бані та геральдичні емблеми — усе, що так вихвалялося в проспектах з метою залучити багатих туристів,— втратили принаду Святих Місць, на які цікаво дивитися лиш тоді, коли долаєш у подорожі до них безліч небезпек і труднощів. Рівень води в морі піднявся. Моторні човни сновигали по невеликих, але досить злих і настирливих хвилях, що билися об старі палі та підпірки, які все ще тримали на собі будинки, більш-менш пристойні завдяки сучасним перебудовам. Здавалося, Венеція з кожною годиною глибше й глибше занурюється у свої каламутні води. Велика скорбота насувалася тієї ночі на хворе приречене місто.

Але Філомено не сумував. Він ніколи не сумував. Сьогодні ввечері через півгодини почнеться концерт, якого він так довго чекав, концерт людини, що змусила сурму забриніти з не меншою силою, ніж гриміла сурма бога Захарії, Господа пророка Ісайї. Таке почуєш хіба в найурочистішому концерті небесного хору. І оскільки йому треба було ще багато зробити, щоб музика заговорила ритмами, він легкою ходою рушив до концертного залу, де афіші повідомляли, що через кілька хвилин задзвенить незрівнянний інструмент Луї Армстронга. І здавалося Філомено, що в цьому місті, збудованому на палях, живим, діяльним, спрямованим у майбутнє лишається для нього тільки ритм, первісні і водночас складні ритми, що існують тільки на цьому світі, адже люди довели — правда, зовсім недавно,— що музика є тільки на землі, а все інше — одноманітний контрапункт обертальної геометрії. Коли земляни дістались до Місяця, який вони обожнювали ще з часів стародавнього Єгипту, Шумеру та Вавілонії, вони з сумом переконались, що на ньому немає нічого, крім купи непотрібного зоряного каміння, вкритого пилом інших світів, які рухаються по своїх далеких орбітах, уже вирахуваних та обчислених, серед яких Земля всього лише одна з багатьох планет, нічим не гірша і не краща за інші, але вона, хоч би що там казали,

поки що єдина заселена планета сонячної системи, і Людина, хоч би якою зіпсованою та жалюгідною вона була, єдина мисляча істота у всесвіті (ніхто ще не довів протилежного), і найперше її завдання — займатися своїми повсякденними справами.

Людина шукала розв'язання своїх проблем у заклинаннях Огуна та Елегуа [1], у Ковчезі Завіту чи Вигнанні Гендлярів з храму, живлячись чистими некорисливими ідеями або споживаючи речі широкого вжитку, вірила в Слово, поклонялася Духові — все це її справа. Для Філомено поки що найголовніше в житті становила музика, звичайна земна, а не небесна музика. Біля входу до театру він показав свій квиток, і його провела до місця білетерка з величезними сідницями, і от посеред аплодисментів та вітальних вигуків з'явився чудовий Луї. Він підняв сурму й почав грати так, як тільки він умів це робити, мелодію Go down Moses [2], потім перейшов до Jonah and the Whale [3]. Звуки сурми линули до стелі театру, де летіли, застигши у своєму польоті, рожеві ангели, що належали, мабуть, майстерному пензлю Тьєполо [4].

І знову зазвучали біблійні ритми Ezekiel and the Wheel [5], а потім Hallelujah, Hallelujah [6], і Філомено згадав про Георга Фрідріха і про ту ніч. Тепер він спочиває в мармуровому пантеоні Вестмінстерського абатства поряд із Перселлом [7], що теж дуже добре знався на містичних та веселих мелодіях для сурми. І вже настроювали музиканти, що сиділи на сцені позаду соліста, свої інструменти: саксофони, кларнети, контрабаси, електричні гітари, кубинські барабани, маракаси (а чи не їхніх предків згадував поет Бальбоа під назвою «тіпінагуас»?), цимбали, литаври, якісь щіточки з торочками, трикутники-сістрос [8] та фортепіано з піднятою кришкою, яке навіть не пам'ятало, що в давнину його називали клавесином.

— Пророк Даниїл, який багато чого навчився в халдеїв, згадує в біблії про оркестр, який складався з сурми, сопілки, цитри, цівниці, гусел та арфи, які схожі на ці інструменти...— подумав Філомено.

А оркестр слідом за Луї Армстронгом уже почав блискучі варіації на тему I Can't Give You Anything But Love, Baby [9],— новий концерт барокко, до якого несподівано й таємниче приєдналися удари годинника на вежі Ороло джіо.

З іспанської переклала Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА.

---

[1] Міфічні персонажі африканських релігій у країнах Латинської Америки.
[2] Зійди, Мойсею (*англ.*).
[3] Йона та кит (*англ.*).
[4] Джованні-Баттіста Тьєполо (1699—1770) — венеціанський художник.
[5] Езекіїл та колесо.
[6] Алілуйя.
[7] Перселл (1659—1695) — англійський композитор.
[8] Сістрос — старовинний музичний інструмент стародавнього Єгипту.
[9] Я нічого не можу дати тобі, крім кохання, бебі.

Павел МАТЕВ

Павел Матев, нар. 1924 р.— болгарський поет і громадський діяч, нині головний редактор журналу «Славяне» Автор збірок «В строю» (1951), «Ясні далі» (1953), «Обов'язок» (1955), «З вірою в людей» (1959), «Людська тривога» (1960), «Час, батьківщина, любов» (1962), «Чайки спочивають на хвилях» (1965), «Нескривджені світи» (1969), «Сто поезій» (1970), «Вибрані поезії» (1972), «Нагромаджене мовчання» (1973), «Раптові паузи» (1976). Лауреат Димитровської премії.

* * *

Ідуть новітні покоління,
несуть нові думки й стремління,
вогонь дерзань, жагу обнов.

Що брати їм у спадок гідний:
тягар, що був нам необхідний,
а чи згорьовану любов?

Та тільки вдячними б зростали!
Ми ж, нелукаві, все спізнали —
і нехіть зла, й добра жагу.

Таж ми, зріднившися з землею,
сприймали пам'яттю й душею
і невагомість, і вагу.

А пройде смерть життєвим пругом —
то в космосі, а чи за плугом
спіткає нас остання мить.

І, наче мати, м'яко в глину
ти нас загорнеш, Батьківщино,
у неба сяючу блакить.

Без нас співатимуть простори,
життя шумітиме, як море,
нова у вічність піде рать.

Та в потрясіння історичні
у наші ступлять кроки звичні,
щоб спадок свій урятувать.

* * *

Сутеніє. Білінь. І ні звука.
Заметіль. Чистий сніг наміта.
Снігова білизна — антискука.
Срібна тиша — антисуєта.

Білий сніг. Ані сліду, ні крапки.
Всі стежки занесло. Супокій.
Світ немов виглядає з-під шапки:
люди, верби, хати, водопій...

Літ немає. На гребні крутому
час недвижний. Заметів горби.
І, присвячені часові тому,
ми не відаєм туги й журби.

У гладенькі ввіходимо форми.
Мовчимо. Ми не проти умов.
Білизна — наша тиха норма,
в ній і честь, і нескучна любов.

Однозначним багатством сьогодні
ми наситимо душі й слова.
І тому, що йдемо безтурботні,
не чекаємо й на торжества.

* * *

Причетні до нетлінного, та тлінні
йдемо, мов тимчасові ті сонця.
І в грудях стомлених несем сумлінні,
налякані ударами серця.

Подолані льоди стискають німо
потоки ніжності, порив палкий.
Проходять близько нетерплячі зими.
Стає контраст суворий і жорсткий.

Народжуються в душах напівтони,
та поринають мовчки в безгомінь.
І на стежинах елегійних тоне
і мре жаданих крокусів світлінь.

А в голові думки (подібно птахам,
край маяків) летять. На що? Куди?
Над пам'яттю, обов'язком, над шляхом —
чуття астральні зімкнуть проводи.

Не сполохніть! Згасають небозводи.
А мовчазливі дні вже почались.
При стриманому вияві свободи
ми проривались у найглибшу вись.

Тож славу ми лелієм і колишем.
Для нас вітчизна, мов священний храм.
Хай буде пісня, що її залишим,
як та, де славиться Іван Шишман [1].

З болгарської переклав
Дмитро БІЛОУС

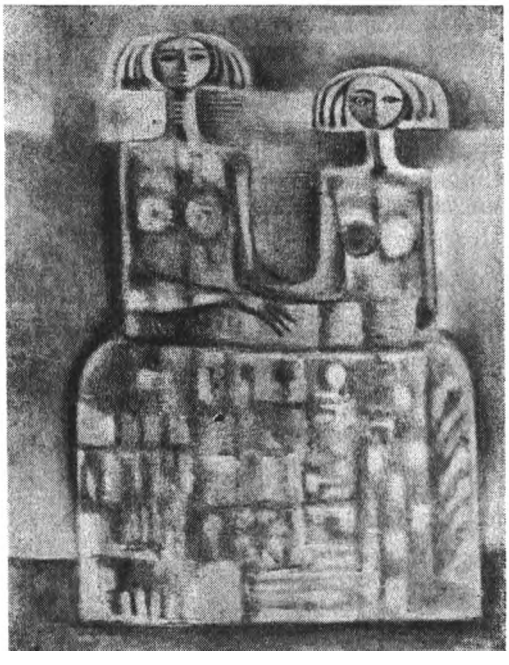

Дві жінки в червоному. 1967.

[1] Іван Шишман (1371—1393) — болгарський цар, боротьба якого проти османського ярма оспівана в народних піснях і легендах.

Андрей ГЕРМАНОВ

Андрей Германов (нар. 1932 р.) — болгарський поет і перекладач, автор поетичних збірок «Парості» (1959), «Родовий герб» (1964), «Рівнодення» (1965) «Запам'ятай мене» (1967), «Перетворення» (1968), «Люте сонце» (1969), «Міст» (1970), «Як зітхання» (1970), «Абетка» (1970), «Острови» (1972), «Поезії» (1973), «Чотиривірші» (1974).

* * *

Ненавидіти плоть свою почав я —
вона моїх велінь
не визнає.
Колишні пропадають насолоди —
де втіха рух зробити несподіваний,
горіх твердий зубами розколоти,
босоніж на світанку перейтись
по крижаному березі ріки?
Я з цим нічого
вдіяти не можу.
Все довшою стає дорога кожна.
Дівчата все принадливішими стають,
І все незрозумілішими — юнаки.
Радіти їм
і їм заздростить буду.

Все більше й більше вікових кілець моїх.
Вони все тонші й тонші, майже непомітні.
Так буде довго — аж якогось дня
себе впізнати я не зможу в дзеркалі,
але спокійно все це я прийму.
Це безперечно буде знак того,
що треба з власним тілом
розлучатись.
Я з цим нічого вдіяти не можу.

Я ТВІЙ ДРУГ

Про тих, які померли сто років тому,
нема згадки;
і нема згадки про тих,
які народяться за сто років.

На тонкому хребті
між двома безоднями затуманеними,
на синій піщинці
між двома небуттями —
так я живу.

Незгодою називається моя сила.

А моє життя — тоненький рисунок,
накиданий усмішкою і сльозами
на полотні вітру.

Тонкі його обриси видно
тільки там, де вони
перетинаються з життями інших людей,
нарисованих так само на вітрі.

З болю постає мій оптимізм.

Знаєш?
Я незабаром одійду.
Тебе не буду більше ображати.
Не гнівайся на мене, я — твій друг.

ВІДСТАЮЧИЙ ЛЕЛЕКА

Своїх тримайся! Не ламай маршрут!
Лети на південь! Захлинайся в зморі!
Впади без подиху, розбийсь на морі,
Однак лети! Не залишайся тут!

Що ж, матимеш і тут за склом тепло,
Зимівлю безтурботну, ситу, милу,
І ласкою тобі повернуть силу,
І вигоять поламане крило.

Та збудяться простори голубі,
Дихнуть весною небеса безкраї,
А ти, важкий, чекати будеш зграї,
Ключа свого, що смерть несе тобі.

Він упаде, неначе пізній сніг...
Ти знаєш сам, що станеться з тобою.
Ти будеш затаврований ганьбою,
Бо ворог той, хто залишив своїх!

Заклекотять, заляскають дзьоби,
Ненависний, стоятимеш між ними,
Ти — недостойний неба — з кам'яними
Крильми... Мовчи і кроку не зроби.

Вони тебе клювати розпочнуть —
Найперше ті, з ким ви в ключі літали.
Дзьоби червоні й гострі, мов кинджали,
Тебе проб'ють і на шматки потнуть.

А вже коли злетять і надовкруг
Почнуть у небесах ширяти браття,
Ти будеш, ніби вигасле багаття,
Як дим над жаром крові встане пух...

Тому лети і не ламай маршрут,
Своїх тримайся! Захлинайся в зморі!
Впади без подиху, розбийсь на морі,
Однак лети! Не залишайся тут!

З болгарської переклав
Дмитро ПАВЛИЧКО

ГІСТЬ ІЗ СЕЛА

ОПОВІДЬ

В міському тіснуватому костюмі,
надіваному раз на два-три роки,
у черевиках дивної моделі,—
з сільмагу, із уцінених товарів,—
із напханим портфелем у руці,
якийсь, немов змалілий і здрібнілий,
якийсь непевний зовсім тут постав.

Але ти пам'ятаєш, пам'ятаєш
сердечну теплоту у нього дома:
з ракією, салатом, простинею
хрусткою в білосніжній прохолоді...
Перед курним сільрадівським майданом
софійську дав йому свою адресу
з проханням «завітати коли-небудь» —
адже й самі, мовляв, ми із села...

ім'я забув ти тільки, та нічого...

Він, премійований путівкою в Софію,
приїхав подивитись на борців.
Готелі всі заповнені були.
Але згадав... А, може...
— Ну, звичайно! —
що за питання — запросто заходьте! —
моя дружина буде дуже рада...
Вона завжди виходить рано-вранці
і через те не прибрано в кімнаті...
Але ти наливаєш коньяку
і, що б там не було, ведеш розмову.
З підвищеним питаєш інтересом
про всіх людей, незгадуваних досі;
от злегка ти торкаєшся речей,
знайомих здалека, незрозумілих,
веселі повідаючи історії...
А він важкий, спокійний, неквапливий,
розумний погляд на тобі спиняє
(не погляд — терези, ті дві тарелі,
на котрих кожне слово, річ і думка
свою правдиву виявлять вагу!)
і зрідка мовить щось. Але тоді
потік твого гучного красномовства
розплескується, наче од каміння,
і ти здригаєшся, помітивши зненацька,
що мимоволі каламуть спливає...
Кудись ти поспішаєш, випадково
скрадливим поглядом ковзнувши по годиннику,
та він спіймав твій погляд, важко встав.
Непевний, ти запрошуєш на вечір.

Із усміхом, ба ні, із тінню усмішки
він обіцяє
і не обіцяє.
Увечері приходить досить пізно.
— Дружина так хотіла вас побачить,
але не дочекавшися, лягла.
На кухні дещо нам приготувала...
Він чемно відповів, що вже вечеряв.
І на дивані у світлиці ліг.

А ти навшпиньки перейшов у спальню.
Дружина ще не спить, але мовчить.
І ти, за голову заклавши руки,
не можеш довго, довго ще заснуть...
Уперше дорогі оці гардини
тобі здалися гратами, що навхрест
закреслювали місяць золотий.
Уперше сутінь тихої кімнати
засмоктує тебе, немов трясовина,
і речі, мов ті звірі, притаїлись,
щомить готові кинутись на тебе...

Присвячуєш ти день, щоб походити з ним.
«Копито» [1] йому зовсім нецікаве.
Тож хвалить, щоб тебе лиш не образить.
З усього баченого щось запам'ягав,
та все не те, на що ти сподівався.
В картинній галереї — годувальницю,
що з дитинчам присіла серед поля,
в міському гаморі — тролейбус без кондуктора,
на вулицях афіші з ім'ям Гюрги [2]...
і магазини, де товарів повно...

Сеанси боротьби сьогодні закінчились.
Отож наблизився і час від'їзду.
Ти знову сам — кудись пішла дружина.
Ви мовчки пили каву. Він підвівся,
бере свого розбухлого портфеля
ще з кількома пакетами («Нехай
і ми добряче там порозкошуєм!»),
І вирушає в одязі міському,
надіваному раз на два-три роки,
у черевиках дивної моделі,—
з сільмагу, із уцінених товарів.
Ти проводжаєш, дивишся услід:
як він іде, спокійний, неквапливий,
не дуже роздивляючись довкола,
і як незграбно у трамвай заходить...
Ось двері грюкнули.
Бере квитка.

---

[1] «Копито» — місце на горі Вітоші з виступом у вигляді кінського копита, обладнане для відпочинку.
[2] Гюрга Пинджурова — відома болгарська співачка, виконавиця народних пісень.

Він їде. Їде він. Додому їде.
Він їде до своїх. Своїх. Своїх!
Він їде до своїх!
А де — твої?

Трамвай на розі тонко заіржав,
неначе кінь, що рідний дім відчув.
А ти стоїш і дивишся услід,
а ти, селюк такий же довчорашній,
лише тепер у роздуми поринув...
Охоплює тебе бажання бити!
Охоплює тебе бажання пити!
Охоплює тебе бажання десь блукати,
на кожнім кроці кожного питати,
що трапилося нині, що з тобою?..

Заїжджена, банальна мелодрама.

Та будь спокійний. Все він зрозумів.
Та будь спокійний. Пробачав немало.
Та будь спокійний. Знов пробачить нам.
І сором,
біль
тобі стискає груди,
так ніби
серце в них
із грюком
защемили
важучі
двері!

З болгарської переклав
Дмитро БІЛОУС

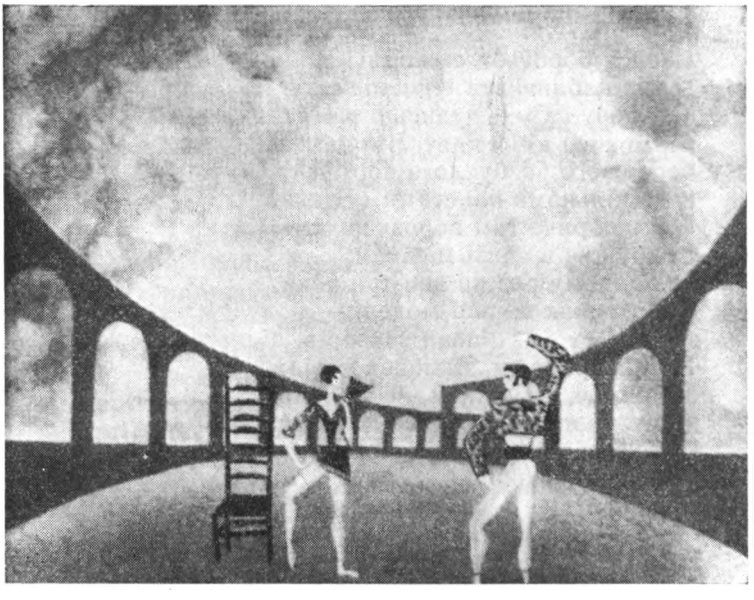

Кармен-сюїта. Ескіз-декорації. 1968.

НЕВІДОМИЙ ПЕРЕКЛАД ВОЛОДИМИРА САМІЙЛЕНКА

Володимир Самійленко посідає поважне місце серед українських перекладачів французької класичної літератури, яку письменник любив з дитинства і яку досконало знав. У другій половині 80-х років, бувши студентом Київського університету, він переклав пісні Беранже. Тоді ж таки Самійленко вперше звернувся й до Мольєра. Це був час, коли молодий поет і перекладач разом з Лесею Українкою, її братом Михайлом при підтримці М. Старицького та М. Лисенка організували з творчої молоді Києва й інших міст гурток «Плеяда» (назва навіяна французькою поетичною школою епохи Ренесансу). Молоді ентузіасти, натхнені прикладом титанічної праці І. Франка, прагнули згуртувати літературні сили на освоєння світової класики. Самійленкові переклади з Мольєра стояли в планах цього гуртка, й про них не раз мовиться в листах Лесі Українки.

Освоєння спадщини геніального комедіографа поет почав із славетного «Тартюфа». Тринадцять років він обточував і полірував свою нелегку працю. «Це була пекельно тяжка робота, зважаючи на всі трудності форми і мови»,— писав він 21 березня 1901 р. Після опублікування «Тартюфа» 1901 р. в «Літературно-науковому віснику» Самійленко не переставав удосконалювати свій переклад, але це, на жаль, залишилося поза увагою редакторів пізніших перевидань.

Паралельно з «Тартюфом», типовою соціально-психологічною комедією, Самійленко перекладає й інший твір Мольєра — «Шлюб з примусу», блискучий зразок комедії-балету в спадщині великого драматурга, та його сповнену променистим гумором комедію «Лікар не по своїй волі», котра яскраво відбивала творче першоджерело — старовинний народний фарс.

Як дізнаємося з Самійленкового листа до редактора львівського журналу «Зоря» В. Лукича (Левицького), переклад комедії «Лікар не по своїй волі» ще навесні 1890 р. був пересланий до згаданого журналу. Про долю цього перекладу автор допитувався й пізніше, ладен був переписати його ще раз, якщо він загубився в дорозі чи в редакції, але переклад так і не був надрукований. Що з ним трапилося, що відповіла редакція авторові — досі не з'ясовано.

Не поталанило цьому перекладові й пізніше, а згодом Самійленко взагалі його загубив. Дехто вважав, що «Лікаря не по своїй волі» просто «зачитали», інші простежували його шлях до Петербурга, звідки він з поміткою цензури «К представлению неудобно» нібито повернувся назад.

З матеріалів цензури видно, що 18 вересня 1896 р. Самійленко справді звертався з перекладом «Лікаря не по своїй волі» до Головного управління в справах друку. Як належало тоді, він подав на розгляд два примірники рукопису. Петербурзька цензура не дозволила використати переклад для театральної вистави і 8 жовтня повернула Самійленкові один примірник рукопису, який пізніше теж пропав.

Навесні 1965 року мені пощастило знайти другий примірник. Він зберігся у відділі рукописів Ленінградської державної театральної бібліотеки ім. А. В. Луначарського (цензурний № 11401, каталоговий — 27737, номер збереження — 27453). Це загальний зошит, 83 сторінки якого списані чітким Самійленковим почерком. На титульній сторінці постав-

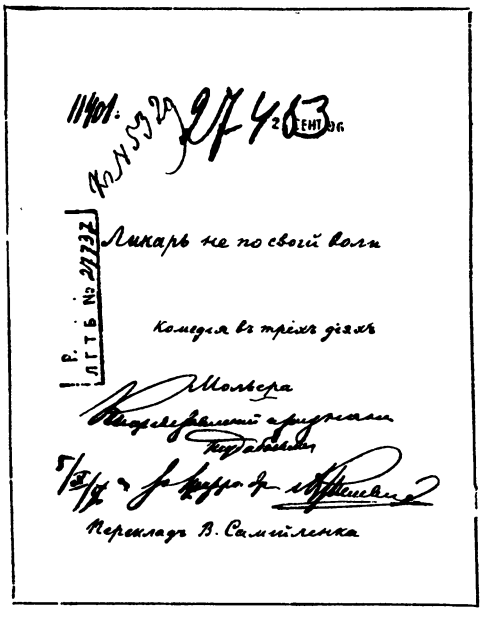
Лікарь не по своїй волі

Комедія в трьох діях

Мольєра

Перекладъ В. Самійленка

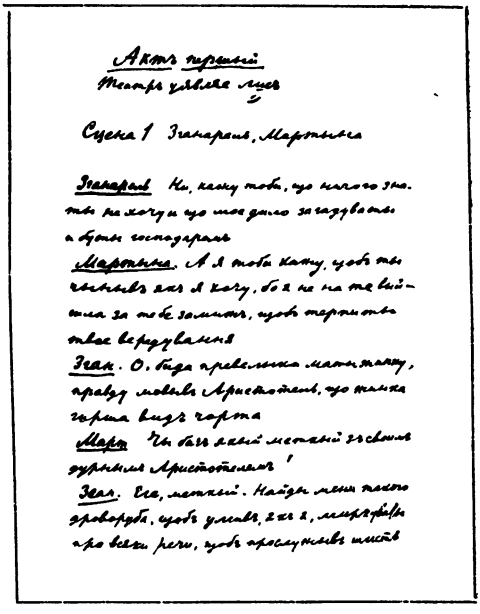
Акт перший

Сцена 1 Згарарель, Мартина

Згарарель Ні, кажу тобі, що нічого знати не хочу і що моє діло заглядувати в батьки господарь

Мартина. А я тобі кажу, щоб ти слухав, як я хочу, бо я не на те вийшла за тебе замуж, щоб терпіти твоє вередування

Згар. О, біда превелика мати жінку, правду мовив Арістотель, що жінка гірша від чорта

Март. Чи бач який мотаний-перемотаний дурниця Арістотель!

Згар. Еге, мотаний. Найди мені такого зговорбу, щоб умів, як я, міркувати про всякі речі, щоб прислухав шість

Автографи Володимира Самійленка.

лена резолюція цензора: «К представлению признано неудобным». З цього автографа й публікується п'єса зі збереженням усіх лексичних особливостей перекладу.

Самійленків «Лікар не по своїй волі» й досі не втратив привабливості, й ми його сприймаємо не тільки як цікаву історико-літературну пам'ятку, а й як тривку літературно-естетичну цінність.

В умінні передати простоту й народність мови оригіналу, його мовні засоби комізму відповідними засобами рідної мови з Самійленком і сьогодні ще треба змагатись.

Художність перекладу зумовлена не тільки глибоким розумінням оригіналу, а й чудовою обізнаністю перекладача з говірками різних регіонів України. Наприклад, щоб передати розмовний колорит французького оригіналу розмовним колоритом рідної мови, Самійленко свідомо не послуговувався говіркою однієї якоїсь місцевості, а вміло синтезував елементи і Лівобережжя («Ке лиш твою руку», «вп'ять», «нечуственність» та ін.), і Галичини («Я поберіг би ся її вилічувати», «ходив на шпацір» тощо). І робив це з великим чуттям міри. Мав рацію І. Франко, який на початку нинішнього століття висловився, як зауважив М. Рильський, «не без потайної, можливо, заздрості і з явною любов'ю»: «Ніхто з сучасних українських і галицьких поетів не посідає секрету і ясного вислову в такій мірі, як Володимир Самійленко». Згадаємо, що саме Самійленко ще з 80-х років минулого століття обгрунтовував товаришам по перу потребу дбати про милозвучність мови, що саме він після перемоги Великого Жовтня звертався до письменників і журналістів з працями «Дбаймо про фонетичну красу мови», «Чужомовні слова в українській мові». Праця Самійленка над словом повчальна. У публікованому перекладі вона значною мірою й забезпечила оте, кажучи словами М. Рильського, «органічне схрещення» галльського сміху з сміхом народу, котрий створив безсмертного Купер'яна і його мудре «якось-то буде»...

Недаремно Максим Рильський назвав автора українського «Тартюфа» та переспівів з Беранже «високим авторитетом у перекладацькому ділі».

Михайло ЧОРНОПИСЬКИЙ

м. Луцьк.

ЖАН БАТІСТ МОЛЬЄР

ЛІКАР НЕ ПО СВОЇЙ ВОЛІ

КОМЕДІЯ В ТРЬОХ ДІЯХ

Дійові особи

ЖЕРОНТ.
ЛЮСЕНДА — його дочка.
ЛЕАНДЕР — Люсендин коханий.
ЗГАНАРЕЛЬ.
МАРТИНА — його жінка.
РОБЕРТ — сусіда Зганареля.
ВАЛЕР — Жеронтів слуга.
ЖАКЕЛИНА — мамка в домі у Жеронта.
ЛУКА — її чоловік.
ТІБО — селянин.
ПЕРРЕН — його син.

Діється на селі.

АКТ ПЕРШИЙ

Театр
[являє собою][1] ліс.

СЦЕНА 1.

Зганарель, Мартина.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ні, кажу тобі, що нічого знати не хочу і що моє діло загадувати і бути господарем.

МАРТИНА. А я тобі кажу, щоб ти чинив, як я хочу, бо я не на те вийшла за тебе заміж, щоб терпіти твоє вередування.

ЗГАНАРЕЛЬ. О, біда превелика мати жінку; правду мовив Арістотель, що жінка гірша від чорта.

[1] В автографі: уявляє.

МАРТИНА. Чи бач який меткий з своїм дурним Арістотелем!

ЗГАНАРЕЛЬ. Еге, меткий. Найди мені такого дроворуба, щоб умів, як я, міркувати про всякі речі, щоб прослужив шість років у славетного лікаря і щоб у молодих літах вивчив напам'ять усю його науку.

МАРТИНА. Ох ти надутий дурню!

ЗГАНАРЕЛЬ. Ох ти волоцюго!

МАРТИНА. Проклятий той день і година, що я надумала з тобою побратися.

ЗГАНАРЕЛЬ. Проклятий той крючок нотаріус, що дав мені підписати мою руїну.

МАРТИНА. Чи тобі ж нарікати на свою долю? Чи маєш ти право хоч на хвилину не посилати хвалу богові за те, що я стала твоєю жінкою? Чи ти варт того, щоб одружитись із такою особою, як я?

ЗГАНАРЕЛЬ. Правда, що ти мені зробила велику честь; було мені чим похвалитись зараз по весіллі. Ой, хоч не змушуй мене говорити про се. Я скажу таке...

МАРТИНА. Що? Що ти скажеш?

ЗГАНАРЕЛЬ. Годі, киньмо се діло. Буде й того, що ми щось знаємо, а ти щаслива, що на мене натрапила.

МАРТИНА. Я щаслива, що на тебе натрапила! Чоловік, що доведе мене до шпиталю! Бахур, зрадник! Проїдає все, що в мене є!..

ЗГАНАРЕЛЬ. Брешеш, я дещо пропиваю.

МАРТИНА. Спродує одно по одному все, що є в хаті!

ЗГАНАРЕЛЬ. Значить, живу з господарства.

МАРТИНА. Поперенóсив[1] усе, навіть моє ліжко.

ЗГАНАРЕЛЬ. Будеш раніш уставати.

МАРТИНА. На останку, не зоставляє жодної мебелі в цілім домі.

ЗГАНАРЕЛЬ. Легше буде переїздити.

МАРТИНА. Од ранку до самісінького вечора тільки й робить, що п'є та гуляє!

ЗГАНАРЕЛЬ. Щоб не занудитись.

МАРТИНА. А мені ввесь той час, що робити з своєю сім'єю?

ЗГАНАРЕЛЬ. Все, що забажаєш.

МАРТИНА. У мене четверо бідних діточок на руках.

ЗГАНАРЕЛЬ. А ти їх пусти додолу.

МАРТИНА. Адже вони раз у раз хліба просють!

ЗГАНАРЕЛЬ. А ти їх нагодуй батогом. Коли я добре наївся й напився, я хочу, щоб усяк у моїм домі був не голоден.

МАРТИНА. Чи так воно й далі буде, п'янюго?

ЗГАНАРЕЛЬ. Моя дружино, не бунтуй, будь ласка.

МАРТИНА. Щоб я раз у раз терпіла твою сваволю й розпусту!

ЗГАНАРЕЛЬ. Ось не гнівайся, моя жіночко.

МАРТИНА. Хіба я не знайду способу тебе провчити?

ЗГАНАРЕЛЬ. Моя жіночко, ви знаєте, що в мене серце не дуже терпляче і що в мене доволі важка рука.

МАРТИНА. Сміюся я з твоїх погріз.

ЗГАНАРЕЛЬ. Моя жіночко, моє сердечко, у тебе свербить шкура, як звичайно.

МАРТИНА. Я тобі покажу, що не боюсь тебе ні от тілечки...

ЗГАНАРЕЛЬ. Дружинонько моя любая, ти хочеш од мене чогось дістати.

---

[1] Тут і далі наголоси поставлені перекладачем. — *Ред.*

МАРТИНА. Чи не думаєш ти, що твої слова мене злякають?
ЗГАНАРЕЛЬ. Бажаннячко моє милеє! Я тобі намну вуха.
МАРТИНА. П'янюга ти, от що.
ЗГАНАРЕЛЬ. Ой, битиму.
МАРТИНА. Бочка горільчáна!
ЗГАНАРЕЛЬ. Розтовчу!
МАРТИНА. Бридкий!
ЗГАНАРЕЛЬ. Я тебе оддубасю!
МАРТИНА. Зрадник! напасник! брехун! ледащо! дурисвіт! шибеник! ланець! заволока! пройдисвіт! розбишака! злодій!
ЗГАНАРЕЛЬ. А, так ти хочеш... *(Б'є її палицею)*.
МАРТИНА *(кричить)*. Ой! ой! ой! ой!
ЗГАНАРЕЛЬ. Оце певний спосіб тебе присмиряти.

СЦЕНА 2.

п[ан] Роберт, Зганарель, Мартина.

РОБЕРТ. Ой-ой-ой! Що се таке? Який сором! Хіба ж можна так бити свою жінку?
МАРТИНА. А як я сама хочу, щоб він мене бив.
РОБЕРТ. О, то я з дорогою душею пристаю на те.
МАРТИНА. Чого ви мішаєтесь?
РОБЕРТ. Вибачайте.
МАРТИНА. Хіба се ваше діло?
РОБЕРТ. Ваша правда.
МАРТИНА. Подивіться, люди добрі, який найшовся — хоче не дати чоловікам бити своїх жінок!
РОБЕРТ. Я беру назад те, що сказав.
МАРТИНА. Чого ви тут не бачили!
РОБЕРТ. Я нічого...
МАРТИНА. Чи то ваше діло втручати сюди свого носа?
РОБЕРТ. Ні.
МАРТИНА. Знайте свої справи.
РОБЕРТ. Я більш ні слова не кажу.
МАРТИНА. Мені подобається, щоб мене бито.
РОБЕРТ. То й добре.
МАРТИНА. Вам тут не діло.
РОБЕРТ. Правда.
МАРТИНА. А ви дурень, що лізете туди, де вам нема що робити. *(Б'є його по щоці)*.
РОБЕРТ. Куме, вибачайте мені, прошу від щирого серця. Робіть, як знаєте. Бийте, товчіть вашу жінку. Я вам ще й поможу, коли ви схочете.
ЗГАНАРЕЛЬ. А я того не хочу.
РОБЕРТ. А, то се діло інше.
ЗГАНАРЕЛЬ. Я хочу бити її, коли мені хочеться, і не бити, коли не хочеться бити.
РОБЕРТ. Авжеж не як.
ЗГАНАРЕЛЬ. Се моя жінка, а не ваша.
РОБЕРТ. Певна річ.
ЗГАНАРЕЛЬ. Ви не можете мені загадувати.
РОБЕРТ. Згоджуюсь.
ЗГАНАРЕЛЬ. Навіщо мені здалась ваша поміч!

РОБЕРТ. Так, так.

ЗГАНАРЕЛЬ. А ви причепа, що мішаєтесь до чужих справ. Знайте, що Ціцерон сказав, що між деревиною і пальцем ніколи не клади кори. *(Б'є Роберта і виганяє).*

СЦЕНА 3.

Зганарель, Мартина.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ну давай помиримось. Руку!

МАРТИНА. Еге, ти мене так побив.

ЗГАНАРЕЛЬ. То нічого, давай руку.

МАРТИНА. Не хочу.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ну!

МАРТИНА. Ні, не хочу.

ЗГАНАРЕЛЬ. Моя жіночко!

МАРТИНА. Ні, ні.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ну-бо, кажу тобі.

МАРТИНА. Не хочу нічого.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ну, ходи, ходи.

МАРТИНА. Ні, я буду сердитись.

ЗГАНАРЕЛЬ. Та се казна-щó! Ходи сюди.

МАРТИНА. Геть від мене.

ЗГАНАРЕЛЬ. Кажу тобі, давай руку.

МАРТИНА. Ти мене дуже зневажив.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ну, то я прошу вибачення. Ке лиш сюди твою руку.

МАРТИНА. Я тобі прощаю. *(Набік).* Але ти в мене заплатиш за се.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ти дурна, що звертаєш на се увагу. Такі невеличкі оказії потрібні коли-не-коли в приятельстві, а п'ять чи шість стусанів тільки поновляють кохання між людьми, що люблятьcя. Тепер я піду в ліс і обіцяю тобі більш ніж сто дровин нарубати. *(Іде в ліс).*

СЦЕНА 4.

Мартина сама.

Добре, якою б я себе не вдавала, а я не забуду своєї зневаги. Я аж не тямлюсь, як би мені знайти способу покарати тебе за твою бійку. Я добре знаю, що жінка повсякчас має чим віддячити чоловікові, але ся кара надто легенька для мого шибеника. Я хочу такої помсти, щоб він її гірше почув, а се ще не задовольнить мене за ту кривду, що я маю.

СЦЕНА 5.

Валер, Лука, Мартина.

ЛУКА *(до Валера, не бачачи Мартини).* Бісова морока нам обом з цією комісією. Не знаю, що ми здобудемо.

ВАЛЕР. Що ж робити, бідний мій мáмчику, треба слухати пана, а до того ж нам єсть користь у тому, щоб його дочка, наша пані, була здорова. Певно, що її весілля, відкладене через хворобу, дасть нам сякий-такий прибуток. Горас щедрий і дуже дивиться за тим, щоб ніхто до неї не залицявся. Хоч вона й уподобала того Леандра, але ти знаєш добре, що її батько ніколи не схоче мати його зятем.

МАРТИНА *(сама собі).* Невже я нічого не вигадаю, щоб за себе віддячити?

ЛУКА *(до Валера).* Але яка ще дурна надія залізла йому в голову, коли вже всі лікарі потратили свою латину?

ВАЛЕР. Іноді буває, що як добре пошукаєш, то знайдеш, де не сподівався, те, чого раніш не знаходив.

МАРТИНА *(думаючи все, що сама)*. Так, треба помститись, як би там не було. Ся бійка знов мені підступає до серця; я її ніяк не забуду. *(Стрінувшись просто з Лукою й Валером)*. Ах, панове, вибачайте; я вас не бачила і міркувала в думках про дещо таке, що мене заклопотало.

ВАЛЕР. Кожний має в цьому світі свої клопоти; от і ми шукаємо дещо таке, що ми дуже бажали б найти.

МАРТИНА. Може, се таке діло, що я можу вам помогти?

ВАЛЕР. Се може бути. Ми силкуємось ізнайти такого мудрого чоловіка, такого особливого лікаря, щоб міг як-небудь помогти дочці нашого пана; вона має таку хворобу, що разом одібрала в неї язик. Багато лікарів уже повичерпували над нею всю свою науку; але трапляються іноді люди з пречудовими таємними ліками, з такими зіллями особливими, і ті люди часто роблять те, чого другі не змогли зробити. Ось чого ми шукаємо.

МАРТИНА *(набік)*. Ах, небо надихає мені чудовий спосіб, щоб віддячити своєму шибеникові. *(Голосно)*. Се добре, що ви до мене вдались, кращого порадника ви й не знайдете. Є в нас такий чоловік, пречудовний на світі чоловік для безнадійних хвороб.

ВАЛЕРЕ. Е, то скажіть, будь ласка, де його можна побачити.

МАРТИНА. Ви його знайдете он там, з того краю ліса; він тепер бавиться рубанням дров.

ЛУКА. Лікар рубає дрова!

ВАЛЕР. Ви хочете сказати, що він бавиться нарізуванням зілля?

МАРТИНА. Ні. Се надзвичайний чоловік і він любить таке; примхливий, чудний, дивний, такий, що ви б нікóли не сказали, щó він є. Він кумедно вдягається, любить іноді вдавати з себе темного чоловіка, ховає свою науку, і нічого не боїться так, як показувати свою чудову кебету в лікарстві, що має від бога.

ВАЛЕР. Дивна річ, що всі великі люди завсігди мають примхи; якесь маленьке зерно дурості замішано до їх розуму.

МАРТИНА. У цього така дурість, що трудно поняти віри. Вона доходить до того, що він іноді бажає бути побитим, щоб помирити її з своєю здатністю. І я кажу вам певно, що ви не дійдете краю, що він ніколи не признається, що він лікар, якщо забере в голову таку думку, аж поки ви не візьмете кожний палицю та не доведете його бійкою до того, щоб признався в тому, щó спочатку буде від вас крити. Ми так і робимо, маючи до його потребу.

ВАЛЕР. От кумедна дурість!

МАРТИНА. Правда, але потому ви побачите, що він творить дивá!

ВАЛЕР. Як він зветься?

МАРТИНА. Він зветься Зганарель. Та його легко пізнати. Сей чоловік має широку чорну бороду, носить комірчик, а одежу жовту й зелену.

ЛУКА. Жовту й зелену одежу! То се лікар для папуг!

ВАЛЕР. Але чи він справді такий тямущий, як ви кажете?

МАРТИНА. Аякже! Се та людина, що дива творить. Шість місяців перед сим одну жінку вже були покинули всі чисто лікарі. Шість годин уже думали, що вона мертва й лагодились її ховати; аж ось притягли силоміць того чоловіка, що про його ми кажемо; він подивився на неї і влив їй у рот краплю чогось, не знаю чого, і ту ж хвилину вона встала з ліжка і зараз стала ходити по хаті, неначе з нею нічого не було.

ЛУКА. А!

ВАЛЕР. Мабуть, то була краплинка золотого питвá.

МАРТИНА. Се могло бути. Потім, ще немає тому трьох тижнів, молодий хлопчик дванадцяти літ упав з дзвіниці, аж згори, додолу; розбив собі на бруку голову, руки й ноги. Тільки привели до його нашого лікаря, він зараз обмазав його всього якоюсь мастю, що сам він робить, і хлопець зараз ісхопивсь на ноги і побіг гратись у свинки.

ЛУКА. Еге!

ВАЛЕР. Мабуть, сей чоловік має ліки від усього на світі.

МАРТИНА. А то ж як?

ЛУКА. Йо! от якраз чоловік, якого нам треба. Ходімо по його.

ВАЛЕР. Дякуємо вам за ту потіху, що ви нам подаєте.

МАРТИНА. Але принаймні пам'ятайте добре мою пораду.

ЛУКА. Е, що там балакати; ми вже зробимо. Коли діло тільки за бійкою, то ми допевнимось свого.

ВАЛЕР *(до Луки)*. Ми дуже щасливі, що з нею зустрілися; я вже маю найкращу в світі надію.

СЦЕНА 6.

Зганарель, Валер, Лука.

ЗГАНАРЕЛЬ *(співає за сценою)*. Тра, ла, ла...

ВАЛЕР. Я чую, щось співає й рубає дерево.

ЗГАНАРЕЛЬ *(увіходить з пляшкою в руках, не бачачи Валера й Луки)*. Ла, ла, ла... Далебі вже доволі попрацював, можна й ковтнути разок. Наберусь трошки бадьору. *(Випиває)*. Сі дрова в'їлись мені, як усі чорти. *(Співає)*.

Пляшко мила, люба втіхо,
Ой забулькай мені тихо.
Ой забулькай мені, пляшко,
Бо чогось на серці важко.
Я щасливу долю маю,
Поки повна ти до краю;
Тільки ж горе чоловіку,
Що ти повна не до віку.

Е, до гаспида! Не треба плодити смутку.

ВАЛЕР *(до Луки)*. Ось він сам.

ЛУКА *(до Валера)*. Мені здається, що ваша правда, і що ми якраз на його натрапили.

ВАЛЕР. Побачимо зблизька.

ЗГАНАРЕЛЬ *(обнімаючи пляшку)*. Ах ти моя дурочко, як я тебе люблю, моя посудинко! *(Співає; помітивши, що Валер і Лука до його придивляються, спускає голос)*.

Я щасливу долю маю,
Поки... повна ти...

(Побачивши, що на його дивляться зблизька). Що за біс? Кого їм треба, цим людям?

ВАЛЕР *(до Луки)*. Певно це він.

ЛУКА *(до Валера)*. Ось він як вилитий, як нам його намальовано.

(Зганарель ставить пляшку додолу, коли ж Валер нахиляється, щоб йому вклонитись, він думає, що той хоче взяти пляшку, і переставляє її на другий бік; Лука робить те саме, що й Валер, Зганарель бере пляшку і держить перед своїм животом, з різними кумедними жестами).

ЗГАНАРЕЛЬ *(набік)*. Вони дивляться на мене і змовляються. Яка в їх думка?

ВАЛЕР. Добродію, чи се не вас звуть Зганарелем?

ЗГАНАРЕЛЬ. А що?

ВАЛЕР. Я питаюсь у вас, чи не ви зветесь Зганарелем?

ЗГАНАРЕЛЬ *(повертаючись до Валера, а потім до Луки)*. І так і ні; се дивлячись по тóму, чого вам од його треба.

ВАЛЕР. Ми тільки хочемо вчинити йому всяку гречність, яку зможемо.

ЗГАНАРЕЛЬ. Коли так, то мене звуть Зганарелем.

ВАЛЕР. Добродію, ми такі раді, що вас бачимо. Нас направили до вас за тим, що ми шукаємо; благаємо вас, поможіть нам, ваша поміч нам потрібна.

ЗГАНАРЕЛЬ. Якщо це, панове, належить до мого маленького ремества, то я радий вам служити.

ВАЛЕР. Добродію, ви нам робите велику ласку. Але накрийтесь, будьте ласкаві, добродію; сонце вам зашкодить.

ЛУКА. Добродію, наложіть шапку.

ЗГАНАРЕЛЬ. З цими людьми багато церемоній. *(Накладає шапку)*.

ВАЛЕР. Добродію, не вважайте за диво, що ми до вас прийшли. Дотепних людей завше запобігають, а нам казано про ваш хист.

ЗГАНАРЕЛЬ. Правда, панове, що я перший у світі майстер рубати дрова.

ВАЛЕР. Ах, добродію!..

ЗГАНАРЕЛЬ. Я не жалую праці і так їх рубаю, що навпроти їх нічого не можна сказати.

ВАЛЕР. Добродію, зовсім не про те річ.

ЗГАНАРЕЛЬ. За те ж я їх і продаю по сто десять су за сотню.

ВАЛЕР. Годі, будь ласка, про се говорити.

ЗГАНАРЕЛЬ. Обіцяюсь вам, що не віддам дешевше.

ВАЛЕР. Добродію, ми знаємо, щó до чого.

ЗГАНАРЕЛЬ. А коли ви знаєте, щó до чого, то ви знаєте, що я їх так продаю.

ВАЛЕР. Добродію, ви глузуєте, що...

ЗГАНАРЕЛЬ. Я зовсім не глузую і нічого не можу скинути.

ВАЛЕР. Будемо говорити інакше.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ви, може, й знайдете деінде дешевше; бувають дрова, і вп'ять же дрова: тільки ж за ті, що я рубаю...

ВАЛЕР. Е, добродію, киньмо сю розмову.

ЗГАНАРЕЛЬ. Божусь вам, що я вам їх не віддам ні на шеляг дешевше.

ВАЛЕР. Гай-гай!

ЗГАНАРЕЛЬ. Ні, на совість; так і заплатите. Я вам кажу по щирості; я не той, що дорожиться.

ВАЛЕР. Чи личить, добродію, щоб такий чоловік, як ви, бавився такими негречними хитрощами, щоб понижав себе до таких розмов; щоб чоловік такий учений, славетний лікар, як ви, крився перед очима люду і закопував у землю свою превелику кебету.

ЗГАНАРЕЛЬ *(набік)*. Він божевільний.

ВАЛЕР. Бога ради, добродію, не крийтесь перед нами.

ЗГАНАРЕЛЬ. Як?

ЛУКА. Вся оця плутанина не здасться ні на віщо. Вже я знаю, що знаю.

ЗГАНАРЕЛЬ. Що таке? Що ви хочете мені сказати? За кого ви мене вважаєте?

ВАЛЕР. За того, хто ви є, за великого лікаря.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ви самі лікар, а я не лікар і не був ним ніколи.

ВАЛЕР *(до Луки)*. На його вже дур найшов. *(Уголос)*. Не відмагайтесь більш; не будемо доходити до немилого краю.

ЗГАНАРЕЛЬ. До чого?

ВАЛЕР. До того, щó нас засмутить.

ЗГАНАРЕЛЬ. До біса! Доходьте до чого хочете, а я зовсім не лікар і не знаю, чого ви від мене хочете.

ВАЛЕР *(тихо)*. Добре бачу, що треба братись до способів. *(Уголос)*. Добродію, ще раз прошу вас, признайтесь, хто ви є.

ЛУКА. Е, годі: не плещіть більш казна-чого, а признайтесь по щирості, що ви лікар.

ЗГАНАРЕЛЬ *(набік)*. Я сказюсь!

ВАЛЕР. Навіщо зрекатися того, що вже відоме?

ЛУКА. Навіщо вам усі ці виверти, що ви ними зробите?

ЗГАНАРЕЛЬ. Панове, кажу вам одним словом, як би сказав і в тисячі слів, що я зовсім не лікар.

ВАЛЕР. Так ви не лікар?

ЗГАНАРЕЛЬ. Ні.

ЛУКА. Ви не лікар?

ЗГАНАРЕЛЬ. Ні, кажу ж вам.

ВАЛЕР. То коли ви того хочете, треба рішитись. *(Беруть кожний палицю і б'ють Зганареля)*.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ой! ой! ой! Панове, я все, що ви хочете.

ВАЛЕР. Навіщо ви, добродію, змусили нас до такого силування.

ЛУКА. Нащо завдавати нам праці вас бити?

ВАЛЕР. Запевняю вас, що мені дуже, дуже шкóда.

ЛУКА. Божусь головою; я далебі жалкую.

ЗГАНАРЕЛЬ. Що се за бісовина, панове, бога ради, чи се не глум? Чи ви обидва не при собі, що хочете, щоб я був лікарем?

ВАЛЕР. Як! Ви ще не подаєтесь і кажете, що ви не лікар!

ЗГАНАРЕЛЬ. Щоб мене чорт узяв, коли я лікар!

ЛУКА. Неправда, що ви лікар?

ЗГАНАРЕЛЬ. Ні, бодай мене задавить! *(Вони його знову б'ють)*. Ай! ай! Панове! Нехай так. Коли ви хочете, я лікар, лікар, навіть аптекáр, коли хочете. Я краще згожусь на все, ніж дам себе уколошкати.

ВАЛЕР. Ага! От і добре; я дуже радий, добродію, що бачу вас при розумі.

ЛУКА. Ви мені вкладаєте радощі в серце, як я бачу, що ви так говорите.

ВАЛЕР. Я прошу в вас вибачення від щирого серця.

ЛУКА. І я прошу вибачити за мою вольність до вас.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ой, до ката! Чи не помиляюсь я сам? Чи не зробився я лікарем, сам того не знаючи?

ВАЛЕР. Добродію, ви не будете каятись у тому, що виявили нам, хто ви є, побачите самі, що ви будете задовольнені.

ЗГАНАРЕЛЬ. Але скажіть мені, панове, чи не помиляєтесь ви самі? Чи справді ви певні, що я лікар?

ЛУКА. Присягаюсь головою.

ЗГАНАРЕЛЬ. Справді?

ВАЛЕР. Напевно.

ЗГАНАРЕЛЬ. Біс мене візьми, коли я знав про те.

ВАЛЕР. Як же, ви лікар найзручніший у світі.

ЗГАНАРЕЛЬ. А-а!

ЛУКА. Лікар, що вилічив не знаю вже й скільки хвороб.

ЗГАНАРЕЛЬ. А що!

ВАЛЕР. Одну жінку шість годин уважали мертвою, хотіли ховати, аж ось ви однією краплиною чогось повернули її до життя й зробили так, що вона стала ходити по хаті.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ач! Трясця йому!

ЛУКА. Дванадцятилітній хлопець злетів з верху дзвіниці, розтрощив собі голову, руки й ноги, а ви якоюсь мастю зробили, що він зараз ісхопився на ноги та й побіг гратись у свинки.

ЗГАНАРЕЛЬ. Еге, в біса!..

ВАЛЕР. На останку, добродію, ви будете задовольнені, ви візьмете, скільки схочете, якщо дастесь повести себе з нами.

ЗГАНАРЕЛЬ. Я візьму, скільки схочу?

ВАЛЕР. Так.

ЗГАНАРЕЛЬ. О! Я лікар, безперечно. Я був забув про те, але тепер пригадую. В чім річ? Куди треба піти?

ВАЛЕР. Ми вас поведемо. Бачите, от що: треба подивитись на панночку, що загубила свою річ.

ЗГАНАРЕЛЬ. Єй-богу я її не знаходив.

ВАЛЕР *(до Луки)*. Він жартовливий. *(До Зганареля)*. Ходім, добродію.

ЗГАНАРЕЛЬ. Без лікарського убрання?

ВАЛЕР. Ми вам добудемо.

ЗГАНАРЕЛЬ *(показуючи Валерові пляшку)*. Бачите ви отсе? Тут я кладу всі свої ліки. *(Повернувшись до Луки і плюнувши)*. Ви розітріть це по рецепту лікарському.

ЛУКА. Біс його батькові! Сей лікар мені подобається. Я думаю, що йому пощастить, бо він дуже веселий.

ЗАВІСА

АКТ ДРУГИЙ

У Жеронта в домі.

СЦЕНА 1.

Жеронт, Валер, Лука, Жакелина.

ВАЛЕР. Так, пане, я думаю, що ви будете задоволені, бо ми вам привели найбільшого лікаря в світі.

ЛУКА. О, превеличезного! До його треба по драбинці злазити. Всі інші не варт розв'язати йому черевика.

ВАЛЕР. Се така людина, що творить дива́.

ЛУКА. Звів на ноги таких людей, що вже були мертві.

ВАЛЕР. Він трошки вередливий, як я вам уже казав, і часами бувають хвилини, що його розум од його зникає, і тоді не видно, щó він є.

ЛУКА. Еге ж, він любить пожартувати і іноді можна сказати, не вам кажучи, що в його голові трошки жуки гудуть.

ВАЛЕР. Але внутрі він увесь наука і дуже часто він говорить речі зовсім високі.

ЛУКА. Коли в його пройде, він говорить зовсім як слід, наче книжку читає.

ВАЛЕР. Слава про його вже розійшлась тут, і всі до його збігаються.

ЖЕРОНТ. Я вмираю з нетерплячки, щоб його побачити. Швидше приведіть його до мене.

ЛУКА. Я по його піду.

СЦЕНА 2.

Жеронт, Жакелина, Лука.

ЖАКЕЛИНА. Далебі, пане, цей зробить це ж саме, що й другі робили. Я думаю, що нічого з того не вийде. Найкращі ліки, які можна порадити вашій дочці, на мою думку, се добрий і гарний чоловік, якого б вона любила.

ЖЕРОНТ. Ех, мамко, ви в усякі речі мішаєтесь.

ЛУКА. Мовчи, хазяйко, моя Жакелино, тобі не слід стромляти сюди твого носа.

ЖАКЕЛИНА. Я вам кажу й запевняю вас, що всі оті лікарі даватимуть тільки саму воду і що вашій дочці не треба ніякого зілля, бо чоловік буде їй таким лікарством, що вилічить усі дівчачі хвороби.

ЖЕРОНТ. Чи така вона тепер, щоб хто-небудь схотів нею собі світ зав'язати, з її хворобою, та й хіба ж вона не сперечалась із моїм бажанням, як я хотів її віддати заміж?

ЖАКЕЛИНА. Іще б пак ні! Ви хотіли її віддати за нелюба. Чому ви не схотіли віддати її за того Леандра, що впав їй у око? Вона б вас зараз послухалась, а я готова заложитись, що він би її взяв таку, як вона є, аби ви схотіли її віддати за його.

ЖЕРОНТ. Сей Леандер не те, що їй треба; в його немає жодного майна, як у того.

ЖАКЕЛИНА. У його дядько багатий, а він же його наслідник.

ЖЕРОНТ. Всі оці прийшлі маєтки — довга пісня, так мені здається. Нема нічого певнішого, як те, що вже маєш в руках. Дуже непевна річ покладати надію на те добро, що хтось для нас береже. Смерть, не щоразу прислухається до бажання й молитви наслідників, і можна ще добре виголодатись, якщо для того, щоб жити, доводиться чекати чиєїсь смерті.

ЖАКЕЛИНА. Зрештою, я щоразу чую, як кажуть, що в шлюбі не скарби потрібні, а щастя. Батьки й матірки мають негарний звичай завсігди питати: що в його є і що в неї є. І кум П'єр одружив свою дочку Сімонету з товстим Томасом тому тільки, що він має одним шматком більше винограднику, ніж молодий Робен, якого вона покохала. І от тепер бідне створіння зробилось жовте, як віск, і відтоді не поправляється ні трошки. Се вам добрий зразок, пане. Думають тільки про свою втіху, а я скоріш бажала б своїй дочці любого їй доброго чоловіка, ніж усі скарби на світі.

ЖЕРОНТ. Чи бач, як пані мамка розщебеталась! Мовчіть лишень, ви дуже збентежились і в вас загріється молоко.

ЛУКА *(потріпує раз у раз Жеронта по плечу)*. Мовчи, бісова жінко, ти не гречна; навіщо здались панові твої балачки? Він зна, що йому робити. Твоє діло давать дитині смоктати, а не пащекувати. Пан єсть батько своїй дитині і він, добрий і розумний, знає, чого їй треба.

ЖЕРОНТ. Легше, ой легше.

ЛУКА *(знов б'є по плечу Жеронта)*. Пане! Я хочу її трошки приборкати і навчити її, як вона повинна вас шанувати.

ЖЕРОНТ. Добре, але не треба сих жестів.

СЦЕНА 3.

Валер, Зганарель, Жеронт, Лука, Жакелина.

ВАЛЕР. Пане, приготуйтесь: ось іде наша медицина.

ЖЕРОНТ *(до Зганареля)*. Добродію, я щасливий, що вас бачу в своїм домі. Ми маємо до вас велику потребу.

ЗГАНАРЕЛЬ *(у докторській одежі, в дуже гострій шапці)*. Гіппократ каже... щоб ми обидва накрили голови.

ЖЕРОНТ. Гіппократ так говорить?

ЗГАНАРЕЛЬ. Так.

ЖЕРОНТ. В якій главі, скажіть, будь ласка?

ЗГАНАРЕЛЬ. У главі... про шапки.

ЖЕРОНТ. Коли Гіппократ так каже, то треба так і робити.

ЗГАНАРЕЛЬ. Пане докторе, дізнавшись про такі дивні речі...

ЖЕРОНТ. До кого ви говорите?

ЗГАНАРЕЛЬ. До вас.

ЖЕРОНТ. Я не доктор.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ви не доктор?

ЖЕРОНТ. Зовсім ні.

ЗГАНАРЕЛЬ. Справді?

ЖЕРОНТ. Справді.

ЗГАНАРЕЛЬ *(б'є його палицею)*.

ЖЕРОНТ. Ай! ай! ай!

ЗГАНАРЕЛЬ. Тепер ви доктор. Я сам ніколи не мав іншого диплому.

ЖЕРОНТ *(Валерові)*. Якого ти біса до мене привів?

ВАЛЕР. Я вам казав, що сей лікар жартливий.

ЖЕРОНТ. Добре, але я його випроваджу з його жартами.

ЛУКА. Не вважайте на се, пане; це тільки так, для сміху.

ЖЕРОНТ. Такі смішки мені не подобаються.

ЗГАНАРЕЛЬ. Прошу в вас, добродію, вибачення за ту волю, що я з вами взяв.

ЖЕРОНТ. Ваш слуга, добродію.

ЗГАНАРЕЛЬ. Мені шкода...

ЖЕРОНТ. Се нічого.

ЗГАНАРЕЛЬ. За те биття палицею...

ЖЕРОНТ. В тім немає злого.

ЗГАНАРЕЛЬ. Яке я мав честь вам учинити.

ЖЕРОНТ. Годі про це. У мене, добродію, є дочка, і вона вдалась у якусь дивну хворобу.

ЗГАНАРЕЛЬ. Я невимовно радий, що ваша дочка має до мене потребу. Я бажав би від щирого серця, щоб і ви мали таку потребу, ви і вся ваша родина, щоб я міг вам довести, як я бажаю вам послужити.

ЖЕРОНТ. Дуже вам завдячую сі почуття.

ЗГАНАРЕЛЬ. Запевняю вас, що се найкраще бажання моєї душі.

ЖЕРОНТ. Ви нас вельми цим пошанували.

ЗГАНАРЕЛЬ. Як зветься ваша дочка?

ЖЕРОНТ. Люсенда.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ах, яке добре ймення до ліків! Люсенда!

ЖЕРОНТ. Я піду подивлюсь, що вона робить.
ЗГАНАРЕЛЬ. Що се за висока жінка?
ЖЕРОНТ. Се мамка мого маленького сина.

СЦЕНА 4.
Зганарель, Жакелина, Лука.

ЗГАНАРЕЛЬ *(набік)*. Лихо його матері! От гарна штучка! *(Вголос)*. Ах, мамко, пречудова мамко! Моя медицина найнижча рабиня вашого мамчества, і я бажав би бути маленьким щасливим дитинчатком, що ссе молоко з ваших гарних грудей. *(Простягає до неї руку)*. Всі мої ліки, вся наука, ввесь мій хист на послугу вашу і я...
ЛУКА. За вашим дозволом, пане лікарю, гетьте від моєї жінки.
ЗГАНАРЕЛЬ. А, се ваша жінка?
ЛУКА. Еге.
ЗГАНАРЕЛЬ. А! то я не знав цього; я дуже радію, що ви любите одно одного. *(Він удає, що хоче обняти Луку і обіймає мамку)*.
ЛУКА *(відтягає Зганареля і стає між ними)*. Легше, будь ласка!
ЗГАНАРЕЛЬ. Запевняю вас, що я страшенно радий, що ви побралися. Поздоровляю її з таким чоловіком, як ви, а вас із такою жінкою — хорошою, розумною і огрядною. *(Знову ніби хоче поцілувати Луку, котрий простягає до його руки, але Зганарель пролазить попід руками і обіймає мамку)*.
ЛУКА *(відпихає його)*. Гей, до біса! Без ніжнощів, будь ласка.
ЗГАНАРЕЛЬ. Хіба ви не хочете, щоб я втішався з вами таким гарним сусідством?
ЛУКА. Зо мною втішайтесь скільки хочете, а до моєї жінки — зась!
ЗГАНАРЕЛЬ. Мені однаково дороге щастя вас обох, і коли я обіймаю вас, щоб показати вам мою радість, то я обіймаю теж і її, щоб і їй те ж показати. *(Робить таку саму штуку)*.
ЛУКА *(втретє його відпихає)*. Ах, напасть мені з цим лікарем.

СЦЕНА 5.
Жеронт, Зганарель, Жакелина, Лука.

ЖЕРОНТ. Добродію! Зараз вам приведуть мою дочку.
ЗГАНАРЕЛЬ. Я її дожидаю, добродію, з усією моєю медициною.
ЖЕРОНТ. А де ж вона?
ЗГАНАРЕЛЬ. Тут, усередині *(показуючи на лоб)*.
ЖЕРОНТ. Дуже добре.
ЗГАНАРЕЛЬ. Але як я цікавлюсь усією вашою родиною, то треба мені попробувати молоко у вашої мамки і подивитись на її груди. *(Наближається до Жакелини)*.
ЛУКА *(відтягає його і обкручує)*. Ні, ні, не треба. Навіщо се здалось!
ЗГАРАНЕЛЬ. Се лікарський обов'язок подивитися на груди мамки.
ЛУКА. Нема нічийого обов'язку, вибачайте.
ЗГАНАРЕЛЬ. То ти смієш перечити докторові! Геть відсіль!
ЛУКА. Сміятись я хотів.
ЗГАНАРЕЛЬ *(дивиться на його скоса)*. Я тобі нашлю пропасницю.
ЖАКЕЛИНА *(бере Луку під руку і теж обкручує)*. Геть собі звідси. Хіба я така маленька, що не зможу сама боронитись, коли б він зробив мені що-небудь негоже?

ЛУКА. Я не хочу, щоб він тебе зачіпав.

ЗГАНАРЕЛЬ. Пху! Який бридкий! Ревнує до своєї жінки!

ЖЕРОНТ. Ось моя дочка.

СЦЕНА 6.

Люсенда, Жеронт, Зганарель, Валер, Лука, Жакелина.

ЗГАНАРЕЛЬ. Чи се хвора?

ЖЕРОНТ. Еге. Вона в мене одна дочка і ніщо на світі не розважить мене, якщо вона вмре.

ЗГАНАРЕЛЬ. Нехай вона сього стережеться. Не слід, щоб вона вмерла без наказу докторського.

ЖЕРОНТ. Подайте дзиглик.

ЗГАНАРЕЛЬ *(сів між Жеронтом і Люсендою)*. От хвора, не то щоб дуже противна; я певний, що чоловік зовсім здоровий якраз би до неї приспосóбився.

ЖЕРОНТ. Дивіться: через вас вона засміялась.

ЗГАНАРЕЛЬ. Тим краще. Коли лікар смішить хворого, то се найкраща ознака. *(До Люсенди)*. Нуте, в чім річ? Що в вас таке? Де у вас болить?

ЛЮСЕНДА *(підносить руку до рота, до голови і до підборіддя)*. Ган, гі, гон, ган.

ЗГАНАРЕЛЬ. Га? Що ви кажете?

ЛЮСЕНДА *(так само)*. Ган, гі, гон, ган, гі, гон.

ЗГАНАРЕЛЬ. Що?

ЛЮСЕНДА. Ган, гі, гон.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ган, гі, гон, ган, га. Я вас не розумію зовсім. Яка се в біса мова?

ЖЕРОНТ. Добродію, се її хвороба: вона стала німою, і досі не можна було довідатись тому причини. Через сей припадок ми мусили відкласти шлюб.

ЗГАНАРЕЛЬ. А чого ж так?

ЖЕРОНТ. Той, за кого вона має вийти, хоче дождатись, поки вона одужає, та тоді вже кінчати діло.

ЗГАНАРЕЛЬ. Який же се дурень не хоче, щоб його жінка була німа? О, коли б дав бог, щоб моя захворувала так само, я поберіг би ся її вилічувати.

ЖЕРОНТ. Просимо ж вас, добродію, зробіть, що можна, щоб помогти їй у її лихові.

ЗГАНАРЕЛЬ. О, не турбуйтесь. Скажіть мені, ся хвороба її дуже мучить?

ЖЕРОНТ. Дуже, добродію.

ЗГАНАРЕЛЬ. Тим краще. Вона почуває великі болі?

ЖЕРОНТ. Дуже великі.

ЗГАНАРЕЛЬ. Се дуже добре. Ходить вона?.. Знаєте?

ЖЕРОНТ. Еге.

ЗГАНАРЕЛЬ. І багато?

ЖЕРОНТ. Я нічого в цім не розумію.

ЗГАНАРЕЛЬ. Таким як слід?

ЖЕРОНТ. Я не знаюсь на сих річах.

ЗГАНАРЕЛЬ *(Люсенді)*. Дайте вашу руку. *(До Жеронта)*. Пульс показує, що ваша дочка німа.

ЖЕРОНТ. Так, так, добродію, се й єсть її хвороба, ви її вгадали відразу.

ЗГАНАРЕЛЬ. О-о!

ЖАКЕЛИНА. Подивіться, як він угадав її хворобу!

ЗГАНАРЕЛЬ. Ми, великі медики, відразу вгадуємо правду. Нетямущий був би в непевності і сказав би вам, що се єсть те або те, але я вгадую з першого разу й кажу вам, що ваша дочка німа.

ЖТРОНТ. Так. Але чи не могли б ви мені сказати, від чого се походить?

ЗГАНАРЕЛЬ. Немає нічого легшого. Се походить від того, що вона стратила мову.

ЖЕРОНТ. Дуже до́бре. Але яка, скажіть, причина зробила, що вона стратила мову?

ЗГАНАРЕЛЬ. Всі наші авторй вам скажуть, що ся причина є трудність ору́дування язиком.

ЖЕРОНТ. Але, з ласки, що ви думаєте про цю трудність орудування язиком?

ЗГАНАРЕЛЬ. Арістотель говорить про се... дуже гарні речі.

ЖЕРОНТ. Я думаю.

ЗГАНАРЕЛЬ. О! се був великий чоловік!

ЖЕРОНТ. Авжеж.

ЗГАНАРЕЛЬ. Зовсім великий чоловік. *(Підіймаючи руку на лікоть)*. Чоловік, що от настільки був виший од мене. Але вертаючись до нашої розмови, я кажу, що ся трудність орудування язиком походить від певних мокрот, котрі ми, вчені, називаємо шкодливими мокротами, себто... шкодливими мокротами. Позаяк пара, що витворюється з випарювання впливів, котрі підіймають в містині хвороб, доходячи, так сказать, до... розумієте ви по-латинському?

ЖЕРОНТ. Нічогісінько.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ви не розумієте по-латинському?

ЖЕРОНТ. Ні.

ЗГАНАРЕЛЬ *(палко)*. Cabricias, arci, turam, catalamus, singulariter, nominativo, haec, musa, bonus, bona, bonum, Deus sanctus. Est ne oratio latina? Etiam навіть, quare—чому. Quia substantivo et adjectivum, concordat in generi numerum et casus.

ЖЕРОНТ. Ах, чому я не вчився!

ЖАКЕЛИНА. Ото вчений чоловік!

ЛУКА. Еге, се так гарно, що я аж нічого не розумію.

ЗГАНАРЕЛЬ. Отож ті парй, що я кажу, проходячи з лівого боку, де печінка, на правий бік, де серце..., виходить, що легкі, котрі ми називаємо по-латинському armyan, маючи комунікацію з мозком, котрий ми звемо по-грецькому nasmus, через посередниицтво порожньої вени, котру ми називаємо по-гебрейському cubile, зустрічають на своїй дорозі сказані парй, котрі наповнюють порожнє місце під лопаткою, і позаяк, реченні парй..., зрозумійте добре цю увагу..., і позаяк реченні парй мають певну шкодливість..., прошу вас, добре це завважте.

ЖЕРОНТ. Завважаю.

ЗГАНАРЕЛЬ. Мають певну шкодливість, котра вийшла... будьте уважні, будь ласка.

ЖЕРОНТ. Я слухаю.

ЗГАНАРЕЛЬ. Котра вийшла через гострість мокроти, що сидить у порожняві діафрагми. Виходить, з того, що сі парй, ossabunda, nequeis,

nequer, potarinum, quipsa milus. От власне через віщо ваша дочка стала німою.

ЖАКЕЛИНА. Ах, чоловіче мій! Як він добре говорить!

ЛУКА. От якби мені причепив такого язика!

ЖЕРОНТ. Не можна розумніш вияснити, річ певна. Одно тільки мене здивувало — се місце серця й печінки. Мені здається, що ви їх містите якраз навпаки. Мені здається, що серце з лівого боку, а печінка з правого.

ЗГАНАРЕЛЬ. Еге, се колись так було; але ми тепер усе те переробили і лічимо зовсім новою методою.

ЖЕРОНТ. Я того не знав. Вибачайте за мою несвідомість.

ЗГАНАРЕЛЬ. Немає в цьому лиха. Ви не повинні бути таким ученим, як ми.

ЖЕРОНТ. Певно. Але, добродію, що ви думаєте треба робити з цією хворобою?

ЗГАНАРЕЛЬ. Що я думаю треба робити?

ЖЕРОНТ. Еге.

ЗГАНАРЕЛЬ. Моя рада така, щоб положити її в ліжко і дати їй іззісти трошки хліба, облитого вином.

ЖЕРОНТ. Для чого се, добродію?

ЗГАНАРЕЛЬ. Для того, що в вині й хлібі, докупи змішаних, є симпатична сила, що навертає мову. Хіба ви не завважили, що папугам не дають нічого іншого, і що вони навчаються говорити від такого корму?

ЖЕРОНТ. Це правда. О великий чоловік! Скоріш сюди трошки хліба й вина.

ЗГАНАРЕЛЬ. Я ввечері ще зайду подивитись, у якому вона буде становищі.

СЦЕНА 7.

Жеронт, Зганарель, Жакелина.

ЗГАНАРЕЛЬ *(до Жакелини)*. Ви зістаньтесь. *(Жеронтові)*. Добродію! Треба дати сій мамці трошки ліків.

ЖАКЕЛИНА. Кому? Мені? Я здоровісінька.

ЗГАНАРЕЛЬ. Тим гірше, мамко, тим гірше! Таке велике здоров'я небезпечне. Не погано буде трошки одкрити вам кров або поставити невеличку пом'ягшаючу левативу.

ЖЕРОНТ. Але цього вже, добродію, я зовсім не розумію. Навіщо одкривати кров, коли людина зовсім здорова?

ЗГАНАРЕЛЬ. То що! Се дуже помагає. Адже п'ють ще до жадоби, так саме треба одкривати кров іще до хвороби.

ЖАКЕЛИНА *(ідучи геть)*. Єй-богу, се мені чудно; я зовсім не хочу зробити з свого тіла аптеку.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ви сперечаєтеся з медициною, але ми зуміємо навести вас на розум.

СЦЕНА 8.

Жеронт, Зганарель.

ЗГАНАРЕЛЬ. Прощавайте, добродію.

ЖЕРОНТ. Заждіть трошки, добродію.

ЗГАНАРЕЛЬ. Що ви хочете робити?

ЖЕРОНТ. Дати вам грошей, добродію.

ЗГАНАРЕЛЬ *(ховаючи руку назад, поки Жеронт відчиняє гаманця)*. Я не візьму, добродію.

ЖЕРОНТ. Добродію!

ЗГАНАРЕЛЬ. Ні, ні.

ЖЕРОНТ. На хвилину одну, почекайте.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ніколи в світі.

ЖЕРОНТ. Бога ради!

ЗГАНАРЕЛЬ. Ви глузуєте?

ЖЕРОНТ. Так не годиться.

ЗГАНАРЕЛЬ. Не візьму нізáщо.

ЖЕРОНТ. Нуте-бо!

ЗГАНАРЕЛЬ. Я не ради грошей працюю.

ЖЕРОНТ. Я вірю.

ЗГАНАРЕЛЬ *(узявши гроші)*. А не стерті?

ЖЕРОНТ. Ні, добродію.

ЗГАНАРЕЛЬ. Я не торгую медициною.

ЖЕРОНТ. Я се добре знаю.

ЗГАНАРЕЛЬ. Користь мене не направляє.

ЖЕРОНТ. Я не маю такого на думці.

ЗГАНАРЕЛЬ *(сам, розглядаючи гроші)*. Далебі, се непогано. Коли б тільки...

СЦЕНА 9.

Леандер. Зганарель.

ЛЕАНДЕР. Добродію, я вас давно дожидаю, а тепер благаю вас зістатись.

ЗГАНАРЕЛЬ *(пробує його пульс)*. Пульс дуже поганий.

ЛЕАНДЕР. Я зовсім не хворий, добродію. Я зовсім не того до вас прийшов.

ЗГАНАРЕЛЬ. Якщо ви не слабі, то чому ж ви не кажете?

ЛЕАНДЕР. Ні, не слабий. Скажу вам коротенько. Я звусь Леандром, люблю Люсенду, до якої ви прийшли, та через недобру вдачу її батька мені немає до неї приступу; так от я й насмів вас просити, щоб ви були ласкаві помогти моєму коханню і дали мені змогу зробити одну штуку, щоб сказати їй пару слів, що від їх цілком залежить моє щастя і моє життя.

ЗГАНАРЕЛЬ. За кого ви мене вважаєте! Як ви насміли вдатись до мене за поміччю в своєму коханню! Задумали понизити гідність докторську послугами такого роду!

ЛЕАНДЕР. Добродію, не робіть крику.

ЗГАНАРЕЛЬ *(наступаючи на його)*. Ні, я робитиму. Ви причепа!

ЛЕАНДЕР. Тихше, будь ласка.

ЗГАНАРЕЛЬ. Навіжений!

ЛЕАНДЕР. Бога ради.

ЗГАНАРЕЛЬ. Я вас навчу, що я не такий зовсім чоловік і що це страшенний нáхрап...

ЛЕАНДЕР *(виймає гаманець)*. Добродію...

ЗГАНАРЕЛЬ. Наважитись мене призвести!.. *(Узявши гаманець)*. Я не про вас кажу, ви чесний чоловік, і я страшенно радий вам помогти, але є такі мацапури в світі, що вважають людей зовсім не за те, чим вони є, і се мене, признатись вам, сердить.

ЛЕАНДЕР. Я прошу вибачити мені, що я так насмілився...

ЗГАНАРЕЛЬ. Це нічого. Яке там у вас діло?

ЛЕАНДЕР. Знайте, добродію, що ся хвороба, що ви хочете вилічити — є фальшива хвороба. Лікарі мудрували про неї як годиться їм. Доволі вони говорили всього: один — що вона походить від мозку, другий — що від кишок, третій — що від коси, а той — що від печінки; а правда тільки в тому, що причина є кохання і що Люсенда вигадала сю хворобу, щоб утекти нелюбого їй весілля. Але щоб нас не побачили тут укупі, ходімо звідси, а дорогою я вам розкажу, чого я від вас бажаю.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ходімо, добродію. Ви мені вдихнули таке спочуття до вашого кохання, що й розказати не можна; я випробую всю мою медицину, і хвора або вмре або стане вашою.

ЗАВІСА.

АКТ ТРЕТІЙ

Одміна перша. Біля Жеронтового дому.

СЦЕНА 1.

Леандер, Зганарель.

ЛЕАНДЕР. Мені здається, що я тепер якраз добрий аптекáр. Її батько ще ні разу мене не бачив, то ся відміна одежі й чуприни доволі мені поможе одурити його очі.

ЗГАНАРЕЛЬ. Безперечно.

ЛЕАНДЕР. Тільки я бажав би ще знати п'ять чи шість голосних медичних слів, щоб оздобити їми свою розмову та щоб удати з себе тямущого чоловіка.

ЗГАНАРЕЛЬ. Та навіщо! Се зовсім непотрібно, доволі буде самої одежі. Я сам знаю не більше за вас.

ЛЕАНДЕР. Невже?

ЗГАНАРЕЛЬ. Біс мене візьми, коли я що-небудь тямлю в лікарюванні! Ви чесний чоловік, і я хочу вам признатись, як і ви мені признались.

ЛЕАНДЕР. Як! Ви не справді...

ЗГАНАРЕЛЬ. Кажу ж вам, що ні. Мене зробили лікарем на злість мені самому. Я ніколи не брався бути таким ученим. Вся моя наука дійшла тільки до шостої групи. Не знаю з чого їм прийшла на думку ця вигадка. Але побачивши, що вони з усієї сили допевняються, щоб я був лікарем, то я наважився ним стати, я́к би там не було. Одначе, ви не поймете віри, я́к ся брехня скрізь розійшлася і я́к кожний аж казиться та вигадує, який я тямущий чоловік. До мене приходять звідусіль і якщо діло йтиме й надалі так саме, то я думаю до віку зістатись при медицині. Я бачу, що се ремество найкраще з усіх, бо чи добре робиш, чи погано,— тобі кожен раз так саме платять. Невдатна праця ніколи не окошиться на твоїй спині. Дають тобі матерію, а ти викроюй з неї, щó тобі схочеться. Швець, шиючи черевики, не сміє зіпсувати шматка ременю, бо приплатиться, а тут тобі можна людину зіпсувати і обійдеться нічим. Нам немає помилки. Щоразу помиляється той, хто вмирає. На останку, щó добре в цьому ділі, так се те, що в мертвих є надзвичайна гречність і мовчазність. Ніколи не буває, щоб мертвий жалівся на доктора, що його вбив.

ЛЕАНДЕР. Правда, що мертві дуже чесний народ у цій справі.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ось люди, що, видимо, йдуть до мене за порадою. Підіть же зачекайте мене коло дому вашої коханої.

СЦЕНА 2.

Тібо, Перрен, Зганарель.

ТІБО. Пане, ми прийшли до вас — мій син Перрен і я.

ЗГАНАРЕЛЬ. Чого вам треба?

ТІБО. Його бідолашна мати, на ім'я Паретта, слабує вже шість місяців.

ЗГАНАРЕЛЬ *(простягає руку по гроші)*. Що ж ви хочете, щоб я зробив?

ТІБО. Ми хочемо, щоб ви дали нам якого зілля, щоб її вилічити.

ЗГАНАРЕЛЬ. Треба побачити, чим вона заслабла.

ТІБО. Вона заслабла на іпокрізію, пане.

ЗГАНАРЕЛЬ. На іпокрізію?

ТІБО. Еге ж. Себто її всю обдуло, і се, кажуть, у неї в тілі якась серіозність; а її печінка, чи кендюх, чи коса — як вам завгодно буде назвати, замість того, щоб робити кров, робить тільки воду. У неї через день щоденна пропасниця з слабістю й болем у мушкулах ніг. У неї в горлянці чути таку хлегму, що наче хоче її вдавити. А то іноді схоплють її такі обморóки й конверсії, що я вже думаю — тут їй і капут. У нас є на хуторі, звиняйте, обтикарь, що давав їй не знаю вже й скільки всякої історії, я вже витратив з дванадцять добрих екю на ломотиви,— не во гнів вам,— на напої, що давано їй, на яцинтові настоянія і сердешні лікарства. Але все те було, як той казав, казна-щó не ліки. Ще він хотів напоїти її одним зіллям, що він звав рвачким вином, але я по правді боюся, що вона від того переставиться на той світ. Кажуть, що ці великі лікарі вбили хтозна й скільки народу своїми вигадками.

ЗГАНАРЕЛЬ *(усе простягає руку)*. Але до діла, друже, швидше до діла.

ТІБО. Оце ж і діло, пане. Я прийшов просити вас, щоб ви мені сказали, щó нам діяти.

ЗГАНАРЕЛЬ. Я вас зовсім не розумію.

ПЕРРЕН. Пане, моя мати слаба і ось вам два екю, щоб ви нам дали якого лікарства.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ага! Вас я розумію. От хлопець говорить виразно і висловляється як треба. Ви кажете, що ваша мати слаба на гідропізію, що її всю обдуло, що в неї пропасниця з болем у ногах, що її часом схоплюють конвульсії і обмірання, себто нечуствéнність?

ПЕРРЕН. Еге ж, еге, пане; оце ж якраз.

ЗГАНАРЕЛЬ. Я відразу зрозумів вашу річ, а ваш батько сам не тямить, що говорить. Так ви просите в мене ліків?

ПЕРРЕН. Так, пане.

ЗГАНАРЕЛЬ. Лікарства, щоб її оздоровити?

ПЕРРЕН. Так я розумію.

ЗГАНАРЕЛЬ. То ось, візьміть оцей шматочок сиру і дайте їй іззісти.

ПЕРРЕН. Сиру, пане?

ЗГАНАРЕЛЬ. Еге, се препарований сир: у йому є золото, коралі, перли і інші коштовні речі.

ПЕРРЕН. Дуже вам дякую, пане; я зараз дам їй його ззісти.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ідіть же. Якщо вона вмре, то поховайте її якнайкраще.

Одміна друга.

Театр [являє собою][1] кімнату в домі Жеронта, як у другому акті.

СЦЕНА 3.

Жакелина, Зганарель, Лука (оддалі).

ЗГАНАРЕЛЬ. А, ось і хороша мамка. Ах, мамко мого серця! Я не тямлюсь од радощів, що вас зустрів. Ваш вид є сабур, квасія й александрійський лист, що проніс увесь смуток моєї душі.

ЖАКЕЛИНА. Далебі, пане докторе, ви так письменно говорите, що я нічогісінько [не розумію] з усієї вашої латини.

ЗГАНАРЕЛЬ. Мамко, заслабніть, зробіть ласку, заслабніть ради кохання до мене. Я був би невимовно радий вас ізцілити.

ЖАКЕЛИНА. Ні, вже вибачайте; я краще хочу, щоб мене ніхто не лічив.

ЗГАНАРЕЛЬ. Дуже мені вас шкóда, гарна мамко, що ви маєте такого ревнивого й сердитого чоловіка.

ЖАКЕЛИНА. Що ж маю робити, добродію, мабуть, це за мої гріхи. Куди козу прив'язано, там їй і пастись наказано.

ЗГАНАРЕЛЬ. Боже мій. Такий телепень! Чоловік, що все за вами стежить, не дає нікому з вами говорити!

ЖАКЕЛИНА. Ох, ви ще нічого не бачили; се ще тільки маленький зразок його поганого карахтеру.

ЗГАНАРЕЛЬ. Чи може бути! Невже людина може мати таку гидку душу, щоб зневажати таку особу, як ви! Ах, я знаю, прехороша мамко, деяких людей,— вони не дуже далеко відсіля,— що були б щасливі поцілувати маленький кінчик вашої ніжки. Невже можна, щоб така кругленька особа впала в такі руки і щоб така товаря́ка, звірюка, така ступа, дуринда..., вибачайте, мамко, що я так говорю про вашого чоловіка...

ЖАКЕЛИНА. Ох, пане, я добре знаю, що він заробив усі ці прізвища.

ЗГАНАРЕЛЬ. Безперечно так, мамко, він їх заробив, і він ще заробив, щоб ви йому наставили щось на лоба за його дóгадки.

ЖАКЕЛИНА. Воно таки правда, що якби я не мала тільки й думки, що йому догоджати, то він би міг подякувати мені за дещо...

ЗГАНАРЕЛЬ. Далебі ви зробите непогано, якщо віддячите йому з ким-небудь удвох. Се такий чоловік, що того тільки й заробив, і коли б я був такий щасливий, прехороша мамко, щоб ви мене обрали на те, щоб... *(Саме як Зганарель простягає руки, щоб обняти Жакелину, Лука просуває голову з-під рук і стає між їми двома. Зганарель і Жакелина, побачивши Луку, розіходяться в різні сторони).*

СЦЕНА 4.

Жеронт, Лука.

ЖЕРОНТ. Гей, Луко! Чи ти не бачив тут нашого лікаря?

ЛУКА. Ете, бачив, дідько б йому втисся, і жінку мою теж.

ЖЕРОНТ. Де б він тепер був?

[1] В автографі: уявляє.

ЛУКА. Не знаю, але бажав би, щоб він був у всіх чортів.
ЖЕРОНТ. Піди лиш поглянь, що робить моя дочка.

СЦЕНА 5.
Зганарель, Леандер, Жеронт.

ЖЕРОНТ. Ага, добродію, а я питався де ви.
ЗГАНАРЕЛЬ. Ходив на шпáцір. Як здоров'я слабої?
ЖЕРОНТ. Трохи гірше після вашого лікарства.
ЗГАНАРЕЛЬ. Тим краще: ознака, що воно впливає.
ЖЕРОНТ. Так, та тільки коли б воно впливаючи не задавило її.
ЗГАНАРЕЛЬ. Не клопочіться. У мене є ліки про все на світі. Тепер я тільки дожидаю агонії.
ЖЕРОНТ *(показує на Леандра)*. Що се ви за чоловіка привели?
ЗГАНАРЕЛЬ *(показує жестами, що се аптекар)*. Се...
ЖЕРОНТ. Що?
ЗГАНАРЕЛЬ. Той...
ЖЕРОНТ. Е?
ЗГАНАРЕЛЬ. Той, що...
ЖЕРОНТ. Розумію.
ЗГАНАРЕЛЬ. Вашій дочці він буде потрібний.

СЦЕНА 6.
Люсенда, Жеронт, Леандер, Жакелина, Зганарель.

ЖАКЕЛИНА. Пане, ваша дочка хоче трохи проходитись.
ЗГАНАРЕЛЬ. Се їй поможе. Підіть ви, пане аптекарю, помацайте пульс, то тоді з вами порадимось про її хворобу. *(Відтягає Жеронта в куток, кладе йому руку за шию, щоб не дати йому повернути голову в той бік, де Леандер з Люсендою)*. Се велике й делікатне питання, добродію, між докторами, чи легше вилічувати жінок, ніж чоловіків. Прошу вас це вислухати. Одні кажуть, що ні, другі ж кажуть, що так. А я кажу так і кажу ні; через те що нелад непрозорчастих мокрот, які знаходяться в природному темпераменті жінок, бувши причиною, що частина звіряча завше хоче перемогти сензітивну, то й виходить, що неоднаковість їх думок залежить від косого руху місяцевого кругу, і наколи́ сонце, що напускає своє проміння на западину землі, стріває...
ЛЮСЕНДА *(до Леандра)*. Ні, я зовсім не така, щоб перемінити почування.
ЖЕРОНТ. Моя дочка говорить! О велична сила лікарства! О дивний лікарю! Як мені вам дякувати за це чудовне оздоро́влення! Що я можу вам зробити за таку послугу?
ЗГАНАРЕЛЬ *(проходжується, обмахуючись шапкою)*. Еге, ся хвороба завдала мені праці.
ЛЮСЕНДА. Так, тату, я повернула собі мову, але повернула її на те, щоб сказати вам, що ніколи не буде в мене іншого чоловіка, пріч Леандра, і що ви надаремно хочете віддати мене за Гораса.
ЖЕРОНТ. Але...
ЛЮСЕНДА. Нішо не подужає похитнути мій вирок.
ЖЕРОНТ. Як...
ЛЮСЕНДА. Дарма́ виставляти мені ваші резони.
ЖЕРОНТ. Коли...

ЛЮСЕНДА. Всі ваші розмови не зроблять нічого.

ЖЕРОНТ. Я...

ЛЮСЕНДА. Я вже зовсім наважилась.

ЖЕРОНТ. Але ж...

ЛЮСЕНДА. Батьківська влада не примусить мене нізащо вийти заміж проти моєї волі.

ЖЕРОНТ. Я то...

ЛЮСЕНДА. Робіть, що хочете, а мене не присилуєте.

ЖЕРОНТ. А...

ЛЮСЕНДА. Моє серце не хоче коритись вашій сваволі.

ЖЕРОНТ. Та...

ЛЮСЕНДА. І я швидше піду в черниці, ніж вийду за чоловіка, зовсім мені нелюбого.

ЖЕРОНТ. Та 'дже ж...

ЛЮСЕНДА *(швидко)*. Ні, ніколи в світі, годі. Не гайте часу даремно. Не буде діла. Се вже виречене.

ЖЕРОНТ. Ой, ой! Яка невдержана мова! Ніяк її не спиниш. *(До Зганареля)*. Прошу вас, добродію, зробіть її знову німою.

ЗГАНАРЕЛЬ. Се мені неможлива річ. Я тільки одно можу для вас зробити — приглушити вас, як хочете.

ЖЕРОНТ. Дякую вам. *(До Люсенди)*. Чи думаєш ти?..

ЛЮСЕНДА. Ні, всі ваші рації не порушать мого серця.

ЖЕРОНТ. Ти підеш за Гораса ще сьогодні увечері.

ЛЮСЕНДА. Я скоріш піду на смерть.

ЗГАНАРЕЛЬ *(до Жеронта)*. Бога ради, годі. Дайте мені залічити се діло; се її напала хвороба, і я знаю, яких на неї треба ліків.

ЖЕРОНТ. Невже можливо, добродію, щоб ви змогли вилічити й цю хворобу душі?

ЗГАНАРЕЛЬ. Ось дайте мені робити, що я знаю. Я маю ліки на все, а наш аптекар поможе нам її зцілити. *(До Леандра)*. Одно слово, ви бачите, що закохання, яке вона має до того Леандра, зовсім перечить волі її батька, що нема чого гаяти час; що мокроти зробились дуже гострими і що конечна потреба хутко знайти пораду лихові. Як на мене, я бачу запомогу тільки в тім, щоб ви взяли одну міру навтікачá; ви до його додайте, як слід, дві драхми весілля в пілюлях. Може їй буде трохи важко взяти це лікарство, але ви чоловік меткий, то се вже буде ваша праця її присилувати і дати їй проковтнути лікарство якнайліпше. Підіть же накажіть їй походити трошки по садку, щоб приготувати мокрóти, а я тим часом побалакаю тут з батьком. Але найпаче не гайте часу. До ліків, швидше до спеціальних ліків!

СЦЕНА 7.

Жеронт, Зганарель.

ЖЕРОНТ. Які це ви лікарствá прописали? Здається, я ніколи про такі не чув.

ЗГАНАРЕЛЬ. Се такі лікарства, що їх уживають тільки в крайній потребі.

ЖЕРОНТ. Чи ви бачили коли таку упертість?

ЗГАНАРЕЛЬ. Дівчата бувають іноді трохи норовисті.

ЖЕРОНТ. Ви не повірите, як вона себе задурила тим Леандром.

ЗГАНАРЕЛЬ. Гаряча кров творить таке в молодих душах.

ЖЕРОНТ. А я, як тільки побачив, що вона його так дуже любить, став її щоразу замикати.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ви мудро зробили.

ЖЕРОНТ. І я таки не дав їм сходитись.

ЗГАНАРЕЛЬ. Дуже добре.

ЖЕРОНТ. Бо я думаю, що вона б могла з ним утекти.

ЗГАНАРЕЛЬ. Мудра увага.

ЖЕРОНТ. Мене сповіщено, що він робить усякі заходи, щоб з нею поговорити.

ЗГАНАРЕЛЬ. Чудний чоловік!

ЖЕРОНТ. Але він даремно силкується.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ха! ха!

ЖЕРОНТ. І я таки не дам йому з нею побачитись.

ЗГАНАРЕЛЬ. Він не на дурня наскочив, бо ви таки його хитрощі наскрізь бачите. Ще того на світі не було, хто б вас перехитрував.

СЦЕНА 8.

Лука, Жеронт, Зганарель.

ЛУКА. Ой лишенько, пане! Оце наробили колоту! Ваша дочка втекла з своїм Леандром. Се він був за аптекаря, а пан лікар підстроїв усю штуку!

ЖЕРОНТ. Як це! Одурити мене! зарізати! Гей комисара сюди; та не давайте йому втекти. Ах, злодюго, тебе скарають по закону!

ЛУКА. Ага, пане лікарю, вас повісять; тільки звідсіля ні на ступінь!

СЦЕНА 9.

Мартина, Зганарель, Лука.

МАРТИНА *(до Луки)*. Ой, боже мій! Насилу відшукали цю господу! Хоч скажіть же мені, що чули про того лікаря, що я вам нараяла?

ЛУКА. Осьде він. Його повісять.

МАРТИНА. Мого чоловіка повісять! Боже мій! Що ж він зробив?

ЛУКА. Він поміг украсти дочку в нашого пана.

МАРТИНА. Ой чоловіче мій любий! Чи правда, що тебе повісять?

ЗГАНАРЕЛЬ. Ох, адже ж бачиш.

МАРТИНА. І ти вмреш перед таким стовпищем народу?

ЗГАНАРЕЛЬ. Що ж маю робити!

МАРТИНА. Ще хоч би ти дорубав наші дрова, все б мені було легше.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ох, іди відсіля; не рви мого серця.

МАРТИНА. Ні, я зістанусь прибадьорювати тебе на смерть і не покину тебе, аж поки тебе повісять.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ох!

СЦЕНА 10.

Жеронт, Зганарель, Мартина.

ЖЕРОНТ *(до Зганареля)*. Комисар зараз прийде і вас затасують у таке місце, відкіля вам уже не вертатись.

ЗГАНАРЕЛЬ. Ой лишенько! Чи не можна се заміняти на кілька штук київ?

ЖЕРОНТ. Ні, так каже закон. Але що я бачу?

СЦЕНА 11.

Жеронт, Леандер, Люсенда, Зганарель, Лука, Мартина.

ЛЕАНДЕР. Добродію, я вертаюсь перед ваші очі, яко Леандер і вертаю на вашу волю Люсенду. Ми були надумались утекти й повінчатись, але цей замір дав місце другій, більш чесній думці. Я вже не хочу красти вашої дочки і тільки з ваших рук хочу її мати. Ще я вам скажу, добродію, що я оце зараз одержав листи і з їх довідався, що мій дядько вмер і відписав мені все своє добро.

ЖЕРОНТ. Добродію, мені зовсім видима ваша чеснота і я вам віддаю дочку з превеликою охотою.

ЗГАНАРЕЛЬ *(набік)*. Ну, медицина добре викрутилась.

МАРТИНА. Коли тебе не повісять, то подякуй мені за те, що став лікарем; се я добула тобі такої честі.

ЗГАНАРЕЛЬ. Еге, се ти мені добула не знаю скільки разів палицею!

ЛЕАНДЕР *(до Зганареля)*. З їх був дуже добрий наслідок, то й не годиться додержувати зла.

ЗГАНАРЕЛЬ. Нехай так. *(До Мартини)*. Я тобі пробачаю сі рази палицею, вважаючи на ту гідність, на яку ти мене звела. Але надалі привчайся поводитись із великим пошануванням до чоловіка моєї статі і пам'ятай, що гнів лікаря є найстрашніша річ у світі.

ЗАВІСА.

КІНЕЦЬ

З французької переклав В. САМІЙЛЕНКО.

МОРАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА В БОЛГАРСЬКІЙ ПРОЗІ

I

Наша сучасна проза чимраз наполегливіше вдається до моральної проблематики, і ця тенденція літературного розвитку не повинна нас дивувати й непокоїти. Це природне вираження динамічних висхідних процесів і в суспільному житті, і в мистецтві. Кожна доба породжує не тільки певне коло громадських проблем, а й цілком визначені естетичні критерії. Досить лише кинути побіжний погляд на болгарське мистецтво останніх трьох десятиріч, аби збагнути, як швидко змінювалися й коло його проблем, і творчі засоби, а отже, і вся його внутрішня структура.

Одразу після революції 9 вересня 1944 року в мистецтві переважав один мотив: оспівування свободи, героїзму борців. На чільному місці в літературі були герої, сюжети й теми, з'єднані сув'язями боротьби проти капіталізму й фашизму, духом великого зламу. Проблематика була переважно громадянсько-ідеологічна, характери, що вабили митців,— цілісні й ідейно викінчені, а суспільна критика спрямована в одну мішень: проти класового ворога та носія буржуазної моралі. Коли було позитивно розв'язано питання про економічну й політичну владу, а ідеї соціалізму стали панівні,— народились нові герої й теми, яких покликало до життя соціалістичне будівництво. Але й у цей час проблематика мистецтва лишалась підкреслено громадянською, митців так само вабили цілеспрямовані образи, увага творця так само зосереджувалась на їхньому соціальному житті. То була література палкого громадянського пафосу, чітких ідейних позицій митця, а її герої, які не знали сумнівів і вагань, душевних драм і деформацій, відзначались монолітністю.

З тих часів лишилася низка творів, які й досі хвилюють читача. Нам не слід недооцінювати ту літературу з її незаперечними здобутками у справі ідейного перевиховання людей, а також вплив, який вона мала на розвиток письменства наступних десятиріч. Тодішня література не могла бути іншою. Поки тривав запеклий бій, митець не мав змоги доскіпуватись і вишукувати недоліків у героя, носія нових ідей, піддавати психологічному й моральному аналізові суперечності в його характері та поведінці. Видима монолітність характерів гіпнотизувала митця, змушувала його відсовувати на задній план наслідки всебічного детального аналізу людської сутності, а це не могло не завдавати шкоди художнім творам. Насамперед збіднювалася їхня моральна проблематика. Індивідуально-духовне людське єство, багатогранність психічного життя особи, протиріччя й зіткнення характерів здебільшого подавались поверхово й схематично. Несміливі спроби окремих митців (скажімо, Е. Манова в його «Невірогідному випадку») глибше заглянути в духовний світ людини, щоб піддати його моральній оцінці, критика зустрічала дуже несхвально й кваліфікувала як помилкові.

Немає потреби заднім числом реабілітовувати твори, піддані тоді нищівній критиці, хоча й можна сказати, що критика була часто-густо безпідставна. В тих творах намітилося жваве зацікавлення розмаїттям та багатовимірністю людського буття, автори фактично вперше спробували виважити морально-етичну вартість особистості.

Звичайно, художня література, яка в основі своїй є людинознавством і повин-

---

Стаття написана спеціально для «Всесвіту».

на правдиво відображати складність та багатство людської душі, психіки й моралі, долала догматизм і кон'юнктурщину. В найкращих творах тієї доби знаходимо проблематику, що торкалась не тільки суспільного, а й особистого життя людини. Це стосується передусім історичних романів, де автори вільніше й конкретніше інтерпретували людські долі й стосунки, в тому числі й з погляду морально-етичного. Це стосується і ранніх творів Е. Станева, як-от «Тихого вечора», і роману «Залізний світильник» Д. Талева, правдивої, яскравої й багатогранної картини національно-визвольної боротьби, що вразила читача моральними конфліктами. Ще більшого розголосу набув роман Д. Димова «Тютюн», в якому проблема внутрішнього конфлікту посідає одне з чільних місць, розроблена ювелірно-точно й глибоко. «Тютюн» потряс буквально всіх — і несподіваним інтересом автора до переживань людини, які література обминала, й цілком новим підходом до теми. «Тютюн» був яскравим твором, що вийшов з-під пера могутнього таланту, здатного заглибитись у доти не торкані пласти життя. До того ж внутрішній світ героїв розкрито в органічному зв'язку з дійсністю.

В битві, яка спалахнула навколо роману Д. Димова, застарілі канони дали тріщину. Критика зазнала болючих опіків, але разом з тим набула й суспільного досвіду й почала дивитись на мистецтво більш творчо, терплячіше ставитися до ускладненої моральної проблематики та багатогранності художніх творів. Письменники теж отримали урок у цій боротьбі: вони усвідомили право на існування в літературі складних моральних основ. Почалось масове зрушення в бік поглибленого вивчення духовного світу людини. І хоча це відбувалось у боротьбі з упередженістю, спинити того зрушення вже ніхто не міг. Соціалізм на той час остаточно переміг в економічному й духовному житті країни, основним завданням стало будівництво розвинутого соціалістичного суспільства, а здійснити це могли тільки люди високих духовних якостей. На перший план у літературі вийшли проблеми моралі нової людини, об'єктивного гверезого аналізу життя, мобілізація всіх творчих сил будівника розвинутого соціалістичного суспільства.

Величезне значення Квітневого пленуму ЦК БКП 1956 року в тому й полягає, що він правильно визначив історичний момент, коли треба було категорично відкинути всі перешкоди, які досі заважали рухові вперед, ясно сформулював завдання й принципи роботи на наступні роки. Він утвердив новий творчий дух у всіх галузях життя країни. Література відчула приплив нових сил, нові творчі тенденції, які щойно торували собі дорогу, набрали розмаху та громадянських прав. Якнайповніше втілено в життя принципи реалізму, зближення з дійсністю, об'єктивного аналізу та творчої свободи. В мистецтво впевнено ввійшов дух здорового критицизму, а це означало, що за мистецтвом визнано право втручатися в життя, в складний ідейний і психічний світ особи, простежувати шляхи її пошуків і протиріч. Необхідність моральної переоцінки людини не тільки набула визнання критики, а й стала обов'язковим чинником мистецького життя. Морально-етична тематика завойовувала в літературі чимраз поважніше місце.

І митець, завжди готовий відгукнутись на соціальне замовлення епохи, захоплено поринув у роботу, безжально викриваючи всілякі вияви духовної деформації. За короткий час ця тематика породила цілий потік книжок, в якому слабкі твори змішалися з творами по-справжньому вартісними. В поезії цього періоду слід було б назвати «Родовід» П. Матева, а в драматургії п'єсу «Прокурор» Г. Джагарова.

Не менш гостро, а завдяки жанровим особливостям — ще повніше й грунтовніше втілено ідеї квітневого пленуму в прозі. Згадаймо бодай романи «Двоє в новому місті» К. Калчева та «Небо над Велекою» Д. Фучеджієва. Значення першого твору полягає насамперед у дослідженні внутрішнього життя героїв, у ствердженні високих моральних прав людини, в обстоюванні гуманістичних принципів, зрештою — в поетичному розкритті багатства, складності й здорових духовних сил людини, яка сприйняла соціалістичний ідеал.

Треба віддати належне письменникові: він виявив тонке чуття й здорову класову свідомість, не піддався спокусі, перед якою дехто не встояв,— стати в позу речника-нігіліста. Він не перетворив проблему на безжальну ідейно-психологічну антиномію, йому не закинеш злоби та зловтішання, він глибше й глибше занурювався в людську психіку, виважував поведінку людей на пробному камені комуністичної моралі для того, щоб сприяти поступові, морально підносити будівника нового суспільства.

В історичній прозі тематика набула іншого аспекту й іншого пафосу.

В потужному русі визволення від догматичного образу мислення, в новому, діалектичному трактуванні історичних явищ, осіб та ідей автори творів про минулі віки спробували на тлі давно відшумілих подій та суспільних ситуацій розкрити долю окремих осіб, боротьбу

думок і поглядів. Головним об'єктом дослідження стали духовні якості історичних персонажів, їхній складний внутрішній світ. Історичний роман набув небаченого розквіту. Тоді з'явились такі значні твори, як «Час поділяти» А. Дончева, «За волю» Ст. Дичева, «Ціна золота» Г. Стоєва, «Похмурий час», «Казус Джем» В. Мутафчієвої, а пізніше «Сибин, князь Преславський» та «Антихрист» Е. Станева. Особлива вартість роману «Ціна золота» полягає в тому, що автор піддав грунтовному аналізові не тільки національне й класове єство героїв, а й їхні індивідуально-психологічні риси. До того ж автор «Ціни золота» мусив долати давно усталені традиції в трактуванні еталонів національного характеру та історичних реалій. Г. Стоєв глянув на своїх героїв не як на абстрактних носіїв національних рис, а як на індивідуальні особистості з власним психічним і моральним світом, думками, спонуками й комплексом почуттів. Герої Стоєва живуть за законами логіки життя, а не за наперед визначеною схемою. В той же час письменник не ігнорує світоглядних, історичних і національних рис персонажів, а розкриває їх на тлі моральних принципів та внутрішніх зіткнень. Це дало йому змогу показати героїв у цілком іншому ракурсі, дійти історичної істини й надати творові актуальності.

Нарешті варто згадати й про те, як морально-етична проблематика несподівано ввійшла до творів на тему боротьби з фашизмом і стала там цілком природним компонентом. Ця література змальовує переважно героїчні, віддані справі боротьби, осяяні ореолом жертовності образи людей, чий подвиг веде в безсмертя. Не випадково в романах і повістях про партизанів та підпільників барви різкі й контрастні, без нюансів і півтонів, адже перед авторами стояло завдання зобразити або героїчне, високе, або підле, низьке.

В нових умовах письменники по-новому глянули на своїх героїв: за суспільною поведінкою кожного виявилася безліч особистих психічних спонук, за героїчними вчинками — індивідуальний світ думок і почуттів. Критика заговорила не тільки про злети в долі героїв, а й про падіння і суперечності в їх характерах, про їх постійний розвиток. До кола мистецького відтворення було залучено безліч людських типів: герої й зрадники, самовіддані натури й хитруни, чесні люди й підлотники. Щоб відтворити життя в усій його неретушованій правдивості, зобразити повнокровних і переконливих героїв, письменник мусив показати дійсність такою, як вона є, з усією її суворою неповторністю, простежити найпотаємніші звивини індивідуальності кожного героя, щонайточніше виважити моральні якості людей, котрі брали участь у русі Опору чи були так або так причетні до нього. Тим-то й література про партизанів та підпільників не могла лишатись осторонь загальної тенденції: велична справа соціалізму мала втвердитись не лише як суспільна дійсність, а й як певний моральний ідеал, без якого не могло розвиватися суспільство.

Таку мірку оцінювання героїв руху Опору бачимо ще в «Партизанських оповіданнях» В. Андреєва. В них домінує позитивне начало. Герої, які гинуть в боротьбі або готові віддати життя в ім'я перемоги, надто близькі авторові, щоб він міг помітити в них бодай натяк на тінь. Але поведінку та психологію цих людей автор піддає суворому аналізові — без найменших потурань. Герої від цього не перестали бути героями, але їм, як і кожній живій людині, притаманні різноманітні людські риси: й хвилинна слабість і малодухість, і душевні струси. Автор сміливо руйнував наївні ілюзії, показуючи, як брат-боягуз квапився підленько вирядити з хати брата-партизана, як простий трудівник, що сам зазнав на собі страшного визиску хазяїна, рятуючи власну шкуру, міг жорстоко розправитись із довірливим підпільником... Письменникові не замулює очі класова приналежність героя, він дошукується справжньої людської вартості,— наскільки вона відповідає комуністичному ідеалові.

Подібний, навіть іще різкіший морально-етичний підхід до учасників руху Опору знаходимо й в оповіданнях Д. Жотева, й у художньо-документальному нарисі Д. Овадії «Менахо-терорист».

На історичній прозі та творах про часи Опору ми спиняємось не через те, що проблема моральності втілилася тільки в цій літературі чи посідає в ній домінуюче місце. Навпаки, вона відіграє в цих творах другорядну роль, а в деяких навіть — третьорядну. Але в цих творах вона справила на читача особливе враження, оскільки така література, здавалось, найменше пасувала для її розробки. І це знову підкреслило, які серйозні й життєво необхідні зміни відбуваються в нашій літературі.

В мистецтві тривала боротьба за аналітичний підхід до об'єкту відображення — незалежно від того, в які історичні, суспільні й соціальні умови поставлений сам об'єкт. При такому підході до особи автор бачив її не як абстрактну схему, а як індивідуальну долю, характер та сукупність вчинків. І за цим світом конкретної психології й свідомості митець намагався розгледіти те,

що надавало героєві громадянської й моральної якості, наближало або віддаляло його від нашого часу.

З цього погляду новий рух у літературі можна розцінювати по-різному. По-перше, як шукання правди людського буття й людської особистості, а також суспільних процесів та явищ, котрі разом складають певну вартісну величину. По-друге, як відповідь на актуальні запитання, що чекають ясної відповіді, як систему впливу на виховання нинішніх поколінь людей, будівничих розвинутого соціалістичного суспільства, людей, що потребують моральної підтримки й звеличення.

Боротьба була нелегка. Доводилось переборювати й хибні погляди, й нашаровувані роками почуття та настрої досить широких мас читачів. Адже навіть люди, які теоретично погоджувалися з необхідністю змін, часто на практиці їх не сприймали. Але рух за оновлення мистецтва був необхідним, закономірним і невтримним. Він випливав з нових умов нашого суспільного розвитку й відповідав потребам як духовного, так і економічного будівництва в країні, а також сприяв творенню високого сучасного мистецтва соціалістичного реалізму. Ось чому цей рух так глибоко й усебічно охопив нашу літературу. Він проникнув у її ідейно-тематичне єство, в основи естетичного ідеалу, збагатився й конкретизувавсь, торкнувся жанрових форм і всієї структури мистецького твору, навіть того, в якому моральна проблематика не відігравала головної ролі.

II

Гостра зацікавленість морально-етичною проблемою стала виразом загостреного сприйняття дійсності, позбавленого заскорузлої скутості, натхненого розвиненим усвідомленням громадянської відповідальності. Письменник відмовився від ролі пасивного реєстратора фактів, тепер він прагнув збагнути їхню реальну вартість і єство, брати діяльну участь у духовному й ідейно-естетичному творенні високої людської індивідуальності.

Багато хто виявив для себе, що людина значно складніша, ніж здається, що в ній часом переплітаються достойності й хиби, добро й зло. Він, цей наш сучасник, на роботі виявляється одним, а вдома нерідко іншим; він, творячи велику справу, здатен і помилятись, але, навіть помиляючись, він творить диво нашого часу. І саме так, падаючи й знову підводячись, жертвуючи собою й вряди-годи піддаючися спокусі споживацтва, він входить героєм у нашу літературу. Література побачила сучасника в усій багатоликості й повела боротьбу за добре й прекрасне в ньому, викриваючи те, що його принижує, протиставляючи його самому собі.

Заглиблення в морально-етичну проблематику спрямувало літературу шляхом, який привів її до значних здобутків. Література стала переконливо, по-партійному правдива. Вона рішуче покінчила з ідеалізацією, й сучасник постав у її творах у всій своїй реальній життєвості. Мистецтво прози збагатилося зарядом внутрішньої напруги, тією конфліктністю, в якій зіткнулись не тільки класові протиріччя, а й ідейно-моральні принципи.

Досить лише побіжно оглянути прозові твори на сучасну тему, й одразу впаде в око, що їхній тверезий реалізм нерозривний з моральною проблематикою. Якщо повернутись трохи назад і згадати новели Генчо Стоєва зі збірки «Ластівки», то не можна не помітити прагнення автора змалювати людину праці, робітника в «невипрасуваному» вигляді, з усіма його трудовими якостями й людськими недоліками. Герої Стоєва — видатні майстри, аси своєї справи, але безоглядні донжуани щодо жінок, вони різкі на слово й грубі в стосунках з іншими, але водночас здатні на великодушні вчинки. Долаючи канони ідеалізації, Г. Стоєв ставить своїх героїв в екстремальні умови, наділяє їх непересічними долями. Але його передусім цікавить драма особистості, її моральні основи й виміри; саме так він стверджує чи розвінчує героя — не просто як соціальну й виробничу одиницю, а як духовну величину.

Коста Странджев у всій своїй прозі, надто ж у повісті «Звитяга для життя», діє іншими засобами. Методом підкресленої документальності письменник розкриває образ у всій його природній буденності, хоча герой сам по собі непересічний, мужній, самовідданий у праці й наділений високою громадянською свідомістю. Малюнок реалістичний, ситуації правдоподібні; автор будує багатогранний і суперечливий образ робітника, поступово розкриваючи перед нами його морально-етичну сутність і вартість.

Розглянута вище тенденція виразно втілена в романі Владимира Зарева «День нетерпіння» — цілком сучасному творі про будні соціалістичного будівництва. Його найхарактернішою рисою є жвавий інтерес до прихованого від стороннього ока психологічного світу героїв, до діалектики людського життя, складної й незапрограмованої поведінки простої людини. Автор досліджує найтонші прояви душі, які своєю безперервною зміною визначають поведінку героя. Кожен образ роману чітко окреслений лі-

нією моральних принципів, замкнений у просторі власної драми, яка виникла на певному моральному конфлікті. Цей конфлікт герой мусить розв'язати сам для себе, щоб вийти з нього оновленим — або ж зазнати краху, духовної деформації, як от герої іншого твору цього-таки автора,— новели «Несусвітній йолоп Трендафіл». Усе це надає прозі В. Зарева гострої етичної спрямованості, наснажує твори високим моральним пафосом.

Романи, повісті та новели з життя робітничого класу є лише однією гілкою широко розгалуженої літератури духовно-аналітичного спрямування. Новий напрямок ще з більшою силою й категоричністю знайшов відображення в багатьох інших прозових творах на сучасну тематику останніх двох десятиріч. І тут здобутки значно вагоміші. На мою думку, основою цих здобутків і є намагання письменників серйозно, глибоко й правдиво досліджувати внутрішній світ людини, порушувати важливі моральні проблеми. І коли б довелося назвати найвидатніші досягнення в сучасній болгарській прозі, ми насамперед згадали б і «Двох з нового міста» К. Калчева, й «Дороги в нікуди» Б. Райнова, й «Сім днів нашого життя» та «Будинок з махагонієвими сходами» А. Гуляшки, й «Небо над Великою» та «Річку» Д. Фучеджієва, й романи «Марія проти Пиралкова» та «Світ увечері, світ уранці» Ат. Наковського, й «Хлопці зі скрипкою», «Запах мигдалю» та «Вночі на білих конях» П. Вежинова. Кожен з цих творів піддає грунтовному, тверезому, глибокому й багатогранному аналізові сучасну нам дійсність, в основу дослідження беручи моральне обличчя героїв.

Саме згадувані вище та їм подібні твори й стали визначальними в нашій новітній прозі. Незважаючи на окремі прорахунки, література цього напрямку набула широкої популярності й схвалення завдяки гострій актуальній проблематиці.

Повісті Павла Вежинова «Бар'єр» та «Біла ящірка» є яскравим свідченням того, як різний підхід до морально-етичного начала призводить до нерівноцінних наслідків і розв'язань. Обидві повісті вийшли в світ майже одночасно й порушують життєво важливі теми, в обох творах автор виявляє тонке чуття громадянської відповідальності перед сучасником.

У «Бар'єрі» стверджується ідея духовного піднесення людини, її внутрішньої чистоти й щирості. Головна героїня повісті, ця мовби «нетутешня» людина, завдяки своїй внутрішній красі, природній доброті й мрії про ідеальне перетворюється на поетичну метафору. На тлі грубих явищ дійсності образ набуває ще більшої привабливості. «Біла ящірка» натомість викликає цілком протилежні асоціації. В цій повісті порушено проблему душевної деградації людини, позбавленої ідейних та емоційних поривань, бо раціональне начало в ній гіпертрофоване, а побут механізований і вільний від моральних принципів.

«Бар'єр» написано в підкреслено романтичному плані, повість осяяна світлим ліризмом і поетичністю, побудована на незвичному сюжеті, навіть головна героїня її трохи дивна, що свого часу збентежило багатьох читачів. «Білу ящірку» витримано в суто традиційному сатирико-критичному плані, незважаючи на певні елементи наукової фантастики. Й цікаво те, що саме «дивна» й «незвична» повість набула такої популярності в читачів, у той час як «Біла ящірка», що своєю реальною проблематикою повинна була б зачепити багатьох, фактично мало кого хвилює.

Причина полягає насамперед у тому, що зображені людські взаємини, психіка та середовище першої повісті мають конкретне наповнення, переживання та вчинки героїв змальовано з максимальною правдивістю, що все разом викликає відчуття реальної дійсності. Згадаймо хоча б трагічний образ Доротеїного батька, брутальних примітивів — дядька та вітчима. В «Білій ящірці» герой росте, рухається й діє мов у якомусь абстрактному просторі, в соціальному середовищі невизначеної епохи й національності Диво-дитя Несі народилось у Болгарії, соціалістичній країні, але люди, серед яких воно живе, їхні звичаї, громадсько-психологічна й моральна атмосфера, не мають конкретних болгарських рис. Письменник переплутав дві величини різних вимірів, і право на творчий домисел цього разу виявилося незастосовним до конкретної національної дійсності. Через це повість мало кого переконує.

Морально-етична проблематика потрапляє до творів переважно двома шляхами. Один з них — коли певний душевний комплекс охопив усе єство людини, її розум і почуття, коли людину судомлять внутрішні конфлікти, з яких вона виходить оновлена або розчавлена до невпізнання.

Такі твори несуть у собі великий філософський заряд, глибоке внутрішнє прозріння героїв, а також важливі життєві узагальнення.

Другий шлях, яким морально-етична проблематика потрапляє до твору.— це зіткнення принципів і думок. Боротьба спалахує між героями—носіями антагоністичних поглядів і почуттів. У тво-

рах цього напрямку маємо значні здобутки, якщо ці твори, звичайно, не перенасичені моралізаторсько-проповідницькими інтонаціями. Це можуть бути твори про глибокі соціальні конфлікти, твори з гострим соціальним відчуттям, чіткою громадянською заангажованістю. Від зіткнення морально-етичних принципів і понять, від наукового аналізу соціальних та суто людських стосунків народжується суворий критицизм. Критичний дух не просто супроводить оті високі принципи людського співіснування — він органічно випливає з них, є їхнім єством і функцією.

Особливістю нашої белетристики останніх десятиріч є те, що чим більше зростає зацікавленість морально-етичною проблематикою, тим ширше й гостріше виявляє себе критичний підхід, котрий, принаймні останнім часом, оформився як одна з провідних і, безсумнівно, найплідніших тенденцій у нашій літературі, що взяла на себе завдання служити соціалістичному суспільству й стверджувати його.

Навряд чи перебільшу, коли скажу, що біля джерел цієї течії, як її талановитий фундатор і послідовник водночас, стояв Павел Вежинов. Талант Вежинова розквітнув і збагатив нашу літературу збірками оповідань «Хлопець зі скрипкою», «Запах мигдалю», романами «Зорі над нами» та «Вночі на білих конях», повістю «Бар'єр». Своїми творами автор мовби заглядає через фасад благополуччя, розкриваючи перед нами складні людські драми.

Все те, що характерне для творчості П. Вежинова, притаманне нашій сучасній прозі. Пафос критика відчуваємо і в «Дорогах у нікуди» Б. Райнова, і в уже згаданих творах Атанаса Наковського, Андрея Гуляшки та інших авторів.

Надаючи гостроти морально-етичній проблематиці, критицизм, одначе, є двосічним мечем. Якщо сам автор ще не цілком з'ясував собі ідейної концепції твору, якщо недостатньо вивчив життєвий матеріал або ж легковажить пером, пишучи про серйозні речі, письмо його починає відгонити нігілізмом, накидати читачеві хибні узагальнення, скочуватись до письма задля письма чи до примітивної розважальності. Тоді приходить творча невдача, з'являються книжки, які критика справедливо засудила, скажімо, «Софійська історія» Л. Станева, «Чотирнадцять поцілунків» І. Петрова, «Джокери» В. Акьова.

Липневий пленум ЦК БКП 1976 року зазначав, як важливо й необхідно критичним оком осягнути нашу соціалістичну дійсність і оцінити її з морально-етичного погляду. Без такої оцінки розвинуте соціалістичне суспільство не може позбутися хиб, які гальмують його поступ, не може нормально розвиватися в духовному й матеріальному напрямку.

Болгарські письменники критичним оком зазирнули в духовний світ сучасника й певною мірою передчули дух липневого пленуму. Зі свого боку, пленум ствердив громадську природу морально-етичного пафосу болгарської літератури, надихнув письменників і розгорнув перед ними ще ширші обрії. Слід пам'ятати, що критичний пафос у творах морально-етичного напрямку не повинен бути нігілістичним. Навпаки, він повинен бути спрямований на очищення духовного обличчя будівника соціалізму від іржавих плям минулого, повинен допомагати людям підноситись до комуністичного ідеалу. Внутрішній пафос критицизму — виразно конструктивний.

Проза, наснажена моральною проблематикою, принциповим творчим критицизмом,— не єдиний різновид нашої сучасної літератури. Життя багатогранне й складне. Мистецтво має тримати в полі зору всі грані людського життя. Для соціалістичного реалізму особливого значення набуває прямий чи дискретний показ позитивних рис людини нашої доби. Що такий тип літератури вкрай необхідний, нас переконує останній роман В. Попова «Над Дунаєм». Незважаючи на мозаїчність композиції, перевантаженість та багатослів'я, роман став явищем і в особистому доробку автора, й в усій нашій прозі на сучасну тематику. Малюючи панораму величезного промислового будівництва, автор створює цілу галерею різноманітних образів сучасника. В. Попов нетерпимий до проявів духовного викривлення, він переконливо відтворює носіїв здорової трудової моралі й просто чесних і добрих людей.

Найбільших успіхів твори на морально-етичну тему здобували тоді, коли соціальному аналізові не бракувало критичності. Ця лінія має тенденцію розвиватись і надалі, тут наша література ще збиратиме добрі врожаї, бо така тематика породжена життям і відповідає потребам розвинутого соціалістичного суспільства, їй сприяє громадський та ідеологічний клімат країни. Хочеться, однак, сподіватися, що наша проза подолає певну однобічність і створить також нові образи та полотна з повноцінним позитивним ідеалом, глибше й сміливіше зануриться в надра робітничих і селянських трудових мас, — носіїв найміцніших і найвищих моральних чеснот народу.

Георгій МАРКОВ

(Переклад з болгарської)
Софія.

ТЕОРІЯ БЕЗ ГРУНТУ

На початку тридцятих років у Франкфурті-на-Майні, в тамтешньому інституті соціальних досліджень, сформувалася нова, вельми впливова та амбітна течія сучасної буржуазної філософії — так звана франкфуртська школа. До неї входили такі відомі філософи і соціологи, як В. Беньямін (1892—1940), М. Горкгаймер (нар. 1895), Ф. Поллок (1894—1970), Е. Фромм (нар. 1900) і нещодавно померлі Г. Адорно (1903 — 1969) і Г. Маркузе (1898—1976).

Коло філософських і соціологічних інтересів франкфуртців було дуже широке; разом з тим, вони не завжди були одностайні в постановці та вирішенні багатьох філософських проблем. Але франкфуртців світоглядно об'єднував єдиний спільний підхід до найголовніших процесів сучасного суспільного життя, що дозволяє розглядати франкфуртську школу як єдину філософську течію, що розвивалася в руслі буржуазної філософії XX століття. Значний вплив на формування світогляду франкфуртських філософів мали Ф. Ніцше, З. Фрейд, М. Гайдеггер, а також робота молодого Д. Лукача «Історія і класова свідомість» (від якої він пізніше відмовився).

З 1932 року з ініціативи М. Горкгаймера почав виходити філософський щорічник «Журнал соціальних досліджень» — головний друкований орган франкфуртської школи. На його сторінках були опубліковані перші дослідження Т. Адорно, М. Горкгаймера, Г. Маркузе, в яких висвітлювалися філософські проблеми цивілізації, культури людини. Вже в цей період виявляється одверто негативна позиція школи щодо революційної ролі робітничого класу і його комуністичного авангарду, щодо диктатури пролетаріату. Робляться також спроби фальсифікувати марксизм, відокремити «молодого» К. Маркса від «пізнього».

Після гітлерівського перевороту франкфуртська школа переносить свою діяльність в США. Горкгаймер, Адорно, Фромм, Маркузе викладають філософію в американських університетах, рішуче виступають проти фашизму, наполегливо розробляють свою «критичну теорію суспільства». В 1942 році Г. Маркузе залишає кафедру в Колумбійському університеті і починає працювати в інформаційних органах американської розвідки, стає керівником європейського філіалу Служби розвідувальних досліджень Державного департаменту США. У 1951 році він залишає державну службу і повертається до наукової і педагогічної роботи.

М. Горкгаймер і Т. Адорно по закінченні другої світової війни повернулися у Франкфурт-на-Майні й поновили там роботу інституту соціальних досліджень. Г. Маркузе і Е. Фромм залишилися в США, але часто приїздили в Європу і читали лекції студентам франкфуртського та інших західноєвропейських університетів. В 50-ті роки формується друге покоління франкфуртської школи. Вона поповнюється, переважно, учнями М. Горкгаймера і Т. Адорно (А. Шмідт, О. Негт, Е. Мооль, Ю. Габермас, А. Мітчерліх).

Представники школи в 50—60-х роках видали багато книжок і статей, де ставились різні проблеми філософії, соціології, політики, ідеології. Найвідоміші з них: «Негативна діалектика» Т. Адорно, «Критична теорія» М. Горкгаймера, «Ерос і цивілізація», «Одномірна людина», «Кінець утопії», «Спроба визволення», «Контрреволюція і бунт» Г. Маркузе, «Теорія і практика», «Філософсько-політичні нариси» Ю. Габермаса, «Протест та політика» О. Негта.

З середини 50-х років теоретична діяльність франкфуртців відзначається гостро критичним сприйняттям капіталістичної дійсності. Це пояснюється цілим рядом причин, і передусім — кризою, яка нині охоплює буквально всі сторони життя капіталістичного світу. В «критичній теорії суспільства», з якою виступила франкфуртська школа, виразно відчувається своєрідний про-

тест проти духовної руйнації людини в умовах капіталізму, протест проти її дегуманізації, знедуховлення, відчуження від суспільства, держави. Але цей протест відбиває лише настрої дрібнобуржуазних та вузько інтелігентських кіл Заходу.

Звідси й «ультрареволюційний» характер школи на словах та її цілковита безпорадність, коли йдеться про революційну практику, про справді дієву боротьбу проти державно-монополістичних структур.

В цілому соціально-політична програма франкфуртської школи вкрай абстрактна. Основні завдання «критичної теорії суспільства», сформульовані М. Горкгаймером, Т. Адорно і Г. Маркузе, зводились, по-перше, до того, щоб дослідити — з позицій ідеалістичного світорозуміння — процес духовного занепаду пізнього капіталізму; по-друге, створити радикальну утопію абсолютного зруйнування пізньобуржуазного ладу і, нарешті, обгрунтувати на основі недіалектичного заперечення всієї попередньої культури, ідею нового, цілком позаісторичного «антисуспільства».

Розглянемо складові частини «критичної теорії» і простежимо очевидну еволюцію франкфуртської школи від абстрактного гуманізму до антигуманізму та утопії.

Характерною ознакою франкфуртської школи є викривлене, містифіковане, позакласове розуміння сучасної капіталістичної дійсності. Питання приватної власності, соціальної нерівності, класової боротьби, класово-антагоністичних суперечностей відступають на задній план і розглядаються як неістотні. Такі вихідні позиції виключають будь-яке справді наукове розуміння і розв'язання проблем духовного занепаду пізньобуржуазного світу.

Критичний аналіз соціальної структури сучасного капіталізму Г. Маркузе будує, по суті, на хибній — міфотворчій — основі. Заперечуючи науковий метод пізнання складних явищ і оперуючи натомість давньогрецькими образами-міфологемами, Г. Маркузе висуває у праці «Ерос і цивілізація» два принципи осмислення сучасної капіталістичної дійсності: «прометеївський» та «орфічний». Прометей для Г. Маркузе — це одвічний символ «принципу праці» — трудової діяльності, суспільного обов'язку і прогресу, невіддільного від уярмлення і страждання, що перетворює людину на безлику, відчужену істоту. Прометей — символ людської активності, в якій «тісно переплелися щастя і прокляття, прогрес і тортури». В XX столітті, за Г. Маркузе, прометеївський «принцип праці» повністю підкорив собі пізньокапіталістичну реальність: люди тут не живуть своїм власним життям, а виконують заздалегідь визначені функції, суть яких — відчужена праця й відчужені взаємини.

Відчуженою працею Маркузе називає будь-яку працю, яка виконується всупереч бажанням тих, хто її виконує. Він пише: «Сказати, що праця повинна бути зроблена тому, що вона «праця»,— це вершина відчуження, тотальна втрата інстинктивної і інтелектуальної свободи. Це — репресія, яка стає не другою, а першою природою людини». Таким чином, остаточно відмовившись від класового підходу, Г. Маркузе розглядає працю поза її суспільними формами й зв'язками, як кару божу за «первородний гріх», як тягар, від якого слід визволитися при найпершій можливості. Так категорія відчуження позбавляється конкретно-історичного, класового змісту. Для нього відчуження — це феномен, притаманний будь-якому цивілізованому суспільству, незалежно від характеру його економічної та політичної структури.

Г. Маркузе разом з Ю. Габермасом біологізують суспільні явища, стверджуючи, що система пізньокапіталістичного соціального примусу грунтується, переважно, на перетворенні («сублімації») «первинних» інстинктів, підсвідомих потягів і потреб. Таким чином, капіталістична дійсність, на їх думку, це всього-на-всього система видозмінених, спотворених інстинктів, спрямована на те, щоб перетворити людину з «носія принципу насолоди на суспільно-придатний інструмент». Звідси їх очевидна установка на пошуки першоджерел відчуження не в антагоністичних структурах капіталізму, а в біологічних механізмах людських інстинктів.

Класова і світоглядна обмеженість франкфуртців заважає їм зрозуміти, що відчуження має місце, як це вперше показав К. Маркс, лише за певних соціально-економічних умов, коли виникають приватна власність на засоби виробництва та експлуатація. Відчуження виникає саме в світі соціальних антагонізмів, де продукти людської діяльності не тільки існують незалежно від тих, хто їх створив, але і стають чужими, ворожими своїм творцям. За таких умов праця, зрозуміло, перестає бути джерелом радості, перетворюється на засіб поневолення, стає відчуженою працею.

Пізніше позакласовий і антропологічний підхід до людини і суспільства виливається у Маркузе в антинаукове, утопічне «вчення» про конкретні шляхи визволення особи від ланцюгів «одномірного суспільства». В одній з остан-

ніх книг — «Спроба визволення» — він підміняє ідею соціальної революції гаслом «сексуальної революції», яка не має нічого спільного з дійсно революційною боротьбою проти підвалин капіталістичного ладу. Імпульси до революційних перетворень тут виводяться не з класових суперечностей капіталізму, а з абсолютизованих біологічних стихій. Заграючи з радикально-мислячим студентством, Г. Маркузе називає його в цій книзі «єдиною контрсилою», яка повинна покласти край насильству та гнобленню і здійснити «прорив» у царство «вільного еросу», «антисуспільства», позбавленого будь-яких соціальних, культурних і моральних цінностей.

Цей пророк дрібнобуржуазного бунтарства провокував політично незрілу молодь на анархо-екстремістський бунт, який не завдає значної шкоди капіталістичному ладові і досить безболісно ним «перетравлюється». Його гасла «сексуальної свободи», по суті, нічим не загрожували системі державно-монополістичного капіталізму, оскільки вони відводили енергію молоді в псевдореволюційне русло. В таких теоріях, як підкреслював ще В. І. Ленін, «питання статі і шлюбу не сприймаються як частина головного соціального питання. Навпаки, велике суспільне питання починає само здаватися частиною, придатком проблеми статі. Найголовніше відступає на задній план як другорядне. Це не тільки шкодить ясності в цьому питанні, це взагалі затемнює мислення, затемнює класову свідомість» [1].

Спираючись на окремі спостереження, франкфуртська школа робить висновок, що капіталістичне суспільство стало «ірраціональне у своїй пізньобуржуазній фазі» (Адорно); перетворившись на державу тотальної несвободи, воно робить «одномірними» свідомість і поведінку особи, перетворює її на невільника сучасної цивілізації. Раби розвинутого індустріального суспільства, вважають лідери школи,— це «надраби», бо добровільно й покірно перетворилися на «інструменти й речі». Конформізм, «пасивне пристосування особи до норм і соціальних зв'язків даного суспільства» (Адорно) доведені тут до абсурду. Пізньобуржуазна людина не має більше внутрішньої свободи, власних думок. Не має вона і «власної мови», перебуваючись знедуховленим жаргоном рекламних текстів, що його впроваджують засоби масової комунікації.

Як вважають франкфуртці, таке становище за умов капіталізму неминуче, бо мова не є чимось виокремленим, вона втілює в собі — свідомо чи несвідомо — інтереси тих чи тих суспільних інститутів. Масштаби поширення «одномірного» мислення і «одномірної» мови свідчать про повне розчинення людини в соціальних стихіях пізньокапіталістичного суспільства. «Одномірна людина» немовби «вцементована» в наявний порядок речей і постійно вагається між альтернативою: або він існуватиме завжди, або ж знайдуться сили, що зруйнують його. Г. Маркузе не може тут дати однозначної відповіді, бо вважає, що ці тенденції існують не «паралельно», а... одна в одній.

Франкфуртці, безперечно, мають рацію, викриваючи буржуазні лжесвободи, ту соціотехніку, ті методи й засоби, за допомогою яких імперіалістична верхівка намагається маніпулювати суспільною свідомістю, формувати покірну, безлику істоту — псевдолюдину. Проте ми не можемо погодитися з твердженням франкфуртців, що більшість людей на Заході перетворилися на одномірні істоти-роботи, нездатні навіть подумки вийти за межі наявної дійсності. Це твердження переконливо спростовується активністю прогресивних сил, які очолюють боротьбу робітничого класу проти державно-монополістичного капіталізму.

Загалом справедлива критика франкфуртцями системи маніпулювання людиною в капіталістичному суспільстві хибує на абстрактність: франкфуртська школа, по суті, замовчує питання про те, в чиїх — класових — інтересах здійснюється це маніпулювання.

Позакласовий погляд на пізньокапіталістичну дійсність не дозволив авторам «критичної теорії», зокрема, виявити справжню сутність експлуатації людини людиною. Франкфуртці позбавляють це явище його конкретно-класового змісту і представляють його лише як владу анонімного, безликого, всемогутнього бюрократичного «Апарату», що прищеплює людині матеріальні й псевдодуховні потреби й увічнює консервативні форми життя.

Відокремлений від конкретно-соціальних умов, науково-технічний прогрес у концепціях Г. Маркузе, Т. Адорно і Ю. Габермаса перетворюється на жорстоку самоцільну силу, яка й породжує «одномірне суспільство», стоїть над ним і ним керує. Франкфуртська школа перебуває в рішучій опозиції до технічного прогресу, покладаючи саме на нього, а не на спотворені капіталізмом суспільні відносини, відповідальність за виникнення соціального світу, в якому неподільно панує несправедливість. За «критичною теорією», не спосіб власно-

[1] Клара Цеткін «Спогади про Леніна». К., 1955, с. 45—46.

сті є головним двигуном соціальної системи (скажімо, не капіталістичне використання техніки), а сама техніка стає «демоном нашого століття»... Таким чином, питання про те, як співвідносяться техніка й антагоністичні структури капіталізму, містифікується, залишається відкритим і невирішеним, а гуманістичний пафос франкфуртської школи вкрай збіднюється. Про таких абстрактних критиків К. Маркс писав, що вони можуть обговорювати й засуджувати сучасність, але не можуть її зрозуміти.

Франкфуртські філософи постійно запитують: де ж вихід? Чи може виникнути новий «принцип реальності», заснований на «інших», невідчужених відносинах між людьми?

Героїчний міф про Прометея, кажуть вони, аж ніяк не вирішує поставлених проблем. Цей міф лише конденсує в очах франкфуртців «репресивну реальність» сучасного капіталістичного суспільства з його рафінованою наругою над особистістю. Тому місце Прометея в їхній філософії почасти займає інший міфосимвол, що нібито втілює в собі пафос «двомірного буття» особи. Г. Маркузе звернувся до міфа про Орфея і, рішуче переосмисливши, перетворив його на туманний релігійно-містичний прообраз майбутньої дійсності, яка не збігається з об'єктивністю суспільного розвитку, з внутрішньою логікою історичного процесу.

Провідні діячі франкфуртської школи М. Горкгаймер і Г. Маркузе пішли на відверте зближення з так званою «негативною теологією»,— радикальним різновидом сучасного протестантства, — також вважаючи, що найвища «трансцендентальна справедливість повинна бути головною темою критичної теорії» (Горкгаймер).

Ухил франкфуртських «патріархів» М. Горкгаймера і Г. Маркузе, що вважають себе легітимними спадкоємцями Маркса, у бік релігії цілком закономірний. Він продиктований самою логікою розвитку ідеалістичних відправних принципів «критичної теорії суспільства», її прихованою релігійною інерцією. Зрештою, «сум за богом» — різкий симптом світоглядних недуг усієї сучасної буржуазної філософії.

Всупереч об'єктивним законам суспільного розвитку, Г. Маркузе пропонує «перестрибнути» через сучасний соціалізм і виявити загальні риси того, що «сьогодні називають утопією». У своїх працях «Кінець утопії» та «Спроба визволення» Г. Маркузе виводить химерний, абсолютно фантастичний проект майбутнього суспільства, «якісно відмінного від попереднього соціалістичного суспільства» (Маркузе). Свого часу К. Маркс і Ф. Енгельс перетворили соціалізм з утопії в науку. Ідеолог дрібнобуржуазного бунтарства сьогодні перетворює соціалізм з науки в утопію... Ідеям наукового комунізму протиставляються карколомні, ексцентричні ідеї «нової реальності», «кращого світу», в якому сексуальна анархія стане основною метою людської життєдіяльності. Утопічність таких поглядів, зрештою, визнає сам Маркузе: «Це утопічна концепція соціалізму, яка виражає прорив свободи в царство необхідності... Це означає перейти від Маркса до Фур'є, від реалізму до сюрреалізму».

Характеризуючи «нову утопію», Г. Маркузе висуває також ірреальний проект «нової людини», яка матиме зовсім іншу чуттєвість і іншу свідомість, інші форми комунікації, підкорятиметься іншим імпульсам. Ця людина, мовляв, говоритиме іншою мовою і більше не здобуватиме собі засоби до існування «принизливою земною працею» (Маркузе). Виховання «нової людини» у нього і є вирішальною умовою фантастичного становлення фантастичного «майбутнього». Здавалося б, ставлячи перед собою завдання виховати нову, невідчужену людину, Г. Маркузе наближається до марксизму. Насправді ж його «нова людина» не має нічого спільного з всебічно й гармонійно розвинутою комуністичною людиною, бо цей новий гомункулус повністю звільнений від будь-яких культурних і моральних зобов'язань. «Двомірна людина» Г. Маркузе по суті своїй така ж позаісторична й абстрактна, як і «одномірна». Головними стимулами її поведінки є прагнення до абстрактної свободи й щастя

Складний, тривалий процес формування людини майбутнього цей дрібнобуржуазний утопіст зводить до якогось короткочасного акту. Оскільки буржуазна реальність, мовляв, робить одномірними не тільки мислення і поведінку, а й саму структуру людських інстинктів, створення «нової людини», за твердженням Г. Маркузе, треба починати з «біологічного виміру», з «реорганізації» інстинктів. Безперспективність, утопічність подібних проектів очевидна.

Теорія наукового комунізму спростувала утопічну теорію спонтанного виникнення нової особистості, такого собі «бога із машини». Людина комуністичного завтра народжується не відразу, не в готовому вигляді, а поступово, в процесі соціалістичного будівництва. Підкреслюючи цю обставину, В. І. Ленін писав: «Було б глибочезною утопією думати, що це можна зробити негайно. Це було б утопією, яка на практиці тільки

відсунула б царство соціалізму на небеса»[1].

А саме таку утопію вибудовують Г. Маркузе і Т. Адорно, закликаючи до майбутнього царства свободи, яке повністю виключить з життя людей працю, матеріальне виробництво. Тут «сутність людини буде виявлятися головним чином в еротичній грі» (Маркузе). Виступаючи противником прометеївського «принципу праці» й наполягаючи на тому, що в майбутньому новому суспільстві і трудова діяльність перетвориться на гру, Г. Маркузе, по суті, поновлює в спотвореному вигляді тепер анахронічний ідеал Шарля Фур'є. Як відомо, віддаючи належне творцям утопічного соціалізму, зокрема Фур'є, К. Маркс водночас піддавав гострій критиці його наївне уявлення про працю як про гру. В «Економічних рукописах 1857—1859 років» К. Маркс переконливо доводить, що можна говорити про примусову працю і про працю привабливу, в якій індивід самостверджується. Але це зовсім не означає, підкреслює К. Маркс,— що ця праця буде лише забавою, як це розуміє Фур'є. З усуненням антагоністичних суспільних відносин зникає тільки відчужена праця, але не праця як така, праця, яка є найсуттєвішою ознакою людини, першоумовою всього людського життя. Виробивши поняття суспільної практики, чуттєво-предметної діяльності, марксизм по-новому підійшов до питання про сутність людини. Саме практичне творення предметного світу, тобто матеріальне виробництво, є основним компонентом самоствердження людини як головної планетарної істоти і «до того ж у такій мірі, що ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину»[2].

Марксизм давно розвіяв міф про «майбутнє», позбавлене трудової діяльності, матеріального виробництва. Комунізм, за К. Марксом, є втіленням реального гуманізму, а не новим перевиданням іудейсько-християнського раю, в якому панують неробство і лінощі. Комунізм — це спільнота працелюбних і організованих людей.

Навмисне і ненавмисне порушення законів діалектики — головна вада теоретичних побудов франкфуртської школи. Перехід зі світу пізнього капіталізму у царство свободи Т. Адорно і Г. Маркузе розуміють як голе, недіалектичне заперечення капіталістичного ладу, як «катастрофічний акт», «радикальний розрив» з сучасністю. Виходячи з антиісторичної схеми, яка постулює зникнення революційного потенціалу робітничого класу, лідери франкфуртської школи покладають надії на стихійний бунт індивідів, які повинні кинути виклик «одномірному суспільству» і прорвати «ланцюги експлуатації в її найміцнішій ланці». Словом, висувається абсолютно необгрунтована, різко антинаукова, інтелігентсько-дрібнобуржуазна теорія «революції без робітничого класу».

Соціальна революція визначається у франкфуртців як «чисте бунтарство», цілковите заперечення і руйнування всіх культурних і духовних цінностей, створених людством за всю попередню історію його розвитку. Варто пригадати суворі і сьогодні глибоко актуальні слова В. І. Леніна про характер антикапіталістичного протесту дрібного буржуа, який, «...зазнаючи при капіталізмі постійно гноблення і дуже часто неймовірно різкого і швидкого погіршення життя і розорення, легко переходить до крайньої революційності, але не здатний проявити витримку, організованість, дисципліну, стійкість. «Оскаженілий» від страхіть капіталізму дрібний буржуа, це — соціальне явище, властиве, як і анархізм, всім капіталістичним країнам.

Нестійкість такої революційності, безплідність її, властивість швидко перетворюватися в покірність, апатію, фантастику...— все це загальновідоме»[1].

В 60-ті роки франкфуртська школа укладає тісну спілку з молодіжним студентським рухом. Політично недосвідченим і незрілим молодикам з числа «нових лівих» штучно нав'язуються гасла, що закликають поєднувати «еротику і революцію», безшабашний анархізм і «філософію тотального заперечення». Франкфуртська школа дезорієнтувала непролетарську молодь і ліворадикальне студентство, штовхнула їх на шлях руйнівного, безглуздого бунту.

«Нові ліві», для яких характерні відсутність наукового світогляду, недовіра до комуністичних партій і схильність до екстремізму, охоче засвоїли тези франкфуртської школи про «одномірність» капіталістичного суспільства, про уявну неспроможність робітничого класу бути «живим запереченням» існуючого ладу, про нібито особливу, «елітарну» роль інтелігенції. Політично незріла молодь, сприйнявши абстрактно-утопічні конструкції «критичної теорії», взялася «штурмувати небо», об'єднувати «барикади й танцмайданчики», любовні зальо-

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, с. 429.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 20, с. 453.

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів. т. 31, с. 14—15.

ти й героїзм». (Габермас). Вона створює власну «культуру» — «контркультуру протесту», яка виявляється у формі «культур-нігілізму», політичного й побутового аморалізму, безглуздого ультраекстремізму. Вона повстала проти засобів масової комунікації, наївно приймаючи їх за «дійсних винуватців» духовного руйнування людини. Новоліва молодь відмовлялась користуватися «технічними псевдоблагами» пізнього капіталізму, зажадала «ліквідації науки й наукового виробництва», заперечувала все пов'язане з культурою як такою. У своїй останній книзі «Контрреволюція і бунт» (1972) Г. Маркузе, підбиваючи підсумки молодіжних бунтів 1969 року, змушений був зізнатися, що «саме ці контрдії... ізолювали радикальний рух від мас», а «сексуальна революція — це не революція, бо вона не революціонізує людського буття і не поєднується з політичною моральністю».

Гасла «контркультури протесту» надихали молоду інтелігенцію і студентство на сліпе анархічне «одномірне» (тут вираз Г. Маркузе цілком підходить!) бунтарство, але не вели до перемоги, до соціального визволення, до створення справді людяного суспільства. І тому невипадково свою книгу «Одномірна людина» Г. Маркузе закінчує словами: «Критична теорія суспільства не володіє поняттями, які могли б з'єднати сучасне і майбутнє; не даючи ніяких обіцянок і не вказуючи шляхів досягнення успіху, вона залишається негативною».

Наївно повіривши у свою «виключність», молоді радикали так і не спромоглися стати на шлях справді ефективної антиімперіалістичної боротьби. Це був «бунт приречених»...

Пророцтва франкфуртської школи не справдилися: розрізнені, стихійні атаки «нових лівих» на пізньокапіталістичне суспільство зазнали поразки. Цей фінал став логічним наслідком «негативної діалектики», сліпого інтелігентського бунтарства, авантюристської спроби одним ударом зруйнувати капіталістичну систему. Сама практика «нових лівих» розвінчала міф «критичної теорії» про молодь як вирішальну силу революційних перетворень. Особистий, вкрай драматичний досвід ліворадикальної молоді наочно довів, що без спілки з робітничим класом молодь не зможе досягти реальних успіхів у боротьбі за краще майбутнє.

Доба «нових лівих» минула. Нині вони фактично зникли з політичної арени (якщо не брати до уваги досить нечисленні групи, що ведуть, за їх словами, «збройну боротьбу проти імперіалізму», частенько впадаючи в одвертий політичний гангстеризм). Сьогодні значна частина ліворадикальної молоді рішуче відкидає псевдореволюційну ідеологію дрібнобуржуазного анархізму і соціального утопізму, все частіше звертається до марксизму-ленінізму, до теорії наукового соціалізму. Найбільш політично загартовані молоді люди з числа «нових лівих» поступово доходять до розуміння необхідності діяти спільно з робітничим класом та його комуністичним авангардом. Так, один із колишніх західнонімецьких молодіжних лідерів Бернд Рабель в інтерв'ю журналові «Шпігель» заявив: «Колись студенти були зачаровані Г. Маркузе, який дав авангардистам ілюзію єдиного суспільства, вільного в соціальному і сексуальному відношенні. Проте сьогодні Г. Маркузе виглядає надто абстрактним і академічним. Тепер, коли ми стоїмо перед конкретними діями, він впадає у містику».

Але й досі не всі ті, хто пройшов крізь горнило «новолівого» руху, подолали «дитячу хворобу лівизни». Це стосується передусім таких лівацьких угруповань у ФРГ, як «молоді ліві», «антиавторитарні ліві», «радикальні ліві». Вплив абстрактно-гуманістичних ідей франкфуртської школи і колишніх лідерів «нових лівих» — Р. Дучке, Д. Кон-Бендіта — тут особливо відчутний. Ця молодь так і не подорослішала. Вона зупинилась у своєму політичному розвитку на «бунтарстві без напрямку» (Г. Холл), бо виявилася нездатною подолати ідейно-теоретичну вузькість дрібнобуржуазного анархізму і ультралівого екстремізму.

Крах франкфуртської школи фактично розпочався незабаром після поразки руху «нових лівих». Політична боротьба молодих радикалів переконливо показала наукову неспроможність «критичної теорії суспільства». Але залишається потреба гострої критики цієї школи і повного подолання її впливу, у тому числі і впливу її учнів і послідовників, які сьогодні — досить логічно! — відійшовши від дрібнобуржуазного радикалізму, перейшли до правого опортунізму і антирадянщини. Це стосується, в даному випадку, Ю. Габермаса, К. Оффе, А. Веллмера. Останні остаточно розірвали з антикапіталістичною спрямованістю «критичної теорії» суспільства і змикаються сьогодні з різного роду варіантами буржуазної соціології реформістської орієнтації, відверто включаються в «холодну війну» на боці імперіалістичної реакції.

Валерій КРАВЧЕНКО

НА СВІТОВИХ ОБШИРАХ

Висока ідейна наснага, неповторність стильових барв, багатство і краса мовної палітри, своєрідність мистецьких шукань давно вже відкрили творам Олеся Гончара широкий шлях до зарубіжного читача. Протягом тридцяти років за рубежем вийшло понад сто перекладних книжкових видань українського майстра кільканадцятьма мовами (до цього слід додати сотні публікацій у періодиці). Олесь Гончар належить до найпопулярніших українських радянських прозаїків. Свідчення цьому — численні видання і перевидання його творів, відгуки на них у зарубіжній пресі, безперервне зростання кількості мов, на які перекладаються його книги, широка увага читачів до творчості автора «Прапороносців». Наведемо лише два приклади. 1955 року Чехословацьке радіо провело опитування своїх слухачів на тему «Моя улюблена книжка», в якому взяло участь понад тридцять тисяч чоловік. «Прапороносці» посіли одне з перших місць. У тому ж році відома чеська перекладачка Гана Пражакова писала: «...Найпопулярніший український радянський автор у Чехословаччині — Олесь Гончар». До речі, за кількістю чеських перекладів з української прози Олесь Гончар поступається лише Іванові Франкові. 1965 року болгарська газета «Народна култура» оголосила підсумки анкети про найпопулярнішу книжку року, випущену в Болгарії. Серед прозових творів перше місце зайняв роман Гончара «Тронка», друге — «Солдатами не народжуються» К. Симонова.

Висновок про велику популярність творів Олеся Гончара можна зробити, ознайомившись також з виданнями його книг в НДР та Угорщині (німецькою мовою «Прапороносці» виходили шість разів, угорською — чотири, не враховуючи видань окремих частин та уривків з трилогії). Перший роман молодого автора здобув нечуваний в історії української літератури розголос за межами батьківщини, його гаряче зустріли читачі й критика в усіх країнах соціалістичної співдружності.

Природно, що найбільший інтерес до трилогії Гончара виявили читачі тих країн, які пережили страхіття минулої війни. Але не тільки темою недавньої війни завоювали «Прапороносці» прихильність читачів, їх захоплює сила ідей інтернаціоналізму, поетизація подвигів в ім'я соціалістичної Вітчизни, глибина і розмаїття характерів. «Цей твір, — пише німецький літературознавець Рольф Гебнер, — відразу поставив молодого письменника в ряд найвизначніших радянських авторів». А болгарський письменник Димитр Добрев відзначав: «Конкретне завдання письменника — змалювати в своєму романі радянську людину такою, якою вона є в дійсності,— виконане блискуче». Характерно, що в багатьох відгуках наголошується на значенні роману «Прапороносці» як ідейно-мистецького зразка для прозаїків братніх країн. Нині можна сказати, що в становленні лірико-романтичного напрямку в соціалістичних літературах країн народної демократії не останню роль відіграли твори українського прозаїка, зокрема перший його роман.

Особливо актуально прозвучав твір Гончара під час війни у В'єтнамі (досить згадати тут видання «Альп» у Ханої 1966 р.).

Тріумфальний похід «Прапороносців» по зарубіжних країнах став щасливим початком широкого

виходу творів Олеся Гончара на міжнародну арену. Книги українського прозаїка систематично перекладаються багатьма мовами, причому особлива популярність того чи іншого твору на батьківщині, як правило, відповідає підвищеному інтересу до нього за її межами. Так, романи «Таврія» і «Перекоп» своїм розголосом значно поступаються «Тронці», яка швидко завоювала читацьку увагу і в нас, і за кордоном. Це, звісно, не означає, що повісті «Земля гуде», «Микита Братусь» або згадана вище дилогія та роман «Людина і зброя» не перекладалися і не мали успіху за рубежем. Наприклад, про роман «Перекоп», що вийшов у НДР під назвою «Штурм перешийка», критик Вольфганг Леман писав: «основну ідею твору Гончар втілює... з великою художньою майстерністю. Він уміє небагатьма словами створити певну атмосферу і захопити читачів. У ліричних сценах, так само, як і в драматично гострих ситуаціях, Гончар виявив себе видатним майстром реалістичного епосу».

Добре відомий за рубежем роман «Людина і зброя». За короткий час він був перекладений болгарською, польською, румунською, сербохорватською та чеською мовами. Про нього багато писали, продовжують писати й нині. В статтях та рецензіях підкреслюється правдивість зображення, прагнення автора «філософськи осмислити війну» (Р. Гебнер), діалектично підійти до відтворення подій і характерів. «Якщо «Прапороносці», — пише чеський дослідник Вацлав Жідліцький, — були складені як своєрідна поетична легенда,— їх народженню сприяли такі зразки, як гоголівський «Тарас Бульба» і стародавній героїчний епос «Слово о полку Ігоревім», то «Чорне літо» (так названо роман у чеському перекладі.— **Л. К.**) є значно ближчим до реалістичної епіки, в ньому дійсність промовляє сама за себе, без «посередницької» авторської поетизації. Роман втратив метафоричний характер і являє собою дослідження конкретного життя».

Не до кінця поділяючи категоричність тверджень В. Жідліцького, ми хочемо підкреслити характер напрямку, обраного при розгляді доробку письменника,— синтез, узагальнення, заглиблення у своєрідність індивідуального стилю Гончара Це показове явище, коли йдеться про вивчення творчості Олеся Гончара за рубежем. Якщо раніше розмова про письменника найчастіше обмежувалася аналізом якогось одного твору, то сьогодні не тільки проводяться паралелі з іншими його книгами, а й робляться спроби розглянути їх (а водночас і всю творчість Гончара) в контексті багатонаціональної радянської літератури.

Та повернімося до роману «Людина і зброя». Димитр Добрев на відміну від В. Жідліцького вважає, що в цьому романі з особливою силою проявилася схильність автора до романтизації. «Життя, — твердить болгарський письменник, — подано таким, яким воно є насправді; кожен порух душі змальований цілком природно, звичайно, без пози і словесного галасу. Але й романтично, бо передаються прагнення і мрії радянських людей про досконале й щасливе життя. З високою майстерністю Гончар уміє малювати картини, в яких гармонійно поєднуються ніжність і жорстокість, рух і спокій, дійсність і мрії».

Всі, хто писав про роман «Людина і зброя», наго-

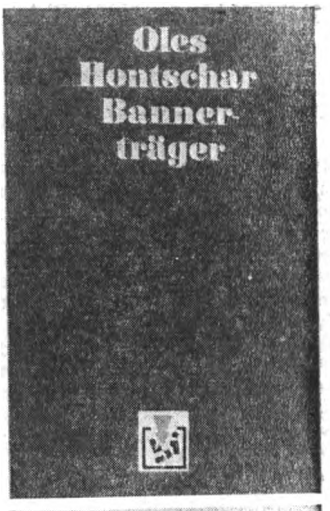

РЯДКИ ПРИВІТАНЬ ОЛЕСЮ ГОНЧАРУ

Квітень 1978 р.

З нагоди Вашого 60-річчя бажаю Вам від імені керівництва Спілки письменників Соціалістичної Республіки Румунії і від себе особисто довгих років життя, нових великих звершень у Вашій громадській діяльності. Вашу яскраву творчість, яку Ви присвятили оспівуванню благородних гуманістичних ідеалів, добре знають і цінують письменники і читачі Румунії. Зичу Вам довгих літ творчості.

ДЖОРДЖЕ МАКОВЕСКУ
Голова Спілки письменників Румунії

Від себе особисто та від Спілки чеських письменників шлю Вам найщиріші побажання з нагоди Вашого 60-річчя. До мого поздоровлення приєднуються тисячі і тисячі читачів Ваших книг на моїй батьківщині. Ви ввійшли до їхніх сердець своїми творчими здобутками — перекладеними на чеську мову творами «Циклон», «Людина і зброя», «Таврія», «Земля гуде». Та особливо багато захоплених читачів знайшла у нас Ваша славнозвісна епопея «Прапороносці». Високим поетичним словом Ви зобразили останні дні війни, коли радянські війська гнали фашистів з країн Центральної Європи і свій переможний похід завершили визволенням Чехословаччини.

Ви прийшли разом з радянськими військами, що врятували Прагу, життя тисяч і тисяч наших громадян. Врятували і моє життя, коли мене, як і моїх товаришів, в останній день празького повстання схопили есесівці і збиралися стратити. Але у фашистів вже не було часу для звірств. Вони тікали від вас.

Ваша творчість виросла з трагічного досвіду останньої війни. Цей досвід було дорого оплачено, і ми б не хотіли, щоб таке випало на долю молодим письменникам.

Наші літератури, літератури соціалістичного світу, ідуть у передніх лавах мільйонних мас, які не хочуть війни. Ми в Чехословаччині лошують на антивоєнному його спрямуванні. Рецензент сербохорватського перекладу Предраг Протич відзначав: «Найсильніше відчуття, яке залишає в серці читача роман Гончара, це те, що війна є злом, найбільшим злом у світі. В цьому найголовніша цінність роману. Але не єдина. Друга риса, не менш істотна — це справжній і чесний погляд на війну». Йдеться, звичайно, не про пацифістський осуд війни.

Таку ж думку зустрічаємо і в болгарського письменника Д. Добрева: «Цей твір присвячений війні. Але весь свій пафос Гончар спрямовує проти війни, проти безглуздої загибелі найвищого творіння світу — людини. Тому книга служить справі захисту загального миру... Тому роман «Людина і зброя» є по-справжньому сучасним».

Тривогою за долю людства пройняті й ті книги Олеся Гончара, що цілком присвячені сучасності, зокрема його «Тронка». Нині роман читають рід-

Олесь Гончар і Назим Хікмет. Київ. 1951 р.

ною мовою в Болгарії і В'єтнамі, НДР і Монголії, Румунії і Чехословаччині. Показово, що іще до появи румунського перекладу «Тронки» Джордже Карпат у статті «Епопея праці» відзначав своєрідність Гончаревого світобачення, схильність його до філософського осмислення дійсності, до сміливих шукань у галузі форми. Подібні оцінки «Тронки» знаходимо і в інших дослідників. Відомий німецький україніст Петер Кірхнер у кількох статтях звертався до цього роману. Авторові «Тронки» притаманне, — пише він, — «зацікавлення проблемою характеру як виразу філософсько-естетичної суті нашого часу, а також його прагнення не тільки створити, а й проаналізувати інтелектуально-чуттєвий світ своїх героїв». Романістом-мислителем назвав О. Гончара болгарський критик С. Колев, посилаючись саме на «Тронку». А його співвітчизниця Л. Стоянова так характеризувала роман: «Тронка» — це заперечення смерті й знищення, це слово на захист поетичного, творчого начала в житті... Талановитий письмен-

Олесь Гончар і японський письменник, перекладач творів Т. Г. Шевченка, проф. Тацуо Курода. Київ. 1968 р.

ні підтримуємо незмінну і послідовну мирну політику СРСР, вашої великої країни, що йде на чолі прогресивного людства. І ми, письменники, прагнемо зробити все від нас залежне, щоб переміг мир, щоб світ розквітав в умовах миру, щоб квітнула Ваша Батьківщина, щоб чудовий Київ ставав з кожним днем ще прекраснішим. Той Київ, де ми разом з Вами і народним митцем Чехословаччини Вілемом Завадою кілька років тому брали участь у прогулянці по стародавньому Дніпру, прекрасній ріці, оспіваній вашим великим народним поетом Тарасом Шевченком. Я згадую той день, дорогий друже Гончар, і гаряче тисну Вашу руку.

Зичу Вам написати ще багато чудових книг. Вже написані Вами книги увійшли і до нашої літератури, і ми вважаємо Вас також нашим письменником.

ЙОЗЕФ РИБАК
голова Спілки чешських письменників

З нагоди Вашого ювілею, шістдесятиріччя з дня народження, ми згадуємо нашу спільну подорож по місцях нашої батьківщини, де Ви героїчно билися за визволення словацької землі від ярма фашизму, і куди Ви все знову і знову повертаєтесь з такою любов'ю. Передаємо Вам теплі поздоровлення наших читачів — вони з незгасним інтересом беруть в руки Ваші прекрасні книги, які засвідчують Вашу особисту участь у визвольних битвах на землі Чехословаччини.

Зичимо Вам довгих років здоров'я, завзяття, прекрасних хвилин творчого натхнення, щоб Ви могли потішити радянських, словацьких і чеських читачів ще не одною чудовою книгою.

АНДРЕЙ ПЛАВКА
Голова Спілки словацьких письменників
ЯН СОЛОВИЧ
відповідальний секретар Спілки словацьких письменників

З нагоди Вашого шістдесятиріччя, як давній шанувальник Ваш, щиро зичу Вам найбільшого щас-

тя на творчому шляху. На початку століття «Кобзар» Шевченка став однією з найулюбленіших книжок усіх словенців, а його гайдамаки, зруйнувавши рамки літературного твору, ожили поміж нами, і ми, словенці, в уяві своїй не раз почували себе Шевченковими героями. І то було не лише юнацьке захоплення, ні, — ми справді відчули кревний зв'язок, душевну спорідненість з вами, кажу «ми», бо серед представників молодшої генерації був і я. Все це спадає на думку тепер, коли в мені росте сподівання, що саме Вашим творам пощастить перекинути ще один міст поміж Словенією й Україною, оновити і зміцнити літературні взаємини. Ваша творчість криє в собі потужний чудодійний магніт, і саме тому я бачу в Вас продовжувача благородних літературних традицій України, такої неозорої, такої любої нам і рідної, що я вже не можу, здається, дочекатися того часу, коли, перекладаючи Вашу книгу, ще глибше порину в українські простори, в душу українських людей, в їхні думи і прагнення, для того, щоб наблизити їх до сердець словенців.

ЯНКО МОДЕР

Любляна

Письменники Німецької Демократичної Республіки шлють Вам свої щирі вітання й найкращі побажання з нагоди 60-річчя від дня Вашого народження. Ваші талановиті книжки про Велику Вітчизняну війну, про самовіддану боротьбу українського народу на захист завоювань Червоного Жовтня та про сучасних людей Радянської України не тільки збагатили багатонаціональну радянську літературу, але й знайшли багатьох захоплених читачів у нашій Республіці. Ми глибоко поважаємо й любимо Вас як письменника, що своєю літературною творчістю й громадською діяльністю зробив значний внесок у справу поглиблення дружби між нашими народами. Ми з радістю чекаємо Ваших нових книжок і бажаємо Вам, шановний товаришу Гончар, міцного здоров'я й творчих сил на довгі роки.

ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ НДР

ник втілив хвилюючі драми, радощі, тривоги скромних трударів... які живуть, відчуваючи пульс своєї великої батьківщини, усієї планети». Спільним для читачів різних країн було визнання великої творчої перемоги Олеся Гончара. Так, словацька дослідниця Гана Шуфлярська відзначала: «Однією з вершин художньої творчості Олеся Гончара є його роман «Тронка», що вийшов словацькою мовою під назвою «Одне літо». Це лірично побудований, поетично викристалізований твір, що відзначається високою стилістичною майстерністю, емоційною виразністю, здатністю охопити в художній метафорі всю важливість життєвих явищ. Роман Гончара і в інших країнах став одним з найпопулярніших творів сучасної радянської прози». Свою післямову до словацького видання «Тронки» Гана Шуфлярська закінчує такими словами: «У творі сплелись в художню цілісність небуденна життєва реальність із своєрідним, м'яким, чудовим романтичним чуттям. Це одна із специфічних окрас «роману в новелах», що точно передає думки автора... Олеся Гончара і його роман з любов'ю приймає не лише читач, але й література».

Про еволюцію стилю Гончара у «Тронці» вдало висловився В. Жідліцький; він не нав'язує письменникові власної мистецької системи, а прагне виходити з тих «естетичних законів», які виробив для себе художник. Тому й переконують нас міркування В. Жідліцького. До речі, одна з причин недооцінки творчості Гончара деякими чеськими літературознавцями полягала в тому, що вони не враховували специфіки лірико-романтичного мислення українського письменника. «Своїм стилем і поетикою, — відзначав В. Жідліцький, — «Тронка» не лише оживила, але й ще більше загострила попередній процес романтизації, ліризації і поетизації». З усього сказаного можна зробити висновок, що роман Олеся Гончара «Тронка» посів почесне місце в літературах багатьох країн соціалістичної співдружності, благотворно впливаючи на формування свідомості читачів та нового художнього методу прозаїків.

Якщо «Прапороносці» були в 50-х роках своєрідним взірцем, одним з найкращих і найзначущіших творів радянської літератури про Велику Вітчизняну війну,— то «Тронка» стала подібним явищем у 60-х роках.

Грунтовністю відзначається рецензія на «Тронку», підписана криптонімом «М. Г.» і вміщена в німецькому тижневику «Sonntag», влітку 1964 року. Називалася вона «Герої». Між іншим, роман ще тоді не був надрукований німецькою мовою — він мав лише невдовзі вийти. В цьому ж номері тижневика було опубліковано уривок з «Тронки» — новела «Люди степу» з ілюстраціями до неї, портрет автора, подано біографічні відомості про Гончара. Рецензія свідчила насамперед не стільки про бажання відгукнутися на відзначення Гончара Ленінською премією, як про глибоке розуміння твору, прагнення донести читачам найсуттєвіше при його аналізі. Рецензент робить наголос на характеристиці персонажів роману, підкреслюючи їх неповторність, духовне багатство, нерозривний зв'язок з часом, з умовами, в яких вони живуть і діють. Тут же підіймається також важливе питання про загальний пафос книги, питання, яке мало принципове значення для розвитку тогочасної літератури НДР. «Тронка» Гончара,— пише рецензент,— допоможе

нам усунути деякі наші непорозуміння на зразок тверджень, що пафос не є сучасним явищем і повинен виключати будь-яку критику, або що художній погляд у майбутнє обов'язково має огортати сучасність рожевим серпанком. Пафос Гончара грунтується на беззастережному утвердженні людини і вимагає такої ж беззастережної критики всього, що перешкоджає створенню умов, гідних людини. І ця критика є послідовною, вона нічого не прикрашає, але й не зменшує справді великого».

Як бачимо, розгляд книги вилився у важливі теоретичні міркування, що торкалися не тільки ідей та образної системи роману, а й зачіпали ряд злободенних проблем у становленні нової німецької літератури, яка стала під прапор соціалістичного реалізму.

Роман Олеся Гончара «Циклон» (1970) теж привернув значну увагу зарубіжних шанувальників радянської літератури, був перекладений в НДР, Польщі, Чехословаччині. Високу оцінку дала йому преса Німецької Демократичної Республіки. Як зазначає Р. Гебнер у статті «Історія народу в центрі уваги митця», «...роман «Циклон»... можна назвати вершиною творчості Гончара останніх років». Розглядаючи творчість письменника в її зв'язку з історією народу, дослідник вважає, що в «Циклоні», як і в «Тронці», авторові вдалося «синтезувати досвід різних поколінь і різних часів». Художні особливості роману пов'язані насамперед з майстерним і плодотворним використанням кінематографічних засобів для побудови літературного твору.

Вацлав Жідліцький у післямові до чеського видання «Циклону» розглядає роман у кількох аспектах. Передусім він відзначає тісне переплетіння двох часових площин — війни та сучасності. Це дає змогу авторові всебічно розкрити характери головних героїв. Крім того, дослідник говорить про своєрідність стилю роману, про кінематографічність композиції, проводячи паралелі з ранніми творами Довженка (щедра узагальнююча метафорика, гіперболізм, емоційність, народна символіка). В. Жідліцький вважає «Циклон» поемою в прозі; «перед нами певна квінтесенція лірико-романтичного творення, яке співвідноситься з мистецтвом Костянтина Паустовського, а ще більше — з національною українською традицією, представленою насамперед Юрієм Яновським у його славетних «Вершниках».

Повість «Бригантина» на сьогодні вийшла болгарською та німецькою мовами, позитивно оцінена критикою цих країн. Останній роман Олеся Гончара «Берег любові» (1976) опублікований у словацькому перекладі в журналі «Sovetska literatura»(1977, № 10).

Окремо слід зупинитися на публікаціях оповідань Гончара іноземними мовами. Як наймобільніший жанр художньої прози, оповідання письменника швидко переступили кордони нашої батьківщини. Якщо, наприклад, перший роман Гончара в перекладі німецькою мовою побачив світ у 1953 році, то оповідання почали друкуватися вже з 1948 року. Подібну картину спостерігаємо в Угорщині та Чехословаччині. Оповідання Гончара перекладені також у Великобританії, Італії, Норвегії та інших країнах, де твори Гончара не виходили окремими виданнями. Збірки оповідань Гончара друкувалися болгарською, китайською, німецькою, польською, румунською, чеською мовами. Найчастіше перекладалися такі твори,

ЗАРУБІЖНІ КРИТИКИ ПРО ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

«Прапороносці» Гончара належать до книг-прапороносців великих ідей нашого часу — доби побудови соціалізму».

(З передмови до 1-го видання трилогії «Прапороносці» болгарською мовою, 1949 р.)

«З великим інтересом зустріли ми, болгари, твори, в яких відображений героїчний визвольний похід Радянської Армії і остаточний розгром фашистської Німеччини, похід, який приніс довгождану волю і нашому народові. Тут треба на перше місце поставити трилогію «Прапороносці» одного з найталановитіших прозаїків Радянської України, представника романтичного напряму в українській літературі — Олеся Гончара».

(Петко Атанасов, Болгарія, 1959 р.)

«...Сповнений безмежної любові до людини, натхнений чистою вірою в майбутнє свого народу, Радянської Батьківщини, Гончар у всіх своїх книгах, у всіх виступах, у всіх творах проявляє себе як поет. І в серцях усіх його читачів живуть герої — прапороносці ідей рівності, свободи, миру, людяності, краси життя і вільної людської думки. Цим хвилюють його герої. Цим надихають на нове комуністичне життя».

(Димитр Добрев, Болгарія, 1968 р.)

«Прапороносці» — один з найвидатніших романів про Велику Вітчизняну війну... Читачі візьмуть з цього роману все найкраще про дружбу і товариську допомогу, про любов і благородні почуття комуністів, знайдуть спільне між героями роману і національними героями Нгуен В'єт Суаном та

Ван Чоєм. Ми впевнені, що «Прапороносці» допоможуть нашому народові у священній боротьбі проти американського імперіалізму».

(Ву Ань, Хо Ту Нам, Фан Нги, В'єтнам, 1966 р.)

«Прапороносці» — один ...з найвизначніших і найповчальніших творів радянської літератури про Велику Вітчизняну війну... Такі твори допомагають нам, німцям, пізнати в бійцях Радянської Армії наших друзів і визволителів. Вони допомагали нам зрозуміти всю глибину фашистських злочинів і розібратись у самих собі».

(Гаррі Тюрк, НДР, 1954 р.)

«Роман («Прапороносці») справляє велике враження. У ньому — заклик до всіх людей землі берегти мир, прапороносцями якого були радянські солдати, що платили за нього своїм життям».

(Г. Буш, НДР, 1954 р.)

«...Кожна з представлених тут («Тронка») новел є гранично викінченим, блискучим оповіданням, а всі вони разом являють собою безперечно визначний художній твір, об'єднаний спільністю теми і образів».

(Ульріх Кунке, НДР, 1964 р.)

«Саме у ньому (романі «Тронка») особливо виразно проявилася своєрідна манера письма Гончара: невимушена розповідь про будні простих людей — наших сучасників, уміння бачити поетичне, незвичайне у звичайному, поєднувати підкреслено-почуттєве зображення з філософським спогляданням, гармонію (або протиставлення) природи і думок героїв. Ця «романтична», точніше — реалістично піднесена манера письма, новаторська за змістом і формою, притаманна також і останньому його романові».

(Петер Кірхнер, НДР, 1968 р.)

«Для Гончара історія завжди є сучасністю, і він використовує її як новела «Модри Камень» (шість разів перекладалася і дев'ять разів видавалася чеською мовою і відповідно тричі перекладалася і вісім разів публікувалася словацькою); оповідання «Ялинка за рікою Іпель» побачило світ чотири рази чеською і стільки ж словацькою мовою; так було і з оповіданнями «На Балатоні» та «Ілонка», що кілька разів друкувалися в Угорщині; «Соняшники» мали аж чотири публікації угорською мовою.

Якщо говорити про переклади, то тут спостерігається така закономірність: перші мистецькі інтерпретації творів Гончара за рубежем здійснювалися, як правило, не з оригіналу, а з російських перекладів. Винятком була, здається, лише чеська версія «Прапороносців» Рудольфа Гулки. Сьогодні ж вихід книжки, перекладеної не з оригіналу, трапляється нечасто. Серед відомих популяризаторів творчості Гончара за рубежем слід назвати таких перекладачів, як Рудольф Гулка, Гана Пражакова, Тетяна Кресанкова, Гана Лерхова у Чехословаччині, Пенка Канева і Захарі Іванов у Болгарії, Марія Трачевська, Казімеж Трухановський і Марія Долинська в Польщі, Данило Груїч та Нікола Ніколіч в Югославії, Рупрехт Вільнов і Віллі Гоепп в НДР, Марія Влад в Румунії, Ласло Шандор, Жужа Раб та Вільма Комор Баранді в Угорщині.

Друкувалися за рубежем також статті, нариси, виступи Гончара. В 1976 році чехословацькі кінематографісти створили телефільм, присвячений його життю і творчості.

Окремо треба сказати про численні переклади творів Гончара китайською мовою. За період з 1949 по 1959 рік у Китаї вийшло вісімнадцять книжок українського письменника. Так звана «культурна революція» згубно вплинула на розвиток радянсько-китайських культурних і літературних взаємин. Різкий спад друкування радянських книжок у цій країні є ще одним свідченням антинародності політики маоїстських правителів Китаю.

Не секрет, що тенденційна видавнича політика більшості капіталістичних країн аж ніяк не сприяє повноцінному обміну між Радянським Союзом і Заходом у галузі культурних взаємин. Відомо також, що в СРСР, зокрема на Україні, кількість перекладів з літератур капіталістичного світу багаторазово перевищує число видань творів радянських письменників у країнах Заходу. Доводиться лише пожалкувати, що, наприклад, у Сполучених Штатах досі не знайшлося видавця, який зацікавився б творами українського письменника, перекладеного 67 мовами світу. Читачів знайшлося б більше ніж достатньо: як свідчить М. Тарновський, «Прапороносці» Гончара, що друкувалися в кінці 40-х років на сторінках «Українських щоденних вістей» у Нью-Йорку, викликали значний приплив читачів до газети. Такі приклади можна було б множити: кричуща тенденційність буржуазних поборників «вільного обміну ідеями» в даному випадку більш ніж очевидна.

Слід згадати тут книги та журнальні публікації, що з'являлися іноземними мовами в Радянському Союзі. Всі основні твори Гончара були свого часу опубліковані на сторінках журналу «Радянська література», що розходиться в десятках країн світу. З нього зарубіжні читачі, зокрема ті, що знають іспанську португальську, арабську, японську мови, мали змогу познайомитися з романами та оповіданнями видатно-

го українського прозаїка. Тут же друкувалися статті про його життєвий і творчий шлях. Окремих книг Гончара іноземними мовами у нас вийшло шістнадцять — англійською, іспанською, німецькою, польською, фінською, французькою, угорською. Найбільше видано угорською мовою, бо вже давно налагоджене плідне співробітництво між ужгородським видавництвом «Карпати» та будапештськими видавництвами.

Засвоєння творчості Олеся Гончара за межами Радянського Союзу — тривалий і недостатньо ще досліджений процес: від перекладів окремих оповідань, скромних публікацій у періодиці, коротких критичних та читацьких відгуків у пресі — до великомасштабного відтворення висококваліфікованими перекладачами широких лірико-епічних полотен українського романіста, до узагальнених розвідок і синтетичних праць численного загону зарубіжних україністів, щирих друзів Радянської країни. Творчість Олеся Гончара поглиблено вивчається в історико-літературному та типологічному аспектах, аналізуються специфічні проблеми, що виникають при перекладі його творів (поки що здебільшого на слов'янські мови). Особливості індивідуального стилю письменника, високі ідейно-естетичні якості, характерні риси поетики його прози, що позначена лірико-романтичною домінантою і глибоко філософським осмисленням життєвого матеріалу, — незмінний об'єкт уваги зарубіжних дослідників; нові видання й перевидання творів Гончара в різних країнах світу, великий успіх серед найширшої багатомовної читацької аудиторії — все це складові частини справді інтернаціонального визнання творчості одного з найвидатніших майстрів слова Радянської України.

Леонід КОВАЛЕНКО

як важливий фактор формування характерів своїх героїв. Лише завдяки постійним відступам у минуле і роздумам про їхній досвід вони постають у всій своїй величі; на тлі народної історії відповідальність людини за безпеку миру стає її гуманним обов'язком — йдеться про майбутнє людства, долю якого вирішує сучасність».

(Рольф Гебнер, НДР, 1977 р.)

«В епопеї Гончара («Прапороносці») показана не тільки перевага радянської зброї, радянського стратегічного мистецтва, а й ідейно-моральна перевага радянської людини — бійця Радянської Армії».

(Б. Войдовський, Польща, 1953 р.)

Олесь Гончар — «...митець-дослідник, вразливий до найменших душевних порухів або соціальних перетворень, схильний до філософських узагальнень. Його новий роман «Тронка» — це результат сміливого експерименту романіста, експерименту, викликаного новими умовами розвитку сучасного мистецтва».

(Джордже Карпат, Румунія, 1965 р.)

«Гончар вважає справою професійної письменницької честі наполегливо експериментувати в рамках обраного стилю. Насамперед, його постійно цікавить співвідношення між романтичним і реалістичним зображенням і можливості поєднання цих двох методів».

(Вацлав Жідліцький, Чехословаччина, 1975 р.)

«...Він (О. Гончар) має що сказати сучасній людині і сучасному світові... Він завжди вносить до клімату цивілізованого світу ідею героїчно-чистої людини, яка живе заради революційної мети».

(Гана Шуфлярська, Чехословаччина, 1976 р.)

Публікацію підготував
Леонід КОВАЛЕНКО

БІБЛІОГРАФІЯ ІНОЗЕМНИХ КНИЖКОВИХ ВИДАНЬ ТВОРІВ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

АЛБАНІЯ

Gonçar A. Flamurtarët. (Прапороносці). Tirane, Botimeve Ushtarake, Pjesa 1—3. 1950—1951.

БОЛГАРІЯ

Гончар А. Знаменосци. Прев. от руски Х. Левенсон. София, «Народна култура», 1949.

Гончар О. Знаменосци. Прев. от руски Х. Левенсон. София, «Народна култура», 1954.

Гончар О. Перекоп. Прев. от руски Иван Николов. София, «Народна култура», 1958.

Гончар О. Таврия. Прев. от руски Иван Добрев. София, «Народна култура», 1959.

Гончар О. Човек и оръжие. Прев. от руски А. Далчев и Е. Прохаскова. София, «Народна култура», 1961.

Гончар О. Тронка. Прев. от руски Страшимир Джамджиев. София. «Народна култура», 1965.

Гончар О. Любовта побеждава всичко. София, Профиздат, 1967.

Гончар О. Знаменосци. Прев. от руски Х. Левенсон. София, «Народна култура», 1970.

Гончар О. Циклон. Прев. от украински Захари Иванов. София. «Народна култура», 1972.

Гончар О. Бригантина. Прев. от украински Захари Иванов. София, «Народна младеж», 1975.

Гончар О. Знаменосци. Прев. от украински Пенка Кънева. София. «Народна култура», 1976.

В'ЄТНАМ

Гончар О. Альпи. Перекл. Ву Ань. Хо Ту Нам та Фам Нги. Ханой. «Ванхоа», 1966.

Гончар О. Тронка. Ханой. «Ванхоа», 1976

КИТАЙ

Гончар О. Прапороносці. Перекл Юань Шуй-по. Шанхай, 1949.

Гончар О. Прапороносці. Перекл. Юань Шуй-по. Вид. 2-е. Шанхай, 1949.

Гончар О. Голубий Дунай. Перекл. Сюй Ке-ган. Видавництво Книгмаз Сінь-Хуа, 1950.

Гончар О. Оповідання. Перекл. Цзінь Жень. Шанхай, «Сінь веньї», 1952.

Гончар О. Прапороносці. Перекл. Сюй Ке-ган. «Сіньцюнь», 1953.

Гончар О. Злата Прага. Перекл Сюй Ке ган. «Сіньцюнь», 1953.

Гончар О. Злата Прага. Перекл Сюй Ке-ган. Шанхай, «Сінь веньї», 1953.

Гончар О. Злата Прага. Перекл. Хай Тань. Шанхай, «Юаньчан», 1953.

Гончар О. Оповідання. Перекл. Ван Ке-і. Шанхай, «Чжуан Хуа», 1953.

Гончар О. Жайворонок. Перекл. Гуань Тай-пін. Шанхай, «Пінмін», 1953.

Гончар О. Вибране. Перекл. Гу Юн-чжун. Шанхай. «Сінь веньї чубаньше», 1953.

Гончар О. Земля гуде. Перекл. Фань Ся. Шанхай, «Сінь веньї чубаньше», 1957.

Гончар О. Микита Братусь. Перекл. Ян Лі-пін. Пекін. «Цзоцзя чубаньше», 1957.

Гончар О. Щоб світився вогник. Перекл. Вей Цін-чжен. Пекін, «Чжунго цінянь чубаньше», 1957.

Гончар О. Микита Братусь. Перекл. Ян Лі-пін. Пекін. «Женьмін веньсюе чубаньше», 1958.

Гончар О. Таврія. Перекл. Фань Юй. Шанхай, «Сінь веньї чубаньше», 1958.

Гончар О. Прапороносці. Перекл. Юань Шуй-по, Ші Чжень-вей, Шанхай. «Шанхай веньї чубаньше», 1959

Гончар О. Таврія. Перекл. Фань Юй. Шанхай, «Шанхай веньї чубаньше», 1959

КОРЕЯ

Гончар О. Прапороносці. Ч. 1 і 2. Перекл. Кан Пхіль Чу. «Чоссо чхульпханса», 1955.

Гончар О. Прапороносці. Ч. 3. Перекл. Кан Пхіль Чу. 1955

МОНГОЛІЯ

Гончар О. Хонх. (Тронка). Перекл. Г. Амар. Улан-Батор, «Улсын хэвлэлийн газар», 1976.

Гончар О. Тугчин. (Прапороносці). Перекл. Г. Амар. Улан-Батор, «Улсын хэвлэлийн газар», 1976.

НДР

Gontschar A. Die Bannerträger. (Прапороносці). Übers. von M. Busch. Weimar, Thüringer Volksverl., 1953.

Gontschar O. Die Bannerträger. Übers. von M. Busch. Weimar, Thüringer Volksverl., 1953.

Gontschar O. Die Bannerträger. Übers. von M. Busch. Weimar, Thüringer Volksverl., 1954.

Gontschar O. Die Bannerträger. Übers. von M. Busch. Weimar, Thüringer Volksverl., 1954.

Gontschar O. Die Bannerträger. Übers. von M. Busch. Weimar, Volksverl., 1955.

Gontschar O. Die Schwarzen Stürme. (Таврія). Übers. von A. Böltz. Weimar, Volksverlag, 1955.

Gontschar O. Ein Leuchtturn erlosch. (Щоб світився вогник). Übers. von N. Drechsler. Berlin, Kultur und Fortschritt, 1957.

Gontschar O. Strum auf die Landenge. (Перекоп). Übers von H. Linke, Berlin, Kultur und Fortschritt, 1960.

Gontschar O. Tronka. (Тронка). Übers. von Ruprecht Willnow. Berlin, Kultur und Fortschritt, 1964.

Hontchar O. Die Brigantine. (Бригантина). Übers. von Ruprecht Willnow. Berlin, Volk und Welt, 1975.

Hontshar O. Bannerträger. Übers. von Willi Hoepp. Berlin, Volk und Welt, 1976.

Hontschar O. Der Zyklon. (Циклон). Übers. von Juri Elperin. Berlin, Weimar, Aufbau-Verlag, 1976.

ФРН

Hontschar O. Der Dom von Satschipljanka. (Собор). Hamburg, Hoffmann und Campe, 1970.

ПОЛЬЩА

Gonczar O. Góry śpiewają. (Гори співають). Tłum. J. Biernacki. Warszawa, Współpraca, 1949.

Gonchar A. Zawsze w szeregu. (Зб. оповідань). Tłum. M. Dolińska, R. Karwacki. Warszawa, «Prasa wojskowa», 1950.

Gontczar *A. Sąsiedzi.* (Оповідання). Warszawa, «Prasa wojskowa», 1950.

Gonchar O. Chorążowie. (Прапороносці). Tłum. K. Malinowska, A. Dolińska. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, 1951.

Gonczar O. Chorążowie. Tłum. K. Malinowska, A. Dolińska. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, 1952.

Honczar O. Tauria. (Таврія). Tłum. Cz. Jastrzębiec-Kozłowski. Warszawa, «Czytelnik», 1955.

Honczar O. Człowiek i broń. (Людина і зброя). Przeł. Maria Traczewska. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1963.

Honczar O. Sobór. (Собор). Przel. z ukrain. Kazimierz Truchanowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972.

Honczar O. Cyklon. (Циклон). Tłum. Maria Dolińska. Lublin, Wydawnictwo Lubelskie, 1976.

РУМУНІЯ

Gonciar A. Stegarii. (Прапороносці). Trad. Maria Z. Vlad si Adrian Rogoz. Bucuresti, Ed. tineretului, 1949.

Gonciar O. Praga de aur. (Злата Прага). Trad. de M. Vlad si M. Axente. Bucuresti, Ed. tineretului, 1949.

Gonciar A. Nuvele. (Оповідання). Trad. S. Mundreanu, P. Pavlenko si I. Bessonov. Bucuresti. Cartea rusa, 1949.

Gonciar O. Michita Bratus. (Микита Братусь). Trad. de M. Vlad. Bucuresti, Cartea rusa, 1952.

Gonciar O. Pe drum. (В дорозі). Bucuresti, Cartea rusa, 1953.

Gonciar O. Primavara dincolo de Morava. (Весна за Моравою). Trad. de J. Porubin, Bucuresti, Ed. militara, 1957.

Goncear O. Omul si arma. (Людина і зброя). Trad. de A. Stefanescu — Medeleni si A. Ivanovski. Bucuresti, EPLU, 1964.

Honcear O. Tilinca. (Тронка). Trad. de Aurel Lambrino si Ana Gherasim. Bucuresti, EPLU, 1965.

Німецькою мовою

Gontschar O. Auf der Landstrasse. (В дорозі). Bukarest, Cartea rusa, 1953.

Gontschar O. Mikita Bratus. (Микита Братусь). Bukarest, Cartea rusa, 1953.

Сербськохорватською

Гончар О. На путу. Бухарест, «Руска књига», 1953.

Гончар О. Микита Братус. Бухарест, «Руска књига», 1953.

Угорською

Goncsar A. Útközben. (В дорозі). Ford. R. Szöcs és A. Süto. Bukarest, Az Orosz Könyv., 1953.

Goncsar O. Mikita Bratusz. (Микита Братусь). Bukarest, Orosz Könyvkiadása, 1953.

УГОРЩИНА

Goncsar A. Zászlóvivök. (Прапороносці). Ford. Várnagy Gáborné. Budapest, Új magyar könyvkiadó, 1950.

Goncsar A. Arany Prága. (Злата Прага). Ford. Zs. Rab. Budapest, Új magyar könyvkiadó, 1950.

Goncsar O. Zászlóvivök. Ford. Zs. Rab. Budapest, Új magyar könyvkiado, 1951.

Goncsar O. Zászlóvivök. Ford. Zs. Rab. Budapest, Új magyar könyvkiadó, 1951.

Goncsar A. Arany Prága. Ford. Zs. Rab. Budapest, Új magyar könyvkiado, 1951.

Goncsar O. Pacsirta. (Жайворонок). Ford. Fuchs Jenö. Budapest, Új magyar könyvkiadó, 1951.

Goncsar O. Napraforgók. Ford. Bárandi Komor Vilma. Budapest, Szárnyak, 1953.

Goncsar O. Zászlóvivök. Ford. Zs. Rab. Budapest, Új magyar könyvkiadó, 1955.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Чеською мовою

Honcar O. Praporecnici. (Прапороносці). Prel, a doslov. naps. R. Húlka. Praha, «Svoboda», 1948.

Honcar O. Praporecnici. Prel. a doslov naps. R. Húlka. Praha, «Svoboda», 1948.

Honcar O. Zlata Praha. (Злата Прага). Prel. R. Húlka. Praha, «Svoboda», 1949.

Honcar O. Praporecnici. Prel. R. Húlka. Praha, «Svoboda», 1950.

Honcar O. Zeme duni. Prel: A. Lebeda. Praha, «Svet sovetů», 1950.

Honcar O. Praporecnici. Prel. R. Húlka. Praha, «Nase vojsko», 1955.

Honcar O. Taurie. (Таврія). Prel. R. Húlka. Praha, «Ceskoslovenský spisovatel», 1955.

Honcar O. Zlata Praha. Prel. R. Húlka. Praha, Státní nakl, politiké literatury, 1959.

Honcar O. Cerné leto. (Людина і зброя). Prel. L. Zilynská. Praha, «Nase vojsko», 1963.

Honcar O. Jaro za rekou Moravou. (Весна за Моравою). Prel. Hana Prazáková. Praha, «Mladá fronta», 1975.

Honcar O. Cyclón. (Циклон). Prel. Hana Prazáková. Praha, «Ceskoslovenský spisovatel», 1975.

Словацькою мовою

Honcar O. Zástavnici. (Прапороносці). Prel. Tatiana Kresánková. Bratislava, «Svet socialismu», 1952.

Honcar O. Zlatá Praha. (Злата Прага). Prel. T. Kresánková. Bratislava, «Osveta», 1960.

Honcar O. Jedno leto. (Тронка). Prel. Hana Lerchova. Bratislava, «Obzor», 1965.

Honcar O. Cyklon. (Циклон). Prel. Ruzena Dvoráková-Ziaranová. Bratislava, «Tatran», 1973.

Honcar O. Zástavnici. Prel. Juraj Andricik. Bratislava, «Pravda», 1976.

Honcar O. Jedno leto. Prel. Hana Lerchová. Bratislava, «Smena», 1976.

ЮГОСЛАВІЯ

Гончар А. Стегоноше. Прев. Никола Николић. Београд, «Ново поколенье», 1948.

Гончар А. Стегоноше. Загреб, Накладни завод Хрватске, 1949.

Гончар А. Злата Прага. Загреб, Накладни завод Хрватске, 1949.

Гончар О. Човек и оружје. Прев. Данило Грујић. Нови Сад, Матица српска, 1967.

Бібліографію склав
Леонід КОВАЛЕНКО

КОЛИ НОМЕР ВЕРСТАВСЯ

РЯДКИ ПРИВІТАНЬ ОЛЕСЮ ГОНЧАРУ

З радістю виконуючи бажання всіх болгарських творців художнього слова, здоровимо від щирої душі дорогого Олеся Гончара з приводу його світлого ювілею. Життя й чудова творчість цього прекрасного письменника, натхненного співця буднів та свят України широко відомі й знані в Болгарії. Вирушивши добровольцем на фронт під час Великої Вітчизняної війни, Олесь Гончар оспівав мужню боротьбу й небачений героїзм радянських людей у трилогії «Прапороносці». Його книжки «Гори співають», «Щоб світився вогник», «Людина і зброя», «Тронка», «Берег любові» посіли місце серед найкращих творів радянської літератури.

Бажаємо йому від усього серця міцного здоров'я, багато радостей і щастя, нових великих творчих успіхів на благо багатонаціональної радянської літератури.

КЕРІВНИЦТВО СПІЛКИ БОЛГАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Софія, 2 березня, 1978 р.

ПОЛІТИЧНЕ КІНО ІТАЛІЇ: *ЗАГРОЗА МІСТИФІКАЦІЇ*

Минуло вже шість-сім років, відколи в Італії виник «політичний кінематограф» — прогресивна течія, що продовжує започатковану колись неореалістами боротьбу за народний і національний характер кіномистецтва, — боротьбу, яка й нині є складовою частиною загального руху лівих сил за оновлення італійського життя, за соціальний прогрес.

Політичне кіно Італії іноді називають «кінематографом сорокарічних». Справді, його натхненниками і практиками (теоретичних узагальнень свого досвіду італійці поки що не робили) виступають ті, хто починав роботу в кіно під керівництвом майстрів неореалізму. Відданість основним принципам неореалізму, його духові (але не букві), його традиціям — загальна риса всіх прибічників політичного кінематографа, хоч би як їхні твори відрізнялися від уславлених «взірців», що ввійшли до класики світового кіно. Якщо неореалістичні фільми були «кіноновелами», в яких сценаристи і режисери йшли від окремого до загального (згадаймо історію вкраденого велосипеда, за допомогою якої Дзаваттіні і Де Сіка розкрили трагедію безробіття в буржуазному суспільстві), то представники політичного кіно сьогодні віддають перевагу «кінороману», епопеї, масштабним полотнам народного життя з багатьма героями, наділеними складною психікою. Змінилася, ускладнилася сама кіномова фільмів, не кажучи вже про розширення тематики. В боротьбі з буржуазним кіновидовищем за масового глядача прогресивні режисери часом вдаються до засобів, запозичених з традиційного арсеналу буржуазного кіно, — приміром, запрошують уславлених акторів, «кінозірок», — але головне завжди лишається незмінним. Це — антифашистський, антибуржуазний, критичний дух творів, їх справді народний і національний характер, щире співчуття до простої людини, глибока повага до неї.

Підбивати підсумки діяльності «політичного кіно», давати остаточні оцінки зробленому ще зарано: це кіно й далі набирає сили, демонструє свої нові можливості, розширює тематику, розсуває вже завузькі межі звичних жанрів, зміцнюючи зв'язок з політичною боротьбою трудящих (приклад цього — останній фільм Бертолуччі «Двадцяте століття», нові стрічки Петрі й Мазеллі). Втім, ми й не ставимо тут перед собою такого завдання. Ми хочемо на прикладі лише двох фільмів, що здаються нам з цього погляду характерними, вказати на виниклу в італійському кіно небезпеку містифікації і дезорієнтації глядача, якому під виглядом твору політичного кінематографа часом пропонують фільми, що не тільки не допомагають розібратись у політичних проблемах, а й фальсифікують справжні події.

* * *

Типовим прикладом політичного фільму, що містифікує глядача, є стрічка недавно померлого Роберто Росселліні «Рік перший».

Ім'я Росселліні асоціюється в нас з народженням неореалізму, з такими шедеврами, як «Рим — відкрите місто» і «Пайза» — яскравими антифашистськими творами, що ввійшли в історію світового кінематографа. Щоб пояснити метаморфозу, що сталася з цим великим митцем, розповімо бодай побіжно, який звивистий шлях пройшов Росселліні.

Молодий Росселліні, обдурений фашистською демагогією, брав участь у створенні воєнно-пропагандистських фільмів. Щоправда, стрічки ці були не зовсім звичайні як на той час. Наприклад, у фільмі «Білий корабель» режисер наголошував не на солдатських подвигах, а на стражданнях поранених. Після розгрому фашизму Росселліні довів свій розрив з минулим стрічкою «Рим — відкрите місто», яка стала маніфестом нового, демократичного напрямку — неореалізму. Проте в цьому фільмі, а згодом і у фільмі «Пайза» Росселліні виражав скоріше християнські, католицькі ідеали, ніж ідеї, підказані вимогами очищувального руху Опору.

Подальші роки були для Росселліні роками зневіри, розчарування, «італійського» варіанту богошукацтва: пройняті містицизмом «Стромболі, земля божа» і «Франціск, менестрель божий», сповнена безнадії комедія «Де свобода?». А потім він несподівано повернувся до лав прогресивного італійського кіно: слідом за чудовою документальною стрічкою про становлення нової Індії з'явився фільм «Генерал Делла Ровере», який повертав глядача до років і проблем Опору, і відкритий лист Росселліні міністрам, що став платформою, яка на початку 60-х років на деякий час знов об'єднала здорові сили італійського кіно...

А в середині 60-х років, у період засилля комерційного кіно, Росселліні раптом взагалі порвав з кінематографом і пішов на телебачення, де працював майже десять років. Товариші по боротьбі, серед них і Анна Маньяні, незабутня героїня «Рима — відкритого міста», розцінили це як дезертирство. Але Росселліні відповів, що робить ставку виключно на науково-популярний фільм, на «корисні телеуроки». Вдаючись до прикладів з історії, режисер вирішив допомогти співвітчизникам усвідомити те, що відбувається сьогодні.

Справедливо критикуючи італійське комерційне кіно, Росселліні вперто не помічає нового, прогресивного кіномистецтва, що розвиває традиції неореалізму: «Яке кіно? Ніякого кіно нема... воно закінчилось. Померло... Це ж смертельна нудота... Ми досягли рівня наслідування, гідного мавпи... Режисери гірші за кравців. Ті хоч щороку створюють нову моду. А режисери — самі жертви моди... Їм нема чого сказати...» Відмежувавшись від бурхливих конфліктів, що лихоманять сучасне італійське кіно, він проводив свою просвітницьку теледіяльність.

Поставлені ним телефільми нерівні: поряд з прекрасним «Людовіком XIV» — досить нудні, відверто дидактичні стрічки («Сократ»).

Та несподівано Росселліні залишив телебачення й повернувся, мов той блудний син, на кіностудію! Повернення славнозвісного майстра в кіно стало сенсацією, тим більше що він одразу ж анонсував фільм, який, здавалося б, за своєю документальною манерою та історико-політичною тематикою мав бути співзвучний сучасному «політичному кіно». Проте, як свого часу попереджав один італійський критик, «від Росселліні можна чекати будь-чого...» Прогресивну пресу одразу ж насторожили вибір центрального героя фільму, джерела фінансування та деякі висловлювання самого режисера.

Виявилося, що герой фільму — Алчіде Де Гаспері, до двадцятиріччя з дня смерті якого й замовлений режисерові фільм, а фінансують зйомки державні установи, в яких переважають християнські демократи, та ультрареакційний книговидавець Русконі.

Починаючи роботу над фільмом, Росселліні сказав: «Я намагатимуся розповісти про Де Гаспері як про людину, що розуміла італійську демократію як справжню участь народу в керівництві країною, де є місце й комуністам та соціалістам».

«Уніта» з обуренням відповіла йому: «Насправді комуністи, соціалісти і народні маси, які йдуть за ними, своє «місце» здобули собі самі спочатку в жорстокій війні за визволення, а потім — у боротьбі проти політики репресій, що провадилась у найтяжчі роки — з 1948 до 1953-го — урядами християнсько-демократичної більшості, які очолював не хто інший, як Де Гаспері».

Алчіде Де Гаспері, якого (омолодивши і прикрасивши його зовнішність) грає актор Луїджі Ваннуккі, був, мабуть, один із найменш популярних, щоб не сказати одіозних, італійських політичних діячів. Цей «поборник демократії» ввійшов у новітню історію двома недоброї пам'яті акціями: він прив'язав Італію до атлантичної політики, а 1947 року здійснив операцію по виведенню із складу коаліційного уряду комуністів і соціалістів.

Фільм охоплює останні десять років життя цього клерикального політика.

Дія починається в березні 1944 року, коли в окупованому гітлерівцями Римі зустрічаються представники антифашистських партій, які перебувають у глибокому підпіллі, щоб встановити перші контакти і виробити основу для співробітництва. Всупереч історичній правді, Росселліні показує Де Гаспері, який під

час окупації відсиджувався у Ватікані на скромній посаді бібліотекаря, таким собі месією, людиною, посланою провидінням, «якій судилося більше, ніж іншим, відіграти головну роль у становленні майбутньої Італійської Республіки» (як пишуть у рекламних буклетах і на плакатах фільму).

Поруч з Де Гаспері у фільмі фігурують і лідери інших партій, серед них Пальміро Тольятті та П'єтро Ненні. Вони показані коректно, але як постаті другорядні, як учні, що слухають нудні тиради вчителя про майбутнє італійської демократії. Показаний Де Гаспері і в колі сім'ї, він продовжує свої солодкаві, дидактичні промови перед дружиною та дочками.

Де Гаспері тут — діяч, що знемагає під неймовірним тягарем відповідальних завдань державної ваги. Від цього образу віє мало не святістю — і в ньому не впізнати спритного й хитрого політика, якнайтісніше пов'язаного з Ватіканом і США, політика, що колись водився з Салазаром, Дольфусом та іншими ультрареакціонерами, а згодом грав роль «рятівника» демократії.

Критик-марксист Міно Арджентьєрі називає цей фільм Росселліні та інші присвячені Де Гаспері ювілейні фільми «шкільними творами, що рясніють анекдотами, й водночас замовчують усі факти з життя Де Гаспері, які не сприяють його звеличенню».

Апологетичне, однобічне зображення особи Де Гаспері — лише одна вада фільму Росселліні. Набагато гірше те, що він фальсифікує події італійського політичного життя, які ще зовсім свіжі в національній пам'яті. Режисер не стільки перекручує, скільки просто випускає факти, що «не працюють» на прославлення Де Гаспері та очолюваної ним партії. А це вже ніяк не узгоджується з твердженнями Росселліні про його прихильність до наукової точності і скрупульозності, з його закликами перетворити всі аудіовізуальні засоби на знаряддя об'єктивної інформації. Словом, «Рік перший» за своєю спрямованістю аж ніяк не відповідає тим пізнавальним завданням, що їх сам Росселліні висував у своїх висловлюваннях на перше місце.

Справедливість вимагає сказати, що показані у фільмі епізоди Опору мають певний зв'язок з дійсністю, хоч вони і є блідими копіями хрестоматійних кадрів «Рима — відкритого міста» і «Генерала Делла Ровере». Художня мова режисера зблякла, стала банальною.

А далі взагалі починаються безперервні недомовки і лакуни. Оповідаючи про події 1946 року, коли в Італії точилася боротьба за встановлення республіки, автор фільму робить усе, щоб приховати двозначну позицію християнських демократів: лише після перемоги республіки на референдумі вони заявили, що є її прибічниками. Розкол антифашистської єдності, що відбувся з вини партії, очолюваної Де Гаспері, подано так, ніби стався він з вини лівих: питання про тиск, що його чинили Ватікан і особливо США, режисер просто обминає. Зате перемогу християнських демократів на виборах 1948 року показано з помпою і так, наче вибори відбувалися в мирній і спокійній атмосфері... І зовсім незрозуміло, звідки ж раптом з'являється напруженість, яка призводить до злочинного замаху на Тольятті і наступного справді вулканічного вибуху народного обурення... А потім знову ідилічні кадри: Де Гаспері на Півдні проголошує початок земельної реформи. Цю реформу подано як благодіяння: жодного слова про селян, забитих тоді мафією і поліцією. І на закінчення цього панегірика — остання промова Де Гаспері, яку він виголосив 1954 року в неаполітанському оперному театрі і яка стала його політичним заповітом.

За своїми формальними ознаками «Рік перший» належить до фільмів «політичного кіно» — розповідь (нібито документально точна!) про реальні й ще досі актуальні історичні події, про реальних історичних персонажів. Але ознаки ці саме зовнішні: за своєю суттю фільм Росселліні — вигоговлена на замовлення фальсифікація цілої історичної епохи.

* * *

Набагато складніше й цікавіше стоїть справа з останнім фільмом братів Паоло і Вітторіо Тавіані «Аллонзанфан». На Тавіані за інерцією ще часто дивляться як на молодих режисерів, бо їхні імена асоціюються з добою молодіжного бунту 1968—1969 років, але нині це вже зрілі майстри. Загальна антибуржуазна спрямованість їхньої творчості та приналежність до прогресивного напрямку політичного кінематографа не підлягають сумніву. Але Тавіані водночас віддають данину — і в своїх стрічках, і в своїх численних статтях та висловлюваннях — лівоекстремістським настроям, солідаризуючись з «новолівими» кінокритиками, що групуються навколо журналу «Чінема Нуово».

У своїх фільмах Тавіані воліють показувати кризисні моменти в житті суспільства й окремих індивідів, суперечності у свідомості, розгубленість, страх, замішання, відмовляючись від «анахронічних» цінностей і традицій (у тому числі й від неореалізму).

Так, у своєму славнозвісному фільмі-притчі «Під знаком Скорпіона» Тавіані

показали неминучість жорстокого зіткнення двох чи то цивілізацій, чи то поколінь: у фільмі «Підривні елементи», назва якого іронічна, йдеться про ідейний і моральний розклад групки псевдолівих інтелектуалів; стрічка «Святий Михаїл мав півника» (рядок із дитячої пісеньки) була присвячена трагічній долі революціонера, засудженого до тривалого ув'язнення, який, проте, не втратив у тюрмі ні волі до боротьби, ні творчих сил.

На відміну від цих творів, «Аллонзанфан» — фільм масштабний, видовищний, має гострий сюжет, у ньому грають відомі актори. В ньому — і багатий досвід неореалістів, і творчо переосмислені уроки Вісконті й Фелліні. Від Вісконті тут смак до яскравих, майже «оперних» сцен, до історії, епічності, мальовничих костюмів, до зображення життя сім'ї на тлі великих подій (за темою і загальною атмосферою він вельми нагадує вісконтівські «Почуття»). Від Фелліні — несподівана, часом фантастична символіка, відчайдушна карнавальність. Та незважаючи на очевидну традиційність і пишність форми, «Аллонзанфан» багато в чому продовжує попередні фільми Тавіані.

Назва фільму — перший рядок «Марсельєзи»: «Вперед батьківщини сини». Проте дія фільму відбувається вже після французької революції, краху наполеонівської імперії, після Віденського конгресу, який віддав північ Італії під владу австрійців. Вступні титри фільму одразу ж лаконічно уточнюють час дії: «Це було під час Реставрації» — інакше кажучи, коли розвіялися волелюбні мрії і повалені монархи повернулися до влади за допомогою австрійських багнетів. Історична паралель, яку тут одразу ж пропонують глядачеві, наскільки прозора, настільки й наївна: тріумф реакції в Європі у понаполеонівський період уподібнювати періоду тимчасової стабілізації капіталізму після другої світової війни так само антиісторично, як і революціонерів тієї далекої епохи — нинішнім. Але історія як така не дуже цікавить авторів фільму, зверненого, по суті, в сучасність, і стрічка з найперших кадрів набуває звучання політичної притчі.

...Революцію розгромлено, та в Мілані й далі веде боротьбу змовницька організація, яку надихають ідеї якобінців,— «Пречисті брати». Одного із заарештованих «братів» несподівано звільняють — губернатор нібито вершив його помилувати напередодні свята, але насправді це зроблено, щоб вистежити його спільників. Звільнений — Фульвіо Імбріані (його переконливо грає Марчелло Мастроянні) — багато років провів у революційній Франції, порвав зі своєю аристократичною родиною. Він вважається небезпечним якобінцем і під тортурами не виказав жодного імені. Вийшовши з тюрми, він одразу ж потрапляє до рук «братів», які хочуть його вбити як зрадника. Але Фульвіо показує їм на тіло іншого «брата» — ченця Філіппо, що повісився. Це він їх зрадив: передсмертний лист, у якому Філіппо пише, що зневірився в революції, знімає з Фульвіо будь-які підозри. Проте «брати» були не такі вже далекі від істини — вони ніби інтуїтивно відчули внутрішню готовність Фульвіо до зради... З цих драматичних кадрів і починається фільм.

Хворий, виснажений Фульвіо вирішує перепочити в родовому гнізді, покинутому багато років тому. Тут у нього знову з'являється смак до життя, він знову навчається цінувати прості радощі існування. Фульвіо вже за сорок, він стомився від небезпек життя революціонера, так само, як покійний Філіппо зневірився в «утопіях», йому огидні «брати» з їхньою підозріливістю, схильністю до насильства... Дедалі частіше його погляд зупиняється на картині із зображенням корабля, що під усіма вітрилами летить до Америки, він теж прагне поїхати туди зі своїм маленьким сином... Поступово Фульвіо дозріває для зради, і автори фільму підкреслюють це багатьма метафорами: по плечу заснулого героя повзає жук-гнойовик, а за ним невідривно стежать жовті очі кішки — одвічного середземноморського символу невірності і зради ..

Тим часом у старовинній віллі родини Імбріані біля Мілана триває ідилія: помолоділий Фульвіо, що видужав після хвороби, гріється в спогадах юності, оточений турботами старої годувальниці, любов'ю сестри, брата, племінника. Але одного дня тут з'являється Шарлотта, угорська революціонерка, товаришка Фульвіо по боротьбі і мати його сина, а за нею — під виглядом мисливської облави — біля вілли збираються всі вцілілі «брати», щоб накреслити план дальших дій: Шарлотта зібрала великі кошти, що дозволяють продовжити боротьбу.

Та «полювання» обертається облавою на «мисливців». Вони потрапляють у пастку — сестра Фульвіо, рятуючи брата, викликала австрійських солдатів та італійських шпиків. Фульвіо їй не заважає.

Після першого кроку на шляху зради зроблено й другий, і третій: поховавши Шарлотту, яка загинула від австрійської кулі, Фульвіо позбувається свого друга Ліонелло — «такого наївного, що його навіть шкода вбивати», й інсценує

перед «братами» викрадення контрабандистами грошей, зібраних на зброю. Заволодівши грошима, він готується відплисти в Америку, та випадково потрапляє на суденце, що на ньому «брати» вирушають на Південь, щоб підняти повстання голодних селян. «Брати» певні, що Фульвіо — їхній спільник і, коли він міцно засинає, прийнявши надто велику дозу заспокійливого питва, беруть його з собою. Дарма, що Фульвіо не зумів купити зброю, а гроші відняли контрабандисти, — вони почнуть свій похід із старими мисливськими рушницями! І тут Фульвіо здійснює свою останню — найпідлішу — зраду: виказує місце висадки священикові й намовляє його попередити місцевий гарнізон. Щоб уникнути кулі, він попереджає, що буде в білій сорочці, тоді як його товариші надягнуть червоні мундири. Та потім — уже після страшної розправи — Фульвіо бере на віру слова одного з «братів», який, збожеволівши від ран, запевняє його, що перемога — на боці «повсталого народу». І в ту мить, коли він похапцем натягує на білу сорочку червоний мундир, його вбивають солдати...

Брати Тавіані, слідом за П'єром Паоло Пазоліні, що неодноразово розвивав цей мотив у своїх віршах і статтях, розглядають соціальне походження свого героя як трагічний фатум, як соціальне прокляття: аристократ, який приєднався до революції, зрадивши свій клас, не може бути до кінця вірним і революції. Доля ж багатьох революціонерів, італійських зокрема, переконує в тому, що і ренегатство, і конформізм зовсім не обов'язково випливають із класового походження.

Автори фільму не виправдовують зраду Фульвіо — його спостигає заслужена кара, — але знаходять для неї низку «пом'якшувальних обставин»: його аристократизм, його бажання віддатися улюбленій музиці...

Неправомірне, на наш погляд, і те, що доля Фульвіо подається в трагедійному ключі, а підгрунтя підлих зрад психологічно переускладнене. В зв'язку з цим критик газети «Уніта» А. Савіолі зазначає: «Тавіані порушують проблему, до певної міри вічну: протиріччя між «людиною історичною» і «людиною біологічною»... Ми відчуваємо, що екзистенційна криза Фульвіо щира, що його бажання законні... та навіть найневинніше з його прагнень здатне непомітно привести його до найнижчих підлот... Немає сумніву, що і сьогодні може знайтися чоловічок, який сховається в кущі, змінить прапор, дасть себе підкупити чи навіть втече з партійною касою; але в нього буде набагато менше виправдань, ніж у Фульвіо Імбріані, і його поведінка може стати скоріше предметом сатири, ніж драми».

Проте доля Фульвіо — це лише одна, хоч і важлива, лінія у фільмі. Фульвіо, що належить до старшого покоління революціонерів, протистоїть їхня молода парость — юнаки, які відчайдушно борються далі. Друга лінія фільму — показ цих змовників, під старовинними сурдутами яких неважко вгледіти нинішніх гошистів. І ось тут постає щось безперечно нове у творчості братів Тавіані, які вважалися — і досить правильно — виразниками «новолівих» поглядів. Нині вони розчарувалися в екстремістах. З гіркотою змальовують вони наївних мрійників, палких ідеалістів, здатних у своєму фанатизмі на граничну жорстокість, здатних безглуздо жертвувати своїм і чужим життям. «Пречисті брати» сміливі, але нерозумні. Це балакуни-інтелігенти, які розтрачують себе у нескінченних дискусіях і чварах. Вони завжди сваряться між собою — і на початку фільму з приводу «суду» над Фульвіо, і на борту суденця, коли вже пізно вибирати й вирішувати, хто «головніший».

Отож, де вже їм знайти спільну мову з народом: для селян вони, по суті, чужинці, бо в буквальному розумінні говорять іншою мовою — літературною італійською, а не на місцевому діалекті. Їхня прокламація лишається незрозумілою селянам, а гасло «Ми з народом!» звучить як насмішка, бо до народу вони не доходять: бредучи по випаленій кам'янистій пустелі, «брати» бачать лише покинуті, вимерлі села. Героїчна експедиція, революційний марш «братів», що висадились на Півдні так само, як в майбутньому славнозвісна «Тисяча» Гарібальді, тут обертаються трагічним фарсом.

Іронічний стиль Тавіані, що часом переходить у понуру гротесковість, особливо відчутний у заключній частині фільму. На розгублених, не на жарт переляканих «пречистих братів» кидається натовп розлючених селян, спровокованих місцевим священиком. Перше ніж надійдуть бурбонські солдати, міланські змовники впадуть під ударами мотик і лопат тих самих голодних селян, яким вони несли визволення.

Жорстоко висміявши «братів»-ідеалістів, Тавіані розпрощалися зі своїми лівацькими ілюзіями. Та, оскільки фільм «Аллонзанфан» все ж таки має форму твору історичного, іронія режисерів щодо революціонерів минулого звучить надто жорстоко — вони позбавлені й тіні співчуття. А тим часом від «пречистих братів» нитка історичної спадкоємності тяглась до карбонаріїв, гарібальдійців, борців Опору.

Зі шкільної лави ми пам'ятаємо, що змовники-декабристи зазнали поразки через те, що вони не були зв'язані з народом. Але ж ми не відкидаємо революційних традицій і прагнемо простежити їх розвиток. Такого прагнення у фільмі братів Тавіані «Аллонзанфан» — так само, як і в інших їхніх стрічках, — не виявляється. Це твір по суті своїй безнадійний, щоб не сказати капітулянтський. Покаравши зрадника Фульвіо й висміявши «братів», автори «Аллонзанфана» не показали ніякої революційної перспективи, ніяких інших сил, здатних продовжити боротьбу.

«Амбівалентність» попередніх фільмів братів Тавіані, за своїми конкретними ідейно-художніми результатами — лівацьких, та нігілізм «Аллонзанфана» походять від нечіткості загальних світоглядних позицій цих митців.

У наші дні, коли революційні сили Італії переконливо показали, що все суспільне життя країни рішуче зсувається вліво, коли за комуністів голосує кожний третій громадянин, важко прийняти аналогію з понурою добою Реставрації, що є відправною точкою фільму, важко прийняти його відвертий песимізм.

Можна по-різному трактувати ідеї, закладені в цьому фільмі, можна сперечатися про деталі, та в цілому «Аллонзанфан», на наш погляд, є вкрай запізнілим трагічним самоосмисленням лівоекстремістського руху, наслідком глибокої кризи колись бурхливого лівацького активізму. «Аллонзанфан» слід розглядати в одному ряду з багатьма іншими недавніми творами кіно і літератури Заходу, що намагаються аналізувати сутність і причини краху гошистської «революції». Цей фільм, що вийшов 1976 року, в кожному разі, є вже певним анахронізмом.

* * *

...Два фільми, такі різні за своїм матеріалом, за художнім значенням, створені різними режисерами, представниками зовсім різних поколінь. Один фільм — архібуржуазний, клерикальний, відверто пропагандистський, апологетичний. Другий — ніби полярний йому, відбиває плутані настрої «нової лівої». Та в цих стрічках є щось спільне: вони дезорієнтують глядача, видаючи за історичну правду факти, події, ідеї, підігнані під наперед вироблену, наскрізь тенденційну, різко антиісторичну схему, видають вигадане й викривлене — за справжнє. В цьому очевидна небезпека — «права» та «ліва» — для прогресивного напрямку італійського «політичного кіно».

Георгій БОГЕМСЬКИЙ

Москва.

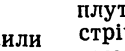

РОЗЗОЛОЧЕНІ КАРТИНКИ

Дев'яносто років тому англійський історик лорд Брайс, відвідавши Сполучені Штати Америки, не помітив там «ніякої боротьби між привілейованими й непривілейованими станами, ані навіть того постійного конфлікту між багатими й бідними, який є найдавнішою хворобою цивілізованих держав». Він заявив, що в США «в політичному розумінні класів, власне, не існує». Уряд, мовляв, дав біднякам усе, що ті хотіли мати, а тому їм «нема за що боротися».

Працюючи над книжкою «Американська співдружність», з якої взяті ці висловлювання, лорд примудрився не помітити таких промовистих епізодів класової боротьби, як розправа американських властей над пенсільванськими шахтарями в 1874—1875 рр., над страйкарями-залізничниками в 1877 р., над робітничими лідерами в Чікаго в 1886 р., — а ми ж наводимо тільки хрестоматійні приклади!

Дивовижна короткозорість лорда Брайса великою мірою прислужилася до того, що ім'я його не забуте: цитати з «Американської співдружності» читаються нині як смішний недоладний анекдот.

А проте в наш помудрілий час у Брайса знайшовся послідовник — в особі американського історика старшого покоління Генрі Стіла Коммаджера, що видав торік двотомну працю під назвою «Царство розуму: як Європа вигадала, а Америка здійснила ідеї просвітництва» (видавництво «Енкор»).

Між творами Брайса й Коммаджера є чимало спільного. Але те, що в англійського історика пояснювалось феноменальним браком спостережливості, в американського професора пояснюється, очевидно, не чим іншим, як прагненням ревізувати історію США відповідно до сучасних ідеологічних потреб їх керівної верхівки.

Своєю книжкою — як свідчить уже її назва — Г. С. Коммаджер намагається довести, ніби, щойно ступивши на історичний шлях, Сполучені Штати спромоглися перетворити утопічні ідеали європейського просвітництва в політичну реальність. Він оперує такими формулами, як «рівні можливості для всіх» (щоправда, уточнюючи соромливою скоромовкою, що під «усіма» він розуміє тільки білих і тільки чоловіків), і — згадаймо лорда Брайса! — не зупиняється перед твердженням, що в Сполучених Штатах на початку їх історичного існування «всі громадяни» належали, «по суті, до одного класу».

Посилаючись на той незаперечний факт, що просвітництво було ідейним прапором першої буржуазної революції на американському континенті, Г. С. Коммаджер

намагається зобразити справу так, ніби внаслідок цієї революції виникла не буржуазна республіка, а така собі держава-утопія — квінтесенція ідеалів європейського просвітництва.

Великі американці Б. Франклін, Т. Джефферсон, Т. Пейн справді мріяли про таку державу, але, всупереч твердженням Г. С. Коммаджера, створити «рай на землі» їм, з відомих нам об'єктивних історичних причин, не вдалося. Справді-бо, який уже там «рай», яке «реальне втілення утопії», коли в новонародженій республіці збереглося рабство, загострився класовий антагонізм, масового розмаху набуло винищення індіанців! І чи є щось спільне між гуманізмом просвітників або романтикою любих їх серцю «робінзонад» і законом кулака й пістолета на Дикому Заході? Справжній стан речей у тодішній Америці — як і на європейському континенті в добу утвердження буржуазного ладу — якнайкраще характеризують слова Енгельса про те, що «встановлені «перемогою розуму» суспільні і політичні установи виявились злою карикатурою на блискучі обіцянки просвітителів, яка викликала гірке розчарування».

Антиісторизм праці Г. С. Коммаджера викриває в рецензії, уміщеній у журналі «Сетердей рев'ю», інший американський історик, професор В. Уоррен Вагар. Він, зокрема, пише:

«Обрані Коммаджером методи змушують його замовчувати багато фактів, які безкарно замовчувати не можна. Скажімо, невтаємничений читач, пішовши в нього на повідку, так і не дізнається, що англійська Північна Америка була сформована переважно патріархами англійської реформації (а не французького просвітництва. — Ред.)...

Куди серйозніша натяжка виникає внаслідок того, що Коммаджер викривлено інтерпретує ранню американську демократію. В Америці революційного періоду не було аристократичної знаті європейського зразка, так само, як і найнижчих верств селянства (за винятком — зате яким велетенським винятком! — її чорних рабів), але... говорити про безкласове, позбавлене суперечностей, освічене суспільство означає говорити дурниці.

Американці не виявляли бажання писати утопії, каже Коммаджер, «бо Америка сама була Утопією». Облиште! Американці не писали утопій, бо у XVIII столітті вони рідко виявляли бажання писати взагалі — чи то філософські чи літературні твори. Їм бракувало на це і часу, і вченості. Але їхній уславлений Новий Світ збудовано з європейських матеріалів, приставлених на тих самих кораблях, що привезли й поселенців. Єдине нове в Новому Світі полягало в тому, що... там, раніше, ніж в Європі, влада опинилася в приватновласницьких, а не династичних руках».

Свою рецензію професор Вагар закінчує словами: «Роззолочені картинки нашого минулого, на зразок «Царства розуму», нічим не сприяють нашому поступові».

Зовсім інакше, однак, оцінює працю Г. С. Коммаджера інший його колега — Дж. Г. Плам. У статті «Гімн республіці», вміщеній у «Нью-Йорк таймс бук рев'ю», він захвалює «Царство розуму» і, в свою чергу, твердить, ніби «в Америці XVIII століття не було бідності. Після революції там запанувала свобода, рівність, достаток... зникли користолюбство й пожадливість».

Цікаво, що рецензент Дж. Г. Плам — англієць. Отже, його оцінку слід розглядати або як вияв північноатлантичної солідарності, або як свідчення того, що обабіч Атлантики виникла нова історична школа, що носить горде ім'я лорда Брайса.

ЧОРТІВНЯ

«Протягом майже двох століть діти фігурували в романах як уособлення надії й збудники совісті читача. За останні ж три роки на сторінках доброго десятка белетристичних творів, адресованих широкій публіці, діти перетворилися на знаряддя знищення і смерті. Книжки про дітей, народжених машинами й одержимих дияво-

лом, про вундеркіндів-убивців та їхні жертви витіснили інше чтиво з полиць та вітрин книгарень і заполонили уяву мільйонів читачів»,— пише психіатр Джеймс С. Гордон у тижневику «Нью-Йорк таймс бук рев'ю» за 11 вересня 1977 року.

Хоч усі ці твори складаються зі сцен насильства й тортур і неминуче завершуються гидкою оргією смерті, всередині «жанру» можна вирізнити, на думку Дж. С. Гордона, кілька «напрямків». За зразок продукції «найреалістичнішого» напрямку може правити книжка Бернарда Тейлора «Дарунок божий». Сюжет її такий: покинуту матір'ю дівчинку Бонні бере за дочку подружжя Марлоу — добрі люди, що душі не чують одне в одному і в своїх чотирьох малих дітях. За кілька тижнів немовлятко, з яким Бонні поділяє колиску, знаходять мертвим. Потім у присутності Бонні, яка ще тільки робить перші кроки, тоне на мілині один з її названих братів. У містера Марлоу виникає підозра, але його дружина дедалі більше прив'язується до «своєї красунечки Бонні». А Бонні тим часом робить далі свою диявольську справу. Вона відправляє на той свій і третю, і четверту дитину, підступно розбиває щасливе подружнє життя своїх названих батьків, а коли містер Марлоу робить спробу, нарешті, осадити її,— розправляється з ним так, що сердега лишається калікою до скону.

Здебільшого в таких книжках жорстокість юних монстрів є наслідком дії «могутніх ірраціональних сил, що сьогодні заполонили уяву такої великої кількості американців, — чорної магії, спадкових проклять, фатальних перевтілень, сатанинських підступів та парапсихологічних здібностей».

Так, Елізабет, героїня однойменного роману Джессіки Гамільтон,— відьма в «осучасненому» варіанті, а Олівія Радж, яка на багатьох сторінках мордує Джулію Лофтіг у романі «Джулія» Пітера Строба, — дівчина-привид. У романі «Воно живе» Річарда Вудлі людей винищує страхітливе немовля, а Керрі з однойменного роману Стівена Кінга наділена здатністю вбивати на відстані за допомогою телепатії. До героїв цієї моторошної серії належить і розумово неповноцінна малолітня вбивця з роману Джона Сола «Страждають діти», і «сексуально одержимий» хлопчик з роману Террі Клайна «Деймон», який у чотирилітньому віці гвалтує власну матір.

Як правило, ці книжки перейняті апокаліптичними настроями, і покручі, що діють у них, загрожують усьому родові людському.

«Хоч ці бестселери про юних душогубів не мають ні пізнавальної, ані художньої цінності, вони є все ж таки феноменом культури,— пише Дж. С. Гордон.— Величезне поширення їх, а заразом і кінофільмів, знятих на їхній основі, очевидно, відбиває тривожну зміну в нашому ставленні до молоді».

Цю зміну оглядач пояснює тим, що, хоч сучасна американська молодь і фізично розвинена, і поінформована краще, ніж будь-коли, «молоді люди мають дедалі менше можливостей брати участь у виробничій діяльності своєї родини та свого суспільства... У кризові 1970 роки ми (дорослі американці.— Ред.) відмовилися від надій на загальне світле майбутнє заради приватних егоїстичних інтересів і замість наступу на бідність ведемо ар'єргардні бої проти економічної катастрофи, суспільного занепаду й розпаду сім'ї. Багато хто зневірився в молоді так само, як у питаннях політики й економіки. Дедалі більше американців сумнівається в тому, чи варто мати дітей взагалі, а ті, що їх мають... стогнуть під тягарем проблем, пов'язаних з вихованням».

Віддавши данину деяким фрейдистським положенням, Дж. С. Гордон далі пише:

«В цьому кліматі страх за наших дітей процвітає поряд із страхом перед ними...

Книжки про небезпечних дітей, про дітей-руйнівників підтверджують наші найгірші побоювання відносно нашої молоді й виправдують вороже ставлення до неї... Водночас ці книжки запевняють нас, що ми не несемо ніякої відповідальності за її вчинки. Читач асоціює себе з батьками, а батьки в цих книжках — або жертви, або нажахані спостерігачі. Ні розум, ні багатство, ні любов, ані відданість не можуть захистити їх від нелюдської жорстокості їхніх же дітей».

Стаття Дж. С. Гордона завершується словами: «Провідна ідея цих творів цілком ясна: ми стали рабами власних дітей, і ми безпорадні перед похмурим майбутнім, що його вони для нас приготували».

Автор, безумовно, має рацію, коли пояснює появу цієї «течії» соціальними чинниками. Але він ставить крапку, так і не зробивши головного висновку: і Дж. Гамільтон, і П. Строб, і С. Кінг, і інші одинадцять авторів, чиї антигуманні твори розглянуто в статті, виконують соціальне замовлення, здійснюють **ідеологічну** акцію. Закликаючи батьків ненавидіти дітей, намагаючись локалізувати конфліктні ситуації на родинному рівні, ці автори відвертають увагу масового читача від конфліктних ситуацій на рівні суспільному.

Не слід, ясна річ, перебільшувати значення цього мерзенного чтива. Ніяким борзописцям не вдасться вбити в американцях найдорожчого й насвятішого почуття — батьківської любові. Але перед нами — справді симптоматичний феномен, що якнайвиразніше характеризує моральну деградацію творців сучасних американських міфів.

Це про такі міфи писав відомий прозаїк і публіцист Джон Гарднер у статті «Мораль і література», вміщеній у журналі «Хадсон рев'ю» (№ 4, зима 1976—77 р.):

«Довіряючись лихому міфу — міфу про людину як істоту від народження злісну й неминуче приречену, як істоту ірраціональну, схильну до насильства, розпусну, неспроможну любити, міфу про те, що всі людські чесноти в основі своїй порочні, що вірність, самовладання, почуття справедливості, доброти — все це, за твердженням Ніцше, рівнозначне боягузтву й слабкості,— довіряючись такому міфу, ми ховаємо наше майбутнє в глибині катакомб».

Володимир ГАЛЧИН

Микола МИХАЙЛОВСЬКИЙ,
Геннадій МУРАШИН

АПАРТЕЇД

«СВІТ МОЖЕ ПОМИЛЯТИСЯ...»

На політичній карті світу зразка 1978 року Південно-Африканська Республіка залишається єдиною у своєму роді країною, де расова дискримінація зведена в ранг державної політики, де біла меншість, захопивши командні пости в економіці та урядових органах і спираючись на могутній репресивний апарат, позбавила переважну більшість населення елементарних людських прав. 4,2 мільйона білих проти 18 мільйонів чорних і кольорових.

Політика південноафриканських расистів грунтується на доктрині апартеїду, що передбачає роздільне існування та розвиток різних рас і національних груп, які населяють південь Африки (слово апартеїд мовою африкаанс означає поділ, відокремлення).

Лідери правлячої націоналістичної партії, що прийшли до влади 1948 року, охоче посилаються на історію, помилки якої, мовляв, припало виправляти їм: оскільки «в силу історичних обставин білі люди вступили в контакт з небілими расами, які стоять на більш низькому ступені цивілізації», тепер вони повинні охороняти й захищати цивілізацію.

«Якщо звести цю проблему до простішої форми, то вона полягає ось у чому,— заявляв колишній прем'єр-міністр ПАР Фервурд, виступаючи в парламенті 25 січня 1963 року.— Ми бажаємо, щоб Південна Африка залишалась білою... Йдеться саме про панування білих — не лідерство, не керівництво, а контроль, зверхність. Щоб біла людина змогла і надалі захистити себе, зберігаючи панування білих... Цього можна досягти шляхом роздільного розвитку».

Ідеологи апартеїду, як колись німецькі нацисти, ретельно насаджують думку, нібито білі в Південній Африці є расою панів, тоді як люди небілої раси — істоти нижчого порядку. Цією ідеєю перейняте все життя у ПАР. «Виховання народу» доручено тут украй шовіністичним організаціям типу таємного «братства» Брудербонд. Цей «союз братів» проповідує «християнський соціалізм», що його нинішній прем'єр-міністр ПАР Форстер свого часу характеризував як «теорію», ідентичну італійському фашизмові і німецькому націонал-соціалізмові. Брудербонд запозичив у нацистів поняття про «геррен-фольк» — народ панів, до якого належать тільки расисти.

Процедура посвячення у «брудери» являє собою мішанину з «таїнств», запозичених у єзуїтів, куклуксклановців, масонів. Той, хто зрадить бонд, гласить вступна клятва, буде знищений, бонд ніколи не прощає і нічого не забуває.

Брудербонд налічує 7—8 тисяч чоловік, об'єднуючи верховодів націоналістичної партії, «отців» голландської реформістської церкви, великих бізнесменів. Пости президента, прем'єр-міністра, керівників міністерств, армії, поліції, служби безпеки посідають тільки брудери. З 24 міністрів кабінету Форстера та їх заступників тільки четверо не є членами Брудербонду. Дев'ять десятих парламентаріїв від націоналістичної партії — члени союзу.

Посилання на богообраність давно вже стало політичним гаслом південноафриканських націоналістів. «Історія африканера засвідчує таку ясність і визначеність мети, яка переконає будь-кого: держава африканерів — це справа рук не людини, а господа бога. Бути африканером — наше божественне право». Ці слова належать Малану, першому прем'єр-міністрові ПАР «з націоналістів».

Цю ж маячну ідею на всі лади переспівують і численні «культурні» організації націоналістів. Не останню скрипку в злагодженому оркестрі грає голландська реформістська церква. Єпископ Форстер, брат теперішнього глави уряду, заявив у 1970 році, що голландська реформістська церква «не відступить ні на йоту від своєї інтерпретації біблії на користь апартеїду. І хай світ не погоджується з нашою інтерпретацією. Нас це не хвилює. Світ може помилятися. Ми знаємо, що маємо рацію».

Здійснення політики апартеїду в країні регулюється спеціальним законодавством. Закон точно визначає, до якої раси належить той чи інший громадянин, і у відповідності з цим визначаються його права та обов'язки. Расові бар'єри супроводять людину все життя — від народження і навіть після її смерті, бо білі й небілі небіжчики в ПАР спочивають на різних кладовищах.

ІСТОРІЯ САНДРИ ЛЕНГ

За урядовою класифікацією, все населення Південної Африки поділяється на чотири основні расові групи: білі, до яких належать особи європейського походження, а також японці та китайці; банту, тобто всі корінні жителі Африки; азіати, що об'єднують осіб азіатського (головним чином, індійського і пакистанського) походження; і решта — кольорові, ті, хто не потрапив до трьох перших груп, переважно, особи мішаного походження.

Згідно з законом 1950 року про реєстрацію населення, кожний громадянин ПАР, старший за шістнадцять років, повинен мати при собі посвідчення особи із зазначенням раси, яке слід пред'являти щоразу на вимогу властей чи окремих осіб. Африканцям видається так зване «єдине посвідчення» — грубезний документ сторінок на дев'яносто, який містить посвідчення особи, відбитки пальців, фотографію, список контрактів про роботу і щомісячний підпис наймача, податкові квитанції, дозвіл перебувати у даному районі, шукати роботу або здійснювати поїздки в пошуках роботи. Якщо в африканця нема «єдиного посвідчення», або щось там не так записано, його негайно притягають до кримінальної відповідальності.

Расова класифікація визначає в цій країні долю людини. Залежно від того, до якої графи реєстраційної книги дана особа записана, вона одержує прописку, освіту, роботу, саме це окреслює всі її можливості.

Горезвісна «графа» є джерелом багатьох родинних трагедій. Мішані шлюби часів перших колоністів можуть нагадати про себе і через кілька поколінь. Отож трапляється, що в домі махрового расиста народжується дитина з характерними для африканців рисами. Сегрегація населення за расовими ознаками спотворює нормальні людські відносини, роз'єднує близьких людей. Відомі випадки, коли, наприклад, кровні брати на підставі так званого «критерію зовнішнього вигляду» приписувались один — до білих, другий — до кольорових; коли люди, не бажаючи розлучатись, звертались до властей з проханням перекваліфікувати їх з білих у небілі.

Широкого розголосу набула історія одинадцятирічної школярки Сандри Ленг. 1966 року дівчинку перекваліфікували, хоча її батьки, два брати і сестра були білими. Сандра не могла далі вчитися в школі для білих. Більш того, згідно з расистськими законами, вона не могла залишатися в рідній сім'ї, не зареєструвавшись як служниця. У відповідь на ці «заходи» матір дівчини заявила про свій намір вбити дочку і накласти руки на себе.

Ці події стали предметом обговорення в ООН, про них писала світова преса. Зрештою расисти змушені були відступити. Сандру Ленг оголосили білою, хоча до своєї школи вона так і не повернулася. (Через два роки її прийняли до однієї з монастирських шкіл для білих.)

Уряд Південної Африки називає свою расову політику «політикою чотирьох течій», що передбачає паралельний розвиток расових груп. Расисти твердять, ніби населення ПАР, не являючи єдиного цілого, розпадається на кільканадцять національних меншостей, і прагнуть ізолювати кожну з них. Навіть корінних жителів — банту належить розглядати як конгломерат аж десяти окремих етнічних груп. За ними закріплено певні території (резервації); обіцяно на майбутнє власні «хоумленди» — із «своєю» законодавчою асамблеєю, національним гімном і прапором. Навіщо здалася ця комедія? Та для того, щоб довести, ніби «біла нація» — становить найчисленнішу групу південноафриканського населення і в такий спосіб обгрунтувати її монопольне право на політичну і економічну владу.

ЗАКОН ПРО ЗЕМЛІ АФРИКАНЦІВ ТА ІНШІ ЗАКОНИ

Здійснення ідеї сегрегації пов'язане з ім'ям генерала Герцога, який був першим «міністром у питаннях туземного населення» Південно-Африканського Союзу. Герцог так сформулював свою політичну платформу: «В економічному плані аборигени підривають життєвий рівень білого робітника... Тому давайте не будемо претендувати на всю територію Союзу; виділимо частину її для аборигенів, і хай вони розвиваються там у відповідності з природними умовами і під наглядом союзного уряду». Це означало не що інше, як утворення «заповідників» для африканського населення,— заповідників дешевої робочої сили.

Першим законодавчим актом, що затверджував принцип територіального поділу населення Південної Африки за расовими ознаками, був закон про землі 1913 року, згідно з яким усі колишні «тубільні резервації» в чотирьох провінціях реєструвалися в додатку до закону, і тому називались «зареєстрованими тубільними районами». Відтоді африканцям заборонялось купувати чи орендувати землю, що лежить за межами «зареєстрованих тубільних районів», без згоди на те генерал-губернатора. Африканці повинні були жити в резерваціях, що становили лише 7,3 процента від загальної території країни, (пізніше ця цифра була збільшена до 13 процентів).

Африканські резервації становлять собою жалюгідні залишки колишніх земельних володінь африканців, поділених на клаптики білими колонізаторами. Резервації — це злидні, хвороби, жахлива антисанітарія. Це безробіття і ерозія грунтів. Тут не селяться добровільно.

Постійно живуть у резерваціях переважно діти, жінки, старі та хворі люди, майже все працездатне населення працює в європейських районах. Найменш забезпечені європейці заробляють в десятки разів більше, ніж «заможні» африканці в резерваціях. У 1974 році середня зарплата в промисловості ПАР становила 40 рендів на місяць, а зарплата, яку платив найкрупніший роботодавець у хоумленді, не перевищувала 3,25 ренда на тиждень.

Більша частина земель у резерваціях — непридатна для землеробства. Менша — родюча частина — занадто мала для того, щоб прогодувати місцевих жителів. Перенаселеність резервацій призводить до ерозії та виснаження грунтів, урожайність постійно падає. Крім того, система общинного користування землею на основі племінних традицій стримує ініціативу та застосування сучасних методів у сільському господарстві.

На території для білих африканець розглядається як такий, що проживає там тимчасово. Там він — «іноземний робітник». Захворівши, постарівши, втративши роботу, він має повернутися до «своєї» резервації.

Щоб постійно тримати африканців під своїм контролем, расисти позбавили їх права вільного пересування по країні. За законом про міські райони для корінного населення, схваленим у 1923 році, в усіх містах Південної Африки створено гетто для чорношкірих робітників, — величезні трудові табори, відомі під назвою «чорні плями». За межами гетто може мешкати хіба що челядь.

Поєднання двох законів — про резервації та про гетто — зміцнили той фундамент, на якому і сьогодні базується ганебна система апартеїду.

Історія не зберегла висловлювань генерала Герцога відносно «чистоти крові», однак саме цю концепцію покладено в основу державної ідеології та повсякденного життя ПАР. Після 1949 року заборонено мішані шлюби і навіть позашлюбні зв'язки між білими і небілими. Закон про шлюби має зворотну силу, беручи під сумнів усі наявні подружжя, незалежно від того, святкують вони медовий місяць чи вже проминули срібний ювілей. Порушення закону про міжрасові зв'язки карається ув'язненням на термін до семи років.

П'ятдесяті роки у Південній Африці позначені повсюдним впровадженням так званої політики «малого апартеїду». Йдеться про роздільні входи на залізничних вокзалах або черги в громадських організаціях, нарізний проїзд у транспорті або відвідування музеїв.

Підготувавши у такий спосіб громадську думку, «обранці божі» приступили до здійснення головного пункту своєї програми. Резервації та гетто — пройдений етап. На порядку денному — концентраційні табори для цілих народностей, всього небілого населення республіки. Щоб перетворити міф про «білу Південну Африку» на реальність, уряд расистів удався до маневрування. Резервації було перейменовано на «хоумленди» або «бантустани», а «решту» території країни, що становить 87 процентів, оголосили «білими районами». Рішення «обгрунтували»: виявилося, нібито європейські колонізатори знайшли ці землі вільними і почали обробляти їх раніше,

ніж туди прийшли тубільці. Висновок не підлягав запереченню: у «білих районах» африканці ніколи не матимуть рівних прав з білими, місце їх постійної прописки — бантустани.

Ще один закон: про заохочення самоврядування банту, виданий 1959 року. У той час передбачалась «велика реорганізація». 264 африканські резервації, що існували доти, об'єднувалися у вісім національних районів. Були створені «керівні» органи банту. На всіх рівнях їх очолили «вожді» — узаконені платні агенти расистського уряду, наріжний камінь усієї політики бантустанізації.

Сьогодні у Південній Африці існує десять бантустанів. Один з них, Транскей, 26 жовтня 1976 року расисти оголосили «незалежною державою». У зв'язку з цим Генеральна Асамблея ООН звернулася до всіх урядів із закликом «відмовитись від будь-якої форми визнання Транскея і не вступати ні в які контакти з властями Транскея чи інших бантустанів». Расисти дістали облизня, але, зрозуміло, від своїх підступних планів не відмовилися.

Розподіл Південної Африки на африканські та білі райони становить географічну основу політики «роздільного розвитку» різних етнічних груп.

Незважаючи на всі зусилля расистів, у бантустанах проживає менше половини африканського населення, і більшість населення європейських районів становлять неєвропейці. Стосовно «кольорових» та «азіатів», що не мають своїх хоумлендів, ця політика здійснюється з неменшою «винахідливістю» і ретельністю. За законом (зауважимо, що на планеті, певно, немає іншої «гарячої точки», де б беззаконня так спритно і послідовно прибирало машкару законності) ЛРО райони групового розселення, досі вільні землі, зокрема в містах, остаточно закріплялися за різними расовими групами. Особам, що належать до іншої расової групи, заборонялося жити і працювати в даному районі без спеціального дозволу. На початку 1968 року в країні було організовано 1073 «райони групового розселення». Йшлося не лише про взаємоізоляцію африканців, кольорових і азіатів, але й про «очищення» міст. Адже віднині центри всіх крупних агломерацій оголошувалися «білими районами групового поселення». «Білим» став, зокрема, і шостий район Кейптауна, де кольорова громада проживала протягом століть...

Цю «операцію» можна порівняти хіба що з нацистськими акціями, здійснюваними на територіях окупованих країн під час другої світової війни. Тисячі й тисячі людей, змушені залишити свої домівки, були примусово переселені «на нові квартири». Так, за офіційними даними, у червні 1968 року 203 500 африканців, що проживали в міських районах для білих (не рахуючи невідомої кількості осіб з європейських сільських районів), були вивезені до бантустанів.

Расисти ревно охороняють «білі» райони від проникнення туди «чужаків». Запроваджено систему «контролю над припливом населення», яка має стримувати навалу темношкірих безробітних. Однак і цей фільтр не бездоганний. У зв'язку з порушенням постанов про «контроль над припливом населення» судові інстанції ПАР щороку виносять велику кількість вироків.

Політика розселення застосовується також до окремих африканських племен, що приписані до різних хоумлендів. У матеріалах ООН наведено такий приклад. Понад тисячу чоловік із племен шангаан і венда примусово роз'єднані, незважаючи на те, що вони довгі роки проживали спільно.

ЯКЩО ВИ «ЗАБОРОНЕНА ОСОБА»...

Навіть обмежені політичні права, що їх мають африканці, дійсні лише в межах національних бантустанів. На решті території ПАР вони безправні. Це положення було закріплене законодавчо відразу після утворення єдиної держави на Півдні Африки. Південно-Африканський Союз, як до 1961 року називалась ПАР, виник унаслідок об'єднання колишніх бурських республік Трансвааль і Оранжевої, а також англійської Південної Африки (Капської колонії та Наталь). Трагедія сегрегації була запрограмована вже самим цим поєднанням несумісного. Справа в тім, що в Капській колонії рівноправність рас гарантувалася, принаймні формально, конституцією, а бурські республіки жили за законами суворої расової сегрегації. Прагнучи будь-що приборкати бурів і створити союз, англійські імперіалісти пішли їм на поступки, принісши в жертву мільйони африканців. На виборах у перший парламент ПАР перемогла бурська південноафриканська партія, яка негайно приступила до будівництва відверто расистської держави на всій території країни.

У нинішньому парламенті Південно-Африканської Республіки, як і колись, засідають виключно європейці. У травні 1965 року Форстер, тодішній міністр юстиції, підтвердив: «Членом парламенту, який має вирішувати долю Південно-Африканської Республіки, може бути лише білий». Африканці, які становлять 70 процентів населення всієї країни, а також азіати і кольорові позбавлені виборчих прав.

У 1960 році расисти видали акт, згідно з яким президент республіки має право оголосити незаконною будь-яку організацію африканців. Відразу ж були заборонені обидві основні політичні організації африканців — Африканський національний конгрес і Панафриканський конгрес, лідери яких зазнали найжорстокіших репресій. Кілька чоловік були засуджені на смерть і страчені.

Наступним кроком став закон про заборону політичного втручання (1968 р.), спрямований проти багаторасових партій у Південній Африці, що значно ускладнило діяльність опозиції. Прогресивна партія перетворилася на білу організацію, а ліберали, не бажаючи відмовитися від принципу багаторасовості, змушені були саморозпуститися.

Будь-яку організовану діяльність азіатів і кольорових паралізують також обмеження, що накладаються на керівників. Дуже поширений, зокрема, такий різновид заборонного ордера, як утримання людини під домашнім арештом. Ілюзія свободи лишається, але то тільки ілюзія. Домашній арешт, як правило, триває п'ять років. Розклад такий: людина повинна перебувати дома щодня протягом 12 годин і з 14-ої години у суботу до ранку понеділка, а також повністю святкові дні. Без суду і слідства людину таким чином прирікають фактично на ув'язнення.

Ось свідчення такого арештанта — журналіста, якому, зрештою, пощастило виїхати з Південної Африки. За розпорядженням міністра юстиції і поліції Крюгера з 29 листопада 1976 року цій особі було суворо заборонено займатися журналістикою, вирок — домашній арешт. Це була по суті громадянська смерть. Про «заборонену особу» в Південній Африці не згадує преса, а нашому журналісту заборонили навіть заходити до приміщення, де є друкарське устаткування,— так само як відвідувати університет або інші освітні установи, селища кольорових і африканців, наближатися до заводів, порту, аеропорту, спілкуватися з іншими «забороненими особами». Він був позбавлений засобів до існування як журналіст, а коло дозволених «домашніх» співбесідників звузилося, обмежившись батьками і лікарем. Поняття життєвого простору набуло надзвичайної конкретності, звівшися до площі власної кімнати, хоча формально з 6 ранку до 18 години він зберігав свободу пересування.

Загалом усі ці «правила», густо набрані на дев'яти сторінках, складають таку собі пам'ятку «небажаної особи». Порушення бодай одного з параграфів карається тюремним ув'язненням терміном не менше 6 місяців.

...Що ж до інших не політичних організацій, то, за расистським законодавством, африканські профспілки, наприклад, не підлягають реєстрації, а тому не дійсні. Африканці не мають права вступати до профспілок білих. Африканським службовцям заборонено брати участь у страйках, за порушення цього припису вони сплачують 1000 рендів (1400 доларів США) штрафу або відбувають трирічне ув'язнення.

ХТО З ЧОГО ЖИВЕ?

Невід'ємною частиною політики апартеїду є збереження за білими права на кваліфіковану і високооплачувану працю.

Не існує в світі іншої держави, де б розподіл національного прибутку був такий нерівний. За даними Міжнародної організації праці, африканці, які становлять близько 70 процентів усього населення ПАР, одержують менше 20 процентів національного доходу, у той час як на долю білих, які становлять менше 19 процентів населення, припадає 74 проценти всіх прибутків країни. Життєвий рівень білого населення Південно-Африканської Республіки є одним з найвищих у світі. Місячний прибуток білої родини у 1973 році сягав майже 2 тисяч рендів (для африканців — 55 рендів). Прибуток на душу населення серед африканців Соуето становив 16,70 ренда на місяць, тобто майже в 7 разів менше, ніж прибутки білих у Йоганнесбурзі. Однак житель Соуето вдвічі заможніший від африканського селянина, який не має і 8 рендів на місяць.

Переважна більшість африканських сімей (70 процентів) перебуває «за порогом бідності», терплячи від голоду, злиднів, хвороб. Не випадково ПАР належить і такий страшний рекорд, як рекорд дитячої смертності: 200 дітей на тисячу в містах, 300 —

400 — в деяких сільських районах. (Серед білих відповідний показник не перевищує 27.)

Придивімося, однак, уважніше, як вирішуються справи з трудовлаштуванням у ПАР, хто тут з чого живе.

За міністром праці законодавчо закріплено право резервувати не тільки робочі місця, але й окремі галузі діяльності для певних расових груп. Так, у гірничорудній промисловості дозволено працювати тільки європейцям і деяким кольоровим. Підприємцям, що вкладають кошти в будівництво, заборонено наймати африканських робітників, які не мають спеціального дозволу на кваліфіковану роботу в міських районах. Європейці в африканських районах «можливі» тільки як керівники або інструктори. Відомі випадки притягнення до судової відповідальності підприємців, що порушували цей закон.

Однак останнім часом південноафриканські промисловці й економісти все частіше говорять про те, що ідея резервування робочих місць застаріла і закон слід скасувати. Дається взнаки хронічна нестача кваліфікованої робочої сили. Враховуючи економічну ситуацію в країні, уряд змушений іти на поступки. Так, 4 лютого 1976 року у відповідь на парламентський запит міністр праці заявив, що було зроблено 3504 індивідуальні винятки для африканців. Але чи є надія на послаблення «кольорового бар'єру»!

Створення так званих навчальних центрів для кольорових, де протягом останнього десятиріччя готують фахівців — меліораторів, садоводів, будівельників, — здавалося б, свідчить про позитивні зрушення. Однак «методика» навчання лишається наскрізь расистською. Досить навести такий приклад: за недостатню старанність, як і за неявку на заняття, учня чекає ув'язнення строком до трьох років.

Сільськогосподарський робітник у ПАР 70-х років, як і колись, перебуває на становищі раба. Випробувана система, здавна відома африканцям під назвою «продаж фермеру», коли засудженому безробітному пропонують «вибрати» між в'язницею і білою фермою, де він працюватиме під охороною озброєних наглядачів. Механізація й автоматизація тим часом не торкнулися сільського господарства Південної Африки, тут широко застосовується фізична праця, і потреба в дешевій робочій силі весь час зростає. Понад 82 проценти цієї робочої сили становлять африканці.

Працюючи на фермі, африканець може одержувати певну грошову плату (від 3,75 до 40 рендів на місяць залежно від району), плюс продукти або товари. Він може також орендувати клаптик землі, сплачуючи за право жити на фермі чорною роботою — від 90 до 180 днів на рік. Наймит постійно шукає нагоди вибратися з ферми білого і влаштуватися в місті, хоча і тут йому не втекти від злиднів і приниження.

Міжнародна організація праці дійшла висновку, що трудові процеси в ПАР організовано як систему примусової праці.

«...У ВІДПОВІДНОСТІ З ЖИТТЄВИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ»

Справжня суть політики апартеїду в галузі освіти повною мірою виявила себе в 1953 році, коли було прийнято закон про освіту банту. Роз'яснюючи цілі наступної реформи, міністр у справах банту заявив тоді в парламенті: «Завдання освіти полягає в підготовці та навчанні людей у відповідності з їхніми життєвими можливостями і середовищем, у якому вони живуть».

Віднині кожний школяр-банту мав одержати знання, набути практичних навичок та засвоїти норми поведінки, які будуть «необхідні та корисні йому самому, а разом з тим підуть на користь і його громаді. Школа повинна дати йому все необхідне для того, щоб він міг виконувати вимоги, які поставить перед ним економічне життя Південної Африки». Вимоги ці обмежуються тяжкою фізичною працею.

Освіта в Південній Африці є обов'язковою для білих дітей у віці від 7 до 16 років. Кольорові можуть учитися лише «там, де цього вимагають і дозволяють умови». Для дітей африканців не існує обов'язкового навчання. Крім того, вони йдуть до школи з 8 років.

Різні й джерела фінансування. Білі та кольорові діти вчаться за державний кошт. Африканці мають утримувати школи «з власної кишені» і, відповідно, сплачують більші податки.

Весь процес навчання африканських дітей контролюється спеціальним департаментом. Контроль у даному випадку по суті зводиться до... гальмування. Витрати на навчання постійно скорочуються. В 1953 році кожний африканський учень «коштував» 17,8 ренда (білий — 127,84 ренда), за даними 1961 року, він ще «подешевшав».

У резерваціях бракує шкільних приміщень, бракує вчителів. Лише 637 викладачів (з 30 267, які працювали тут 1966 року) мали дипломи. Загалом на той час у Південній Африці налічувалося 262 середні та 6932 початкові школи для африканців. Офіційна статистика свідчить, що лише незначна частина випускників початкової школи вчиться далі. Явище цілком «нормальне», коли врахувати, чого саме навчають малечу. Програма так званих фермерських шкіл (одна класна кімната, один учитель) передбачає навчання звичайній роботі на фермі для розвитку в дітей працелюбства і особливо для загострення в їхній свідомості того, що освіта «не звільняє від занять фізичною працею». Йдеться, власне, про те, щоб всебічно підготувати африканську дитину для майбутньої експлуатації на фермах європейців.

Крім загальноосвітніх, у Південній Африці існують трудові та професійні школи, куди приймають після закінчення 6 класів. Однак для переважної більшості африканців ці школи лишаються недосяжною мрією, бо вони, як правило, не можуть одержати необхідного свідоцтва про освіту. В 1965 році 20 719 білих учнів навчались у професійних школах міністерства освіти, 6172 — на денних курсах технічних коледжів і 38 838 — на вечірніх курсах коледжів. Того ж року в технічних школах навчалося 375 африканців, у трудових школах — 841.

Згідно із законом 1959 року про розширення університетської освіти передбачалось створення цілої системи розрізнених коледжів для різних груп студентів-неєвропейців. Африканців закон «подрібнив» ще й на окремі етнічно-племінні категорії. Нові коледжі були побудовані далеко за межами міських районів на землях резервацій. Вступ неєвропейця до будь-якого університету для білих без згоди міністерства освіти вважається кримінальним злочином.

Необґрунтованість цього закону, як і лицемірність декларованого права на вищу освіту, очевидна. Збудувати університет простіше, ніж знайти абітурієнтів. Адже у 1967 році, наприклад, лише 485 банту склали екзамени на атестат зрілості або одержали посвідчення, що надає їм право вступу до вузу. Але підемо слідом за «щасливчиками», хто, подолавши всі перешкоди, опинився-таки на студентській лаві й тепер сповнений райдужних надій. Життя небілого студента ПАР визначається спеціальними правилами реєстрації та поводження. Реєструватися належить щороку, подаючи разом із заявою довідку від священика приходу про хорошу поведінку. Відмовити в реєстрації можуть без будь-яких пояснень. Студентам етнічних коледжів не дозволяється брати участь у зборах і мітингах, а також вступати до студентських (і будь-яких інших) організацій. Їм заборонено співробітничати з національним союзом південноафриканських студентів, що об'єднує білих студентів. Заборонено обирати свої студентські керівні органи. І ще безліч інших обмежень. Все це дає підстави деяким спеціалістам твердити, що із студентами етнічних коледжів у Південній Африці поводяться як з ув'язненими.

Не в кращому становищі небілі викладачі етнічних коледжів, діяльність яких регулюється інструкцією про цивільні служби і численними параграфами дисциплінарних статутів. Незалежно від професійного рівня, їхні заробітки значно нижчі від тих, що має білий персонал. Небілих викладачів — мізерна кількість, один з десяти, а коли йдеться про вищий персонал, то лише один з дванадцяти. Отож не дивно, що біла рада править тут за усіма законами апартеїду, фактично не зустрічаючи опору.

Щось подібне відбувається і в галузі науки. У 1962 році уряд ПАР надіслав усім південноафриканським науковим організаціям циркуляр-попередження, де чорним по білому записано: не будете додержуватися урядової політики расової сегрегації, не одержите субсидій...

АПОЛОГІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО КИЙКА

Починаючи з 1948 року, правляча націоналістична партія планомірно проводить курс на створення дедалі досконалішої поліцейської держави. У 1950 році уряд ПАР дістав надзвичайні повноваження — для переслідування і придушення комуністичної діяльності. Це було, так би мовити, теоретичне обґрунтування поліцейської сваволі, яке виправдовувало наступні суворі заходи. Першим з них стало запровадження всеохоплюючої системи цензури. Було заборонено «видання, випуск, увезення та поширення будь-якого небажаного видання або матеріалу». Небажаною вважається публікація, що завдає шкоди відносинам між тими чи іншими групами населення ПАР, безпеці та добробуту країни. У 1973 році під дію цього закону підпали 855 публікацій в періодичній пресі і 34 книжкових видання.

Обнародуваний наступного року «акт про видання» ще ускладнив видавничу діяльність. Віднині расисти могли оголосити будь-яке видання і всі наступні його випуски «небажаними».

Продукцію радіомовлення, телебачення, кінематографа, повідомлення телеграфних агентств просівають крізь густе цензурне сито — щоб, боронь боже, не проникла яка «крамола», насамперед відносно расової інтеграції. Поправка до закону «про придушення комунізму» виключила з обігу друковані видання чи платівки з виступами південноафриканців, що живуть за кордоном. Багато хто з письменників і журналістів ПАР зазнав жорстоких переслідувань із неминучою забороною писати і друкуватися. В арсеналі расистів багатий вибір «засобів впливу» — від домашнього арешту до заслання, в'язниці, страти. Особливо часто застосовують «прийом», пов'язаний з обмеженням свободи пересування. І досі на пам'яті слова африканського шофера таксі Золіє Маліні, який протягом семи років не мав права виїздити за межі чотирьох виділених йому районів, після чого одержав новий заборонний ордер з приписом на наступне п'ятиліття: працювати на території одного лише району. Щоб піддати людину тортурам, зовсім не обов'язково кидати її до «кам'яного мішка». У Південній Африці майстерно катують повсякденним приниженням...

ПАР посідає перше місце в світі за кількістю ув'язнених на душу населення. В тутешніх тюрмах майже вдвічі більше арештантів, ніж, наприклад, у Великобританії, населення якої майже в чотири рази перевищує число жителів Південної Африки. Властям надано право не звільняти «політичних» і після відбуття ними строку. Крім того, «закон про 180 днів» дозволяє, не пред'являючи людині звинувачення, півроку тримати її під арештом. ООН неодноразово звертала увагу на надмірну кількість смертних вироків і страт у ПАР. У відповідь міністр юстиції Крюгер заявив, що немає «жодної можливості переглянути питання про кару на горло».

Про перетворення ПАР на поліцейську державу свідчить і прийнятий минулого року закон, який виправдовує будь-які акції поліції та всіх інших осіб, що діяли за її вказівками «в інтересах держави». Цей закон став своєрідною індульгенцією для агентів таємної поліції, тюремників, карателів усіх мастей. Він має зворотну силу і, відповідно, бере під свій захист тих, хто 16 червня 1976 року розстріляв мирну демонстрацію в Соуето. Ще один, економічний, аспект поліцейської діяльності. В Південній Африці, як ніде, широко використовують працю ув'язнених, особливо в сільському господарстві. Перша «експериментальна» в'язниця-ферма була збудована в західній частині Капської провінції. Відтоді «ферми» ростуть мов гриби. Витрати на будівництво покриваються місцевими землевласниками. Кожний з них може купити акції, що забезпечать такому фермерові в майбутньому дешеву робочу силу відповідно до вкладеного капіталу.

Інша форма експлуатації ув'язнених — уже відомий читачеві «продаж фермеру» або «програма добровольців». Ці «добровольці з примусу» відбувають покарання, працюючи протягом 3—6 місяців за мізерну платню — 8 пенсів за день.

Процедура і методи, до яких вдається спеціальний відділ і поліція в Південній Африці, допитуючи затриманих і арештованих осіб,— читаємо в матеріалах ООН,— дуже нагадують процедуру і методи, застосовувані гестапо в Німеччині. Схожість, однак, не обмежується катівнями. Расисти ПАР не приховують своїх намірів і своїх ідеалів. А катівня, хоч часом і найкоротший шлях до знищення людського в людині, та далеко не єдиний. Перегляньмо ще раз вже знайомі «кадри».

Людей роз'єднує колір шкіри. Живуть ізольовано, їздять у різних автобусах і поїздах. Відвідують різні школи, церкви, ресторани, кінотеатри, пляжі, клуби, спортивні видовища. Проходять через різні двері, сидять на різних лавах у парках, нерідко користуються різними телефонами-автоматами і стоянками таксі. Дедалі складніше (а інколи просто неможливо) спілкуватися з друзями і знайомими, що належать до іншої расової групи. І над усім цим — невсипуще око поліцейського інформатора...

СВІЖИЙ ВІТЕР ЗМІН

Небіле населення Південної Африки ніколи не мирилося з расовою дискримінацією і політикою апартеїду. Історія цієї країни сповнена героїчної боротьби патріотів за свободу і людську гідність. Повсякденна «таємна війна» час від часу вибухає кривавими сутичками, як це було в Шапервілі 1960 року та в Соуето 1976-го.

Останні виступи гнобленої більшості переконливо свідчать про початок якісно нового етапу боротьби африканців за свої права. Нинішні гасла спрямовані проти всієї системи політичного, соціального і расового гноблення. На повний голос звучать вимоги рівних прав, ліквідації принизливих расових законів, відмови од політики бантустанізації, звільнення політичних в'язнів.

Вперше за всю історію ПАР виступи африканців підтримали білі трудящі. Понад 300 тисяч чоловік взяли участь у страйках 1976 року, що охопили 70 міст. На вулицях виникли барикади. Південноафриканська преса змушена визнати, що такої могутньої революційної хвилі країна не знала за все минуле півстоліття.

Прогресивні сили країни гуртуються довкола багатонаціональної Південно-Африканської комуністичної партії, забороненої расистськими властями. Програма комуністів, спрямована на будівництво суспільства, вільного від експлуатації й расової дискримінації, вказує вихід із глухого кута, в який завели ПАР «богообрані» правителі. «Південна Африка належить усім, хто тут живе, чорним і білим»,— говориться в «Хартії Свободи» — спільній політичній програмі Південно-Африканської комуністичної партії, Африканського національного конгресу, Південно-Африканського індійського конгресу, Конгресу кольорового населення, білих демократів — сил, які відстоюють справжню незалежність своєї країни, інтереси всього народу.

Падіння останньої колоніальної імперії — португальської — стало ще одним аргументом на користь обраного комуністами курсу, який знаходить все більше прихильників. Над Південною Африкою віють свіжі вітри змін. Цього сьогодні ніхто не може заперечувати.

Рух поневолених расистами народів за своє визволення активно підтримує світова демократична громадськість. У рамках ООН були прийняті резолюції, що засуджують колоніалізм, расизм і апартеїд. Першочергове значення мають такі міжнародно-правові документи, як Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, міжнародні пакти про права людини, конвенція про запобігання злочину апартеїду та його покарання. Великі надії покладаються на програму десятирічної боротьби проти расизму (1973—1983 рр.), яка здійснюється з ініціативи ООН. Мета цих заходів — домогтися повної ізоляції режиму Преторії.

Справа ускладнюється тим, що для західних імперіалістичних держав расистська ПАР — надзвичайно вигідний партнер. Південна Африка посідає перше місце в капіталістичному світі за видобутком золота й алмазів, хрому, марганцю і сурми, третє місце — за видобутком урану; вона володіє величезними запасами іншої мінеральної сировини, необхідної для промисловості. ПАР — це 30 процентів усіх грошових прибутків африканського континенту, 45 процентів його валового прибутку. Не випадково половина всіх іноземних капіталовкладень в Африці припадає саме на частку ПАР. Серед них — 1,5 мільярда американських доларів (40 процентів усіх інвестицій США на континенті, філії майже 350 корпорацій); 3 мільярди британських фунтів стерлінгів; мільярд марок ФРН.

ПАР відіграє важливу роль у стратегічних планах НАТО, бо її географічне положення дозволяє, зокрема, контролювати морські шляхи, якими з району Персидської затоки транспортується нафта. І, нарешті, режим Преторії — незамінна стратегічна, економічна, політична база для боротьби з незалежними африканськими державами, які здійснюють самостійну зовнішню і внутрішню політику.

Отже, дбаючи насамперед про долю своїх мільярдних інвестицій, імперіалістичні держави надають ПАР широку воєнну допомогу, всупереч відомим резолюціям ООН щедро поставляють расистам найсучаснішу зброю (аж до створення власного ядерного потенціалу). Про мілітаризацію всього життя Південної Африки свідчить той факт, що її воєнний бюджет після 1961 року зріс у 20 разів. ПАР є однією з небагатьох країн світу, де жінки вважаються військовозобов'язаними.

Від злочинного альянсу імперіалістичних «борців за права людини» з расистами терплять насамперед мільйони африканців Південно-Африканської Республіки, позбавлені елементарних громадянських прав. Свої надії на майбутнє вони пов'язують з розширенням фронту національно-визвольної боротьби, який вже досяг Півдня Африки. Апартеїд приречений, але самохіть він не складе зброї.

Рішучість поневолених народів битися до перемоги зміцнює дедалі дійовіша підтримка світової демократичної громадськості, передусім країн соціалістичної співдружності.

Радянський Союз рішуче і послідовно виступає за якомога швидшу ліквідацію колоніальних і расистських режимів, що стримують економічний і соціальний розвиток і є перешкодою на шляху до міжнародного співробітництва й миру. Ця принципова лінія радянської зовнішньої політики знайшла підтвердження в прийнятій XXV з'їздом КПРС Програмі дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів, де записано: «вважати одним з найважливіших міжнародних завдань повну ліквідацію всіх залишків системи колоніального гноблення, ущемлення рівноправності та незалежності народів, усіх вогнищ колоніалізму і расизму».

ПІД НЕБОМ ЛАМАНЧІ

ХУАН КОБО

МОНТЬЄЛЬСЬКА РІВНИНА — «ДИКЕ ПОЛЕ» ІСПАНІЇ

Незабаром після того, як поминеш стокілометрову позначку по Андалузькому шосе, що біжить на південь від Мадріда, в око впадає велика таблиця з написом: «Мандрівнику, тут починається Ламанча». Та наближення батьківщини Дон Кіхота вже відчувається й без цього: на видноколі з'являються вітряки. В світанковому серпанку, ще не розсіяному промінням низького сонця, чітко вирізняються білосніжні циліндри башт з чорними гостроверхими дахами, з ажурними, непорушними навіки крилами.

Ці вітряки — вже не тільки реклама. Вони не тільки для туристів, більше — для себе. Це данина сивій давнині, прагненню зберегти Ламанчу такою, якою вона постає в нашій уяві. Вітряків, що стояли ще за Сервантеса,— їх тоді було в цих краях близько сорока,— давно немає. А ці спорудили в минулому й нинішньому століттях. Деякі з них є своєрідними майстернями та робочими помешканнями для художників і письменників, що приїздять сюди зі столиці — попрацювати й відпочити. Вітряки ці — точна копія тих, давніх, вони сприймаються так, немовби збереглися ще з часів Дон Кіхота, милують око своєю природною, а не нарочитою «вписаністю» в ландшафт, вдихають у нього життя, надають якогось чарівно-неповторного колориту.

«...Славетний рицар Дон Кіхот Ламанчський,— розповідає Сервантес,— знехтував розкошами пуховиків і, скочивши на славного свого коня Россінанта, рушив у дорогу по стародавній і знаменитій Монтьєльській рівнині».

Ось вона, ця рівнина, з якої починається Ламанча. Від підніжжя вітряка «бакалавра Самсона Карраско» (як і решта вітряків, він зветься ім'ям одного з персонажів роману Сервантеса) на десятки кілометрів відкриваються червонясто-руді, випалені сонцем пагорби; положисті схили, вкриті геометрично рівними рядами оливкових дерев, схожих на сизо-зелені кулі на тоненьких ніжках; жовтаві прямокутники пшеничних ланів, що перемежовуються зеленими виноградниками в долинах; розкидані далеко одне від одного білі плями селищ із гостроверхими церквами.

Іспанці здавна називають окремі частини Ламанчі «полями» — Кампо-де-Монтьєль, Кампо-де-Кріптана, Кампо-де-Калатрава. І, дивлячись із вітряка «Самсона Карраско» на Монтьєльське поле, мимоволі згадуєш, що в південних степових краях України й Росії теж є свої «поля»: Дике Поле, Гуляй-Поле, Куликове Поле. Примхи мови й топоніміки? Ні, закономірності історії. В обох випадках це в минулому землі, де протягом століть не припинялися сутички й баталії — в Іспанії з арабами, на Русі з печенігами й татарами. Толедо й Мадрід, що втиснулися спинами в гірські хребти Сьєрра-Гвадаррами, були головними бастіонами іспанських військ. А на півдні серед степових просторів, як передові дозори, стояли збудовані рицарськими орденами фортеці, мальовничі руїни яких і сьогодні можна побачити в Ламанчі.

Коли 1492 року під натиском іспанських військ впав останній оплот арабів Гранада, воїни, що билися з іновірцями на протязі століть, частково осіли в Андалузії, діставши там земельні наділи, інші ж повернулися в свої давні володіння в Кастілії, Арагоні, Астурії, ще інші — ті, хто не охолов іще після тривалих сутичок з маврами, ринули на каравелах через Атлантику завойовувати нові землі. А безплідні степи Манкси — сухої землі, як називали її араби, — заходилися освоювати колишні солдати, що стали хліборобами...

Напередодні від'їзду з Мадріда я зайшов до кав'ярні «Хіхон», на Пасео-де-ла-Кастельяна, яка, на відміну від більшості інших, модернових і американізованих, в усьому зберегла стиль початку століття. Тут за давньою традицією збираються артисти, письменники, журналісти. І цього разу розмовляли про те, про що часто розмовляють тепер в Іспанії: яким своїм якостям завдячує іспанський народ тому, що він не зломився морально за сорок років франкістської диктатури, не піддався фашистському чаду. Хтось провів паралель із реконкістою — боротьбою за відвоювання Іспанії в арабів, яка тривала майже вісім століть. Адже й нинішня боротьба за демократію була поступовим, багаторічним відвойовуванням у франкізму «зон» свободи й подальшим розширенням їх.

— Коли вже порівнювати реконкісту із сьогоднішнім днем, — говорив журналіст із тижневика «Куадернос пара ель діалого», — я б скоріш говорив про деякі особливості національного характеру, що безумовно пов'язані з реконкістою й виявилися тепер. Адже характер народу — це не щось містичне, він формується в результаті цілком конкретних обставин. І наша історія, крім інших, звичайно, факторів, відіграла велику роль у його становленні...

Суть його міркувань, що перебивалися репліками — схвальними чи критичними, — зводилася ось до чого. В роки реконкісти, коли на північ від Піренеїв уже всталювались кордони князівств і майбутніх королівств, в Іспанії все перебувало в повільному, але невпинному русі, зумовленому відвойовуванням земель у мусульман. Кордони повільно переміщалися на південь. Вся країна нагадувала величезний військовий табір, у якому — з покоління в покоління — воїни із знатних давніх родів ділили житло й харчі з простими людьми, що пліч-о-пліч з ними билися проти арабів. Звідси й загострене почуття власної гідності, рівності незалежно від суспільного становища та давності роду, самостійність у думках і діях, — все це немовби зсоталося в плоть і кров народу ще з тих часів.

Фактично з цих причин більша частина країни на відміну від усієї Європи ніколи не знала кріпацтва з властивими йому рисами догідливості й покірливості, відсутністю навичок самоврядування — це також позначилося на народному характері. Звичайно,

не все було так ідилічно й просто: були й нерівність, і кастовість, але вони не виявлялися так сильно й відверто, як в інших країнах...

Традиції цієї вільності, воїнської рівності перед лицем небезпеки й смерті, рицарської доблесті й честі, породжені реконкістою, особливо розквітли на землі Ламанчі. Мабуть, тому Сервантес саме тут вирядив Дон Кіхота в його безсмертну путь, протиставляючи його рицарський ідеал і безкорисливе служіння людям хвилі здирництва, пристосовництва і релігійного обскурантизму, що наростала після реконкісти. Пригадаймо: адже Дон Кіхот і родовитіший, і духовно вищий за Санчо Пансу, проте він скоріше товариш свого зброєносця, ніж господар. Він нерозважно хоробрий, сповнений гідності, але в той же час доброзичливий, вишукано люб'язний, добрий.

Ці риси можна й тепер побачити в його нащадках, вони — складова частина іспанського національного характеру, що зростав тут, на полях Монтьєля, Кріптани, Калатрави.

ПУЕРТО-ЛАПІСЕ — НОВЕ В СТАРОМУ КРАЇ

«...Вони поїхали дорогою до Пуерто-Лапісе, бо Дон Кіхот не міг пропустити безліч різноманітних пригод, що, за його словами, чекали їх на цьому людному місці...» Від підніжжя вітряка «Самсона Карраско» добре видно селище Пуерто-Лапісе, до нього три-чотири кілометри. Ось і перехрестя чотирьох доріг, де наш рицар зустрівся з купцями із Толедо, які їхали в Мурсію, був побитий погоничами мулів і зламав свого списа, що тільки зміцнило його рішучість боротися за справедливість. У заїжджому дворі, який видався Дон Кіхоту замком, відбулося його посвячення в рицарі. Тепер на цьому місці стоїть придорожній готель з рестораном під назвою «Заїжджий двір Дон Кіхота».

Колись у Пуерто-Лапісе перехрещувалося багато доріг Іспанії. Тепер мандрівників тут небагато. Іноземні туристи здебільшого мчать платними сучасними автострадами вздовж узбережжя Середземного моря та Біскайської затоки в пошуках золотих пляжів і модних курортів. Там автомашини з номерами Франції, ФРН, Швейцарії, Голландії, Англії, з причепами, на яких встановлені моторні човни і яхти, з будиночками на колесах — «караванами» — йдуть суцільним потоком у два-три ряди. А вже звідти туристи здійснюють стрімкі наїзди в Мадрід, Барселону, Гранаду, Севілью.

Тут спокійно й тихо, хоч час від часу і в ці краї навідуються іноземні й місцеві туристи. Особливо багато їх по суботах і неділях. Але сьогодні — будень, по шосе здебільшого їдуть трудяги — вантажні машини, звички їхніх водіїв мимоволі навертають на думку про Дон Кіхота: на вузькому трирядному шосе вони туляться якнайближче до узбіччя, вмикаючи правий ліхтар, а з кабіни тягнеться рука, запрошуючи: «Обганяйте. Дорога попереду вільна».

За Пуерто-Лапісе головна дорога йде на південь — до перевалу Деспеньяперрос, що відокремлює Ламанчу від Андалузії. Ліворуч, на схід, звертає вузьке асфальтоване шосе, вздовж якого — вони супроводять вас повсюди — плакати з силуетами рицаря та його зброєносця і з написом: «Дорога Дон Кіхота». Ландшафт — той самий, тільки барви починають змінюватись, стають яскравішими й розкішними в промінні сонця, що вже піднялося й розігнало ранковий серпанок. На небі — купчасті хмари, схожі на химерних велетнів. І вітряки. А подекуди й руїни замків...

Звідки взялася думка, що Ламанча — суха й пустельна рівнина, яка стомлює око своєю монотонністю? Навіть за життя Сервантеса її вкривали діброви — вони часто згадуються в романі. Тепер дерев менше, їм на зміну прийшли чагарники. Але тутешні поля сповнені життя, барви їхні пастельно ніжні, приглушені. Час від часу трапляються старовинні колодязі — їх тут тисячі, вони дають життя цьому краєві. Узбіччям дороги їдуть селяни на мулах або у візках, запряжених віслюками; частенько можна побачити і гуркітливий трактор, який ще років десять-п'ятнадцять тому був тут у дивину. Де-не-де веселкою виграє сонце у віялах штучного зрошення, воду подають нафтові двигунці — це також новинка.

АЛЬКАСАР-ДЕ-САН-ХУАН — ІТИ ДО СВОБОДИ, АЛЕ БЕЗ РИСКУ

Жителі Алькасара-де-Сан-Хуана, що міститься за півтора десятка кілометрів від Пуерто-Лапісе, як і всі ламанчці, вирощують пшеницю й виноград, виробляють оливкову олію і сир. Та особливість Алькасара в тому, що він і понині є одним із головних залізничних вузлів країни. Є тут і невелика місцева промисловість.

Щоправда, зовні це містечко з населенням десь тисяч тридцять мало чим від-

різняється від інших селищ Ламанчі. Ті самі білосніжні одно- або двоповерхові будиночки з вигадливими решітками на вікнах і такими ж вигадливими балконами. Церкви XI та XII століття. Залишки фортеці ордену святого Хуана, на честь якого названо місто.

Під склепінням церкви Санта-Марія-ла-Майор — прохолода. Меморіальна дошка нагадує, що тут прийняв хрещення Сервантес. Ось копія з парафіяльного архіву: «Дев'ятого дня місяця листопада року одна тисяча п'ятсот п'ятдесят восьмого ліценціат Алонсо Діас Пахарес хрестив сина Бласа Сервантеса і Сааведра та Каталіни Лопес, нареченого ім'ям Мігель...» Збоку на аркуші напис, зроблений кимось у XVIII столітті: «Це був автор історії про Д. Кішота». Чи це так? Кілька міст Іспанії сперечаються за честь бути батьківщиною Сервантеса. Сам письменник не повідомив про місце свого народження: він хотів, щоб у майбутньому іспанці змагалися за цю честь, як греки, що марно намагаються встановити місце народження Гомера. Як переказують, Сервантеса перед смертю спитали, де він народився. Він нібито встиг вимовити: «Аль...» Більшість учених вважають, що це місто Алькала-де-Енарес, яка лежить кілометрів за тридцять на північ від Мадріда. Алькасарці ж переконані, що малося на увазі саме їх місто...

Це все далека історія. Сьогодення країни викликає у її жителів ще палкіші суперечки. В цьому переконуєшся, як тільки вийдеш із церкви на залиту сонцем «плаза майор», головну площу міста. Хоч після виборів у кортеси — перших вільних виборів після смерті Франко — минуло більше двох місяців, стіни Алькасара, як і всіх іспанських міст, зберігають сліди передвиборної «війни гасел».

Ось плакати-заклики ультраправих захисників, як вони пишуть, «порядку» та «ідеалів 18 липня» (день початку заколоту проти Республіки). Цих плакатів небагато, майже всі вони подерті. Депутати, що обстоювали ці «ідеали», не дістали в кортесах жодного місця.

В Каталонії та деяких містах і селищах, у тому числі й Алькасарі-де-Сан-Хуані, ліві випередили центр. Ламанча була одним з оплотів Республіки — вона впала після падіння Мадріда. Але ж після цього були жорстокі репресії, сорокарічне «промивання мозку». Хто ж, врешті-решт, переміг? Це запитання, поставлене після смерті Франко одним із генералів-фашистів на засіданні ради міністрів (нині цей генерал

Околиці Томельйосо. Тут був аеродром республіканців.

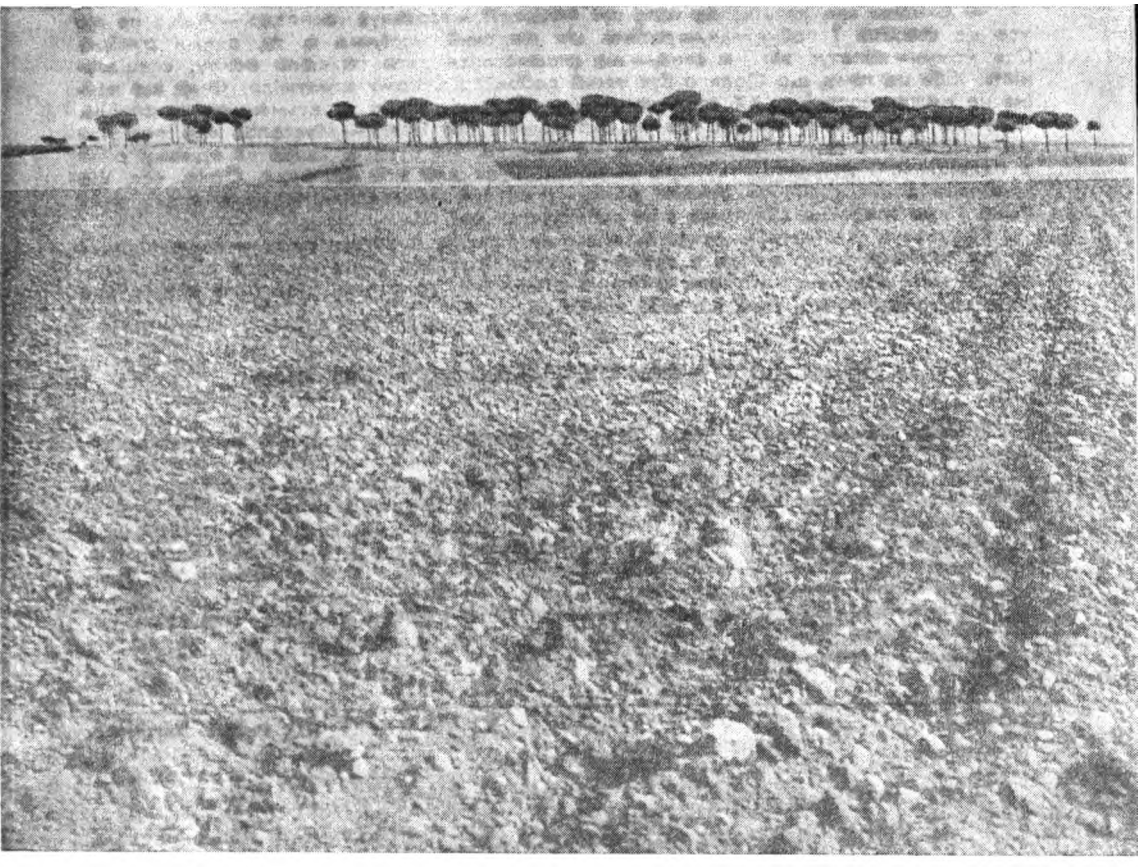

перебуває у відставці), ставлять собі багато хто. Про це розмовляємо й ми в домі залізничника Хуана Хосе Торреса, з яким познайомилися тиждень тому в Мадріді.

Ми сидимо в маленькій, але з любов'ю прибраній вітальні на першому поверсі. За вікнами — розпечений сонцем асфальт круг залізничних пакгаузів на околиці міста. Спека немилосердна, і всі поховалися по домівках на час «сієсти», післяобіднього відпочинку. На стіні — портрет Сервантеса. На книжковій полиці — недороге видання «Дон Кіхота», два томи. Господар знає роман майже напам'ять, всю його «географію». Та розмова не про те, в центрі уваги головна тема в Іспанії — поточна політика. Господарі дому вже подали свої «візитні картки»: хазяїн голосував за центр, його дружина Емілія — за соціалістів, а син від першого шлюбу Хосе Луїс, який щойно закінчив профтехучилище, не голосував — ще не досяг належного віку. Але він — за комуністів, які «лівіші за КПІ».

— Те, що в нашому місті так проголосували, ні для кого не було несподіванкою,— каже Хуан Хосе.— Алькасар — містечко нетипове для Ламанчі. Тут є робітники, є освічені люди, антифранкістські настрої завжди були дуже сильні. А от наслідки виборів по всій Ламанчі, звичайно, були неприємним сюрпризом для правих. Адже, як і раніше, тут засилля латифундистів, у селах сильні «касики» — місцеві верховоди. Багато хто з них чекав, що більшість бідних селян і сільськогосподарських робітників проголосує так, як їм підкажуть. Ми ж сподівалися, що буде не так, враховуючи, що в останні роки страйки й заворушення відбувалися не тільки в Алькасарі, а й по всій Ламанчі, а селяни створили навіть свої робітничі комісії,— вони виявилися неабиякою силою. Але результати виборів... Декому це видалося просто неймовірним, а для фалангістів вони були як грім з ясного неба.

Сімнадцятирічний Хосе Луїс вважає, що треба брати бика за роги: негайно ж знищити монополії та латифундизм, передати владу народові.

— Спокійніше, спокійніше, синку,— каже батько.— Все це в принципі правильно й дуже спокусливо. Але робити це треба розумно. Ви ж бо не знаєте, що то таке — громадянська війна або розруха після неї, голод, нестатки, репресії... На цьому наживалася лише жменька людей, близьких до каудільйо, насамперед його рідня. Ось їх і слід тепер притиснути. Квапитися тут не можна, бо інакше знову будуть випущені ті самі демони... Не знаю, як в інших місцях, а в нас, в Іспанії, громадянські війни завжди кінчалися тим, що більшості було зле — навіть тим, хто з тієї чи іншої причини воював на боці переможців...

— Але все ж таки, Хуан Хосе, як бути з тим, що останні десять-п'ятнадцять років ми живемо краще? — обережно включається в розмову Емілія, і з її тону відчувається, що вони цю тему обговорювали не раз.

— Скільки вам казати: до чого тут Франко?! — гарячкує господар.— Адже не він усе це створив і побудував,— робить він широкий жест,— а я, ти, оцими руками. Ось йому,— показує він на сина,— ми спромоглися дати середню освіту, спеціальність. Хіба це тому, що Франко був такий добрий? Кожному зрозуміло: тому, що країна не може наприкінці XX століття жити з такою кількістю неписьменних, як раніше, тому що їй потрібні фахівці. Он як випередила нас Італія — Муссоліні там повісили ще в сорок п'ятому. Можливо, якби не Франко, ми були б тепер на одному рівні з італійцями. І революція в науці й техніці була для всіх нас одна. Отже, все, що зроблено в цій країні за останні роки,— зроблено не завдяки Франко, а всупереч йому. І нам треба це зберігати, а не ризикувати цим!

Розмова в Алькасарі — основними своїми темами й аргументами — дуже нагадує ті, що точаться тепер всюди в країні: в редакціях газет, у кав'ярнях, в різних родинах, де мені довелося побувати. Спільний знаменник: усі хочуть, щоб було краще, але ніхто не хоче втрачати того, що вже зроблено.

ТОМЕЛЬЙОСО — ПАМ'ЯТЬ ПРО ГРОМАДЯНСЬКУ ВІЙНУ

Спека в Ламанчі спадає лише годині о четвертій-п'ятій. Алькасар залишився позаду. Ми їдемо далі — зі мною в машині Хосе Луїс. Він проводжатиме мене до Аргамасілья-де-Альба, звідти повернеться додому вечірнім автобусом. За обідом в домі Торресів мова зайшла про аеродром, на якому під час громадянської війни базувалися радянські льотчики. І Хосе Луїс хоче показати мені це місце, хоч знайти його не так вже й важко: судячи з усього, його тут усі знають і пам'ятають. Крім того, Хосе хочеться поговорити з людиною, що приїхала сюди з такої далечі: від Алькасара до Москви майже п'ять тисяч кілометрів.

Мій супутник засипає мене запитаннями: його цікавить усе, що стосується Радянського Союзу. Потім розмова знову переходить на іспанські теми і, як це тут часто буває, на громадянську війну.

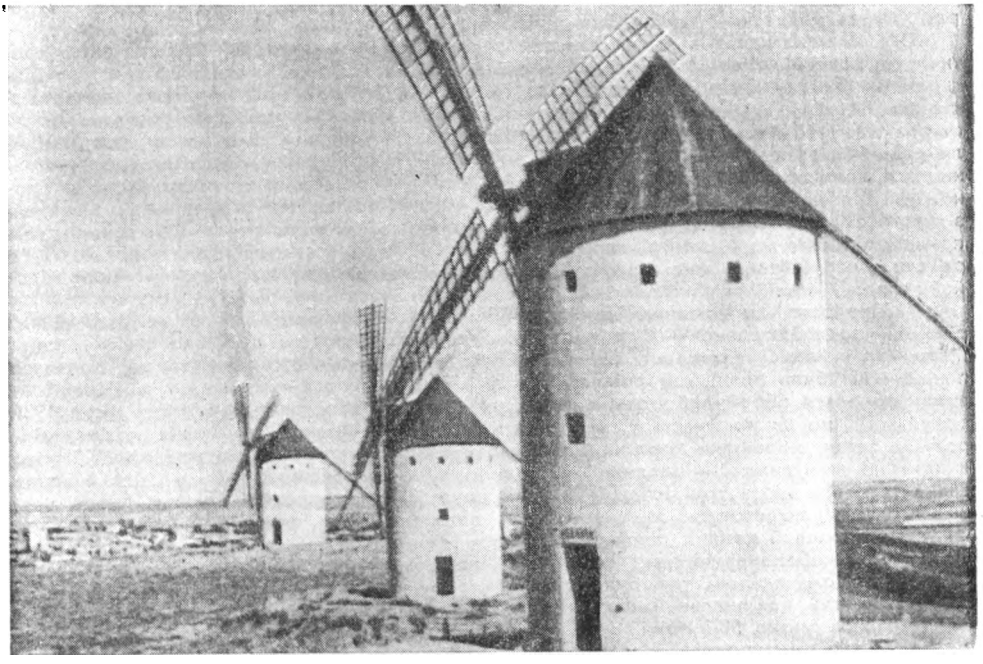

Рицаря вже давно нема, — але об'єкти його помсти лишилися.

— Для нас,— Хосе Луїс має на увазі своїх ровесників,— це далека історія, щось на зразок воєн доби Карла Великого. І в той же час таке відчуття, немовби все те було тільки вчора. Старші кленуть ту війну, кажуть, що треба вже її забути, що слід жити сьогоднішнім і завтрашнім днем. І тут-таки знов повертаються до неї, тільки про неї й балакають... І в газетах, журналах, книжках весь час про неї пишуть...

Авжеж, тут це, мабуть, одна з найзлободенніших, найгостріших, але й найскладніших тем. І якщо вже ти порушив тут цю тему — будь обережний. Іспанці дуже чутливі до спогадів про ті часи, ставлення до громадянської війни у них, я б сказав, двоїсте, а тому говорити з ними про ті роки, виходячи із звичних для нас уявлень і мірок, не можна.

За межами Іспанії ставлення до подій 1936—1939 років ясне і однозначне. Для переважної більшості то була — і воно так і є — овіяна романтикою інтернаціоналізму героїчна епопея першої в Європі збройної сутички з фашизмом, під час якої республіканці показали чудеса мужності і стійкості.

Але для прихильників республіки, що залишилися в Іспанії після того, як Франко прийшов до влади,— а це більше половини населення всієї країни,— спогади про минуле мають багато нюансів та півтонів: надто багато в них нашарувань.

Поки тривала війна з фашизмом, було важко: люди гинули на фронтах і в тилу, гинули в руках фашистів від катувань, терпіли страшні злигодні. Але в людей була тоді віра в перемогу, було відчуття бойового братерства, відчуття плеча сусіди. Страшнішим було те, що настало потім,— безпросвітна ніч диктатури, порівняно з якою навіть середньовічна інквізиція здавалася не такою жорстокою: тоді спалювали на вогнищах окремих людей, а тут терпів увесь народ.

Іноземці, перед якими на початку 60-х років широко розчинилися двері країни, не застали вже в ній тих звичаїв: на той час глухий опір народу, що не припинявся й на день, зробив свою справу, колишній розмах і жорстокість репресій майже зійшли нанівець. Та й неможливо було на очах мільйонів свідків з-за кордону творити сваволю, як доти. Цьому прислужилася й міжнародна обстановка, що не сприяла збереженню фашистських порядків за Піренеями,— режим старанно камуфлював свій фасад.

Але сорокові роки в Іспанії були страшними, справді страшними. Причому в терор, що обрушився на країну, були дві хвилі.

Перша накотилася відразу ж після закінчення громадянської війни. Майже третина дорослого чоловічого населення опинилася за гратами й колючим дротом. Військові трибунали засідали цілодобово; світанками по всій країні лунали залпи розстрілів. І так день у день, місяць за місяцем, рік у рік. Такого напруження не могли витримати навіть самі кати. Поступово багатьом засудженим смертні вироки замінили довічним ув'язненням. Але й тримати без кінця сотні тисяч республіканців у в'язницях і концтаборах було неможливо — цього не могла витримати зруйнована економіка. В'язнів почали випускати на волю — але умовно, зобов'язавши їх щотижня з'являтися в поліцію, хоча багато хто з них волів би залишитися у в'язниці: там принаймні вони мали якийсь харч і дах над головою. На «волі» для них не було роботи, республіканці жили із своїми родинами надголодь. Через це пройшли мільйони людей.

В міру того, як союзники почали перемагати на фронтах другої світової війни, репресії послаблювалися — Франко маневрував, щоб вижити в післявоєнному світі. Мало хто в Іспанії вірив, що це йому вдасться. У франкістському таборі почалася паніка — всі були певні, що режиму настає кінець. В горах — на півдні, в Леванті — знову почалася збройна боротьба. Партизани, що переховувалися в горах після 1939 року, і ті, що брали участь у війні проти Гітлера у Франції та інших країнах Європи, а тепер перейшли кордон, роздмухали вогонь «гверильї» по всій країні. Проте куадильйо таки вижив — завдяки «холодній війні та допомозі з боку США й інших західних країн. І ось тоді іспанців залила друга хвиля репресій — режим знову змушував країну до покори. Майже кожний ветеран Опору франкізму двічі пройшов через судилища й катівні: після 1939 і після 1945 років. Багато рядових республіканців відчули себе зрадженими: вони перші почали збройну боротьбу з фашизмом в Європі, згодом фашизм там було знищено, а їм судилося й далі жити за фашизму. Це був другий національний шок після поразки в громадянській війні.

Почалися мирні 50-і роки. Здавалося, вони знаменували собою цілковиту поразку демократії — насправді ж розпочався новий етап боротьби за її відродження, тільки в новій якості.

«Ви можете перемогти, але не зможете переконати!» — кинув ще 1937 року в Саламанці в очі франкістам видатний іспанський письменник і філософ Унамуно. Ці слова виявилися пророчими. Іспанці, що пройшли подвійну Голгофу, не були навернуті у франкізм. А головне, лави прихильників режиму почали швидко рідшати, багато хто з колишніх «переможців» займав окопи опозиції, а потім і об'єднувався з «переможеними». На те було багато причин, і одна з найважливіших — обурення, викликане жорстокістю й масовістю репресій.

В 1943 році на всю Іспанію пролунав голос Діонісіо Рідруехо: «Режим Франко — режим тих самих поміщиків і олігархів, реакційних генералів та нових багатіїв-спекулянтів. Не за це ми боролися із зброєю в руках!» Голос цей був наче грім серед ясного неба. Адже Рідруехо був одним із засновників фалангістської партії, поетом, що написав текст офіційного партійного гімну «Лицем до сонця», керівником департаменту пропаганди в уряді Бургоса... Наприкінці громадянської війни його почали мучити сумніви: як і багато його колег, незадоволених Республікою, він раніше вважав, що перемога в громадянській війні спричинить потім примирення всіх іспанців, поверне країні єдність і велич, приведе до справедливості. Але він побачив, що країну залила кров репресій, а Франко думає тільки про те, як зміцнити свою самодержавну владу. Не бажаючи залишатися в Іспанії, Рідруехо записався до «Голубої дивізії». І те, що він побачив на Східному фронті, завершило його еволюцію: на батьківщину він повернувся переконаним антифашистом та антифранкістом. Рідруехо відіслав Франко свої ордени і заяву про те, що залишає всі свої пости, супроводивши цей жест листом, який був опублікований у пресі. І як наслідок — вигнання, арешти, тюремне ув'язнення. Однак ніщо не могло його зупинити. Рідруехо став одним з головних натхненників й організаторів нової опозиції, що вийшла з надр табору «переможців» і день у день ширилася. Його смерть у 1974 році оплакувала вся Іспанія — на похороні Рідруехо в Мадріді поруч ішли колишні фалангісти й соціалісти, комуністи й монархісти, ліві католики й ліберали.

Мені не довелося бути особисто знайомим з Рідруехо. Але я добре знайомий з його близьким другом Хуаном Рамоном Масолівером — літератором і журналістом, одним із найосвіченіших і найповажаніших людей нинішньої Іспанії. В 20-х роках він був кореспондентом у Парижі, потім у Римі. Тут він захопився ідеями італійського фашизму тієї пори, коли в них ще декларувалися деякі вимоги соціальної справедливості. За молодістю років він повірив, що ці ідеї можуть спричинити друге народження Іспанії. На початку громадянської війни Масолівер повернувся на батьківщину, працював разом із Рідруехо в Бургосі—він тоді вважав, що бореться проти чер-

ні, яка загрожує самому існуванню іспанської культури. Але побачивши, у що перетворюються фашистські ідеї на практиці, він набагато раніше за Рідруехо зрозумів, хто і що справді загрожує іспанській культурі й іспанській нації. Ще до закінчення громадянської війни він виїхав з Іспанії. Повернувся на батьківщину він уже відвертим і непримиренним антифранкістом. Коли Рідруехо виступив проти режиму, Масолівер надав йому свій дім у Барселоні, де той і прожив кілька років. У своїх щоденниках (опублікованих посмертно) Рідруехо називає Масолівера своїм духовним наставником, людиною, що остаточно розкрила йому очі на справжню суть франкізму.

Протягом останніх років Масолівер двічі побував у Радянському Союзі. Він не поділяє комуністичних поглядів і, мабуть, ніколи їх не поділятиме. Але статті його про СРСР — доброзичливі, теплі, немислимі в колишній франкістській Іспанії, — мали широкий відгук. Масолівер показував мені в своєму домі в Монкаді під Барселоною листи, які він одержав після публікації статей про СРСР. Були серед них і надіслані фанатиками-франкістами — ті називали його «зрадником» і погрожували розправою. Але Масолівер — швидкий, наче юнак, незважаючи на те, що має вже сімдесят років, жвавий і веселий — не з боягузів.

— Я їх і раніше не боявся, цих полохливих щурів,— казав він мені,— а тепер і поготів...

Людей, що пройшли таку складну еволюцію, як Рідруехо та Масолівер, в Іспанії багато. Відхід від франкізму став масовим явищем навіть серед представників старшого покоління, не кажучи вже про молодь. Цікава деталь: син республіканця, як правило, додержується політичних поглядів батька. А діти навіть найбільших бонз франкістського режиму майже всі — запеклі антифранкісти. Нинішнє середнє покоління іспанських політиків, що засідають у кортесах,— серед них є кандидати від соціалістів, комуністів, соціал-демократів, лібералів,— вийшло із студентської молоді 50-х років, яка була об'єднана в фалангістську університетську організацію, але почала бунтувати проти режиму. Спочатку їх об'єднувало просто неприйняття франкізму, і лише пізніше бунтівники прийшли до якихось чітких політичних поглядів, вступили до опозиційних партій або створили нові. Що ж до нових поколінь робітничого класу, які не знали громадянської війни, то вони також цілком були проти каудильйо. Таким чином, лідери, що вийшли з обох поколінь, стали ініціаторами перших страйків наприкінці 50-х років, що пізніше перетворилися на хронічні і масові.

Серед багатьох причин, внаслідок яких так довго протримався режим Франко,— ослаблена жорстокими репресіями опозиція, контроль сильного поліцейського апарату, втома від громадянської війни і страх перед її повторенням, американська допомога і підтримка режиму в обмін на військові бази, — однією з головних була та, що каудильйо спекулював на поділі країни на два табори: «переможців» і «переможених». Він — і не безуспішно — прищеплював країні думку, що в разі його смерті або зміщення, обидва табори одразу ж знову почнуть боротися, «переможені» схочуть помститися над «переможцями», і в країні знову поллється кров.

За таких обставин жити спогадами про минуле, зводити старі рахунки, означало б діяти на руку Франко. А головною зброєю проти його режиму була єдність усіх невдоволених — незалежно від того, з якого боку бариканд вони перебували сорок років тому. Через це ще недавно будь-яка згадка про громадянську війну була дражливою — вона могла розділяти, а не згуртовувати. Успіхові іспанських комуністів, зокрема, значною мірою сприяло те, що вже 1956 року вони перші рішуче взяли курс на політику національного примирення, закликаючи перекреслити всі давні незгоди, об'єднатися всім, хто сьогодні проти франкізму. Каудильйо гарячково намагався зруйнувати сам дух національного примирення, зберегти поділ країни, не дати забути про громадянську війну.

Ось чому в останні роки диктатури люди чимдалі більше думали про сьогоднішній і завтрашній день, а не про минуле. І тільки після смерті Франко, коли стало ясно, що йому і його поплічникам не вдалося нацькувати «дві Іспанії» одну на одну, країна змогла дозволити собі — уже без ризику протиставити «переможців» і «переможених» — почати говорити правду про минуле, про громадянську війну, ту правду, яка безпардонно перекручувалася або замовчувалася за франкізму. Адже минулого не перекреслиш, навіть якщо в ньому героїка перепліталася з трагізмом. І в іспанській періодичній пресі і в художній літературі одним із найпопулярніших жанрів стали спогади учасників подій 1936—1939 років, мемуари визначних політиків та воєначальників того часу, документи доби. Тепер їх з цікавістю — і без відчуття внутрішньої тривоги — читають і колишні «переможці», заповнюючи величезні прогалини в своїх знаннях. Адже за сорок років франкізму його офіційна історіографія нічого вартого серйозної уваги не створила і не могла створити — будь-який правдивий документ, будь-яке правдиве свідчення працювали проти брехливих версій про громадянську війну, факти підмінялися тріскотливими й велемовними фразами.

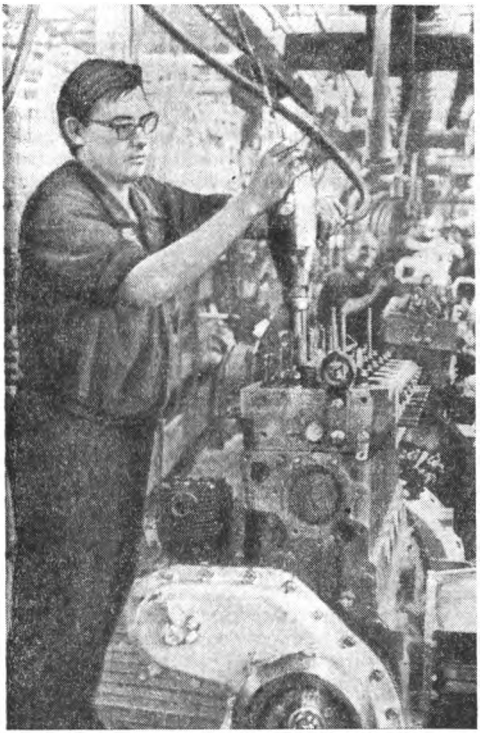

Робітничий клас Іспанії налічує майже 6 млн. чоловік і відіграє значну роль в суспільному житті країни.

На рівнину лягли довгі тіні. В скісних променях сонця чітко й фантастично ясно виділяється ціле стовпище вітряків. Це Кампо-де-Кріптана, один із пунктів у мандрах Дон Кіхота. Але Хосе Луїс підганяє мене: він хоче завидна потрапити на колишній аеродром. Не зупиняючись, проїжджаємо центральною вулицею через Томельйосо — столицю ламанчського вина. Надра цього містечка — суцільний винний льох: у його величезних підземеллях — «бодегах» — у тисячах цистерн і бочок зберігається вино, що вивозиться в інші райони країни та за кордон.

— Ось ми й приїхали...— каже мій супутник.

Ми зупиняємося на околиці Томельйосо.

Перед нами — поле, вкрите виноградниками. До нього впритул вже присунулися недавно зведені будинки. Поле як поле. Все та сама Ламанчська рівнина...

Ми дивимося на колишній аеродром. На ньому наливаються виноградні грона. А я думаю: ось стоїть переді мною хлопець,— молодий, наївний і симпатичний. Він не брав участі в тій війні. Але знає, як і всі його ровесники, що тут був аеродром з льотчиками-«русос». Скільки вбивали їм у голови за Франко, що ті добровольці, які ринули в Іспанію з усіх кінців світу за покликом серця і з почуття солідарності, були нібито «інтервентами», які намагалися «колективізувати всіх жінок», «вивезти в Росію всіх дітей». Та вони не повірили. І тепер це поле стало легендарним. Народні перекази тут не просто передаються з уст в уста. Відгомін їх можна знайти в іспанській літературі, виданій ще за Франко. Є в Іспанії письменник Франсіско Гарсіа Павон, уродженець Томельйосо. Тепер він живе і пише в Мадріді. Павон дуже популярний тут, його часто називають «іспанським Сіменоном» — він написав серію детективних романів, у яких у ролі іспанського двійника Мегре виступає комісар Плініо з Томельйосо — мудрий і добрий селюк, наділений від природи аналітичним розумом. Його запрошують розслідувати кримінальні загадки навіть досвідчені детективи із столиці. Романи ці, детективна фабула яких лише привід для правдивого й гострого показу іспанського життя, були екранізовані іспанським телебаченням.

Але найкраща книга Павона — це опублікована в 1965 році збірка новел під назвою «Ліберали», присвячених періоду Республіки та громадянської війни. Дія в них також відбувається в Томельйосо. І одна з кращих новел книжки — розповідь про те, як високий, білявий і сіроокий льотчик-росіянин «Ніколас Ніколавич» з сусіднього аеродрому покохав наймичку Пепу, що приїхала в Томельйосо з Андалузії на збір винограду й лишилася тут, бо її рідні місця захопили націоналісти (так за

Франко називали фашистів). Сторінки, на яких змальовується це кохання, написані з ніжністю й добротою, перейняті глибокою романтикою. Новела закінчується тим, що радянські льотчики відлітають на батьківщину, і «Ніколас Ніколавич» забирає з собою Пепу.

Що в цьому сюжеті вигадане, а що було насправді,— тепер встановити навряд чи можливо. Не один із радянських добровольців повернувся з Іспанії із дружиною-іспанкою: такі пари знав я особисто, хоча серед них і не було жодного Миколи Миколайовича. Та важливо те, що в новелі Павона закохані користуються любов'ю всього населення Томельйосо, а друзі радянського льотчика — щирою симпатією всіх томельйосців. Отже, відчували прості люди з Томельйосо, що радянські льотчики керувалися, як і герой М. Свєтлова, одним прагненням: віддати землю селянам, і не тільки в Гренаді, а й у Ламанчі. І вони бачили, як хлопці з Москви, Ленінграда, Києва гинули за це в сонячному іспанському небі. І коли вже ми пішли по лінії літературних асоціацій,— а мандрівка дорогами Дон Кіхота настроює на це,— хочеться закінчити розділ словами, що давно закарбувалися в пам'яті, а тепер заграли новими барвами, сповнилися новим змістом:

«Цієї ночі наші мертві сплять у холодній землі в Іспанії і спатимуть всю холодну зиму, поки з ними разом спить земля. Але весною підуть дощі, і земля стане пухкою і теплою. Вітер із півдня м'яко обвіє пагорби. Чорні дерева знову оживуть, вкриються зеленим листям... Весною мертві відчують, що земля оживає... Наші мертві живуть у пам'яті і в серцях іспанських селян, іспанських робітників, усіх чесних, простих, хороших людей... І поки наші мертві живуть, як частка іспанської землі,— а вони житимуть, поки живе земля,— ніяким тиранам не здолати Іспанії...»

Слова ці були написані Ернестом Хемінгуеєм у лютому 1939 року.

АРГАМАСІЛЬЯ — ДОН КІХОТ ДОПОМАГАВ НАМ

«В одному ламанчському селі, назву якого я не маю бажання пригадувати, не так давно жив собі один із тих ідальго, чиє майно становлять родинний спис, давній щит, худа шкапа та хорт...» Так починається перший розділ «Дон Кіхота».

Наша з Хосе Луїсом дорога вела до села, назву якого (хоч Сервантес і намагався її утаїти) розшифрували нащадки. Це Аргамасілья-де-Альба, що лежить за п'ятдесят кілометрів від Пуерто-Лапісе і всього за шість від Томельйосо. Сонце вже хилиться до заходу, але ще видно — ніч в Іспанії настає швидко, без сутінків. Хосе Луїс, який має намір вечірнім автобусом повернутися в Алькасар, веде мене до готелю «Дон Кіхот», побудованого в стилі старовинного заїжджого двору.

Тут я знімаю номер.

— Саме тут,— урочисто виголошує він,— жили тоді радянські льотчики.

Портьє, що вручає мені ключ, підтверджує це.

Ми знову виходимо на вулицю. В Аргамасільї досить прохолодно. І не тільки тому, що вже вечір: два канали, які беруть воду з Гвадіані і споруджені ще за Карла III, омивають село, в центрі якого височать дерева. І взагалі тут більше зелені, ніж в інших місцевостях Ламанчі.

Головною принадою для приїжджих в Аргамасільї є дім Медрано. Тут, у льосі, згідно з переказами, був ув'язнений Сервантес. Тут він і почав писати свій роман. Саме через це, як твердять, він і не схотів назвати цього ламанчського села — воно викликало у нього неприємні спогади. На стіні дому Медрано — мармурова плита із словами передмови до роману.

Вхід до темниці Сервантеса зачинено — пізно. Але Хосе Луїс кудись зникає і через кілька хвилин з'являється разом із хранителем дому Медрано. В руках у нього ключі.

Ми спускаємося крутими сходами вниз, хранитель вмикає світло. Перед нами глухий льох, що нагадує печеру. В лівому кутку — дерев'яний піл, біля нього — глечик з водою. Під стінкою праворуч — лава. До стінки прихилений спис і щит. Товсті мури з каменю й вапна. Тиша. Тільки знадвору долинають якісь глухі звуки...

Коли ми сиділи в барі на площі Алонсо Кіхано з моїм новим знайомим, урядовцем аюнтам'єнто (муніципалітету) Дієго Педральбесом, розмова знову переходить на те, чим живе сьогодні Іспанія.

— Ну, то як вам Іспанія? — обережно запитує він.— Чи така вона, як ви сподівалися, чи зовсім інша?

Я кажу, що Іспанія, звичайно, дуже змінилася порівняно з тим, як я уявляв її собі із старих фільмів та фотографій і з розповідей. Навіть порівняно з лютим 1974 року — тоді я пробув тут тільки тиждень — в країні відбулися помітні зміни. Люди одягаються не гірше і не з меншим смаком, ніж у інших країнах Західної Європи; тут безліч автомобілів; у містах з'явилися нові сучасні будинки, а старі відремонтовані; заможніший вигляд має також село, яке економічний бум загалом обминув.

Мій співрозмовник, чуючи це, задоволено усміхається, а я з делікатності не кажу йому про те, що мені не подобається: наприклад, те, що нам прислуговують дітлахи, хоч час уже пізній, далеко за північ. А таке в Іспанії — звичайна річ. Та Дієго знову запитує: «Що іще?»

Я кажу, що, зустрічаючись на вулицях з людьми, немовби купаєшся в морі доброзичливості — всі приязні, коректні і притому без крихти улесливості. Дієго це також приємно чути. І, зрештою, він не витримує:

— Але невже ви не бачите наших проблем? Вони, звичайно, не лежать на поверхні. Туристові, який від усього в захваті, до них докопатися нелегко. Але невирішені проблеми — це теж наше життя. Дякувати богові, з франкізмом покінчено, але від нього ще лишилося стільки несправедливості, нерівності або й просто злиднів, що нам вистачить роботи на десятиріччя. Звичайно, країна дуже змінилася за останні два десятки років, можливо, такою мірою вона досі не змінювалася навіть за сторіччя. Ми струсили з себе оті лінощі, що часто виправдували гарячим кліматом; поклали край психології «сієсти». І коли минула перша пора насичення після років нестатків і голоду, ми знову почали замислюватися: працювати можемо, чинити опір франкізмові можемо — чи не час добитися вже й глибших змін.

— В Іспанії ніколи не було такої кількості безробітних — понад мільйон,— каже Дієго.— Крім того, хоча приїжджому це не впадає в око, багато бідняків. Якщо нова демократія хоче втриматися і утвердитися, їй треба розв'язати економічні проблеми. А для цього, насамперед, треба урізати апетити верхівки — тут резерв величезний...

Ми розходимося друзями десь близько третьої години ночі, хоч у барі ще залишаються відвідувачі, причому не тільки приїжджі. Так проводити час тут — норма, звичка, перейнята ще від арабів. Раніше люди працювали вранці, відпочивали—як правило — після обіду, під час багатогодинної «сієсти», коли через спеку працювати майже неможливо, і знову працювали ввечері — ще кілька годин. А коли наставала ніч з її прохолодою, починалося й життя. Тепер стиль життя змінився. «Сієста» скоротилася до однієї-двох годин. Вечорами всі, як правило, підробляють десь на іншій роботі. І все ж з настанням ночі, за давньою звичкою, спати тут одразу не лягають: ще довго сидять на ганках, збираються в кав'ярнях та барах, грають у доміно, в карти чи просто гомонять.

Дієго, на відміну від інших співрозмовників, не дав мені своєї «візитної картки»— я не знаю, за кого він голосував. Замість цієї «картки» наведу ще слова, сказані ним:

— Нехай це звучить велемовно, але «Дон Кіхот» допомагав нам за франкізму залишатися тими, ким ми були. Адже Сервантес — великий гуманіст і демократ, якби жив у наш час, був би запеклим ворогом фашистів. Заборонити його вони не змогли, хоч забороняли багато що.

ТОБОСО — САГА ПРО ХЛІБ

Ранком, як звичайно, якийсь час забирають розмови з людьми з готелю, які, довідавшись, звідки я приїхав, засипають мене запитаннями про Радянський Союз. Потім зав'язується розмова з кількома жителями Аргамасільї, що стоять біля моїх «Жигулів», розмірковуючи, що то за знак такий — «SU».

Коли я виїжджаю, сонце вже стоїть високо над обрієм, день обіцяє бути ще жаркішим за вчорашній.

Та ось я вже й на «пласа майор» Тобосо, знаменитій своїм великим біленим колодязем. Тобосо немовби вимер — усі в полі, зайняті своїми справами. Як і в роки, коли тут мандрував Рицар Сумного Образу, цей край — одна з головних житниць країни.

Після довгих і безпросвітних років злиднів, що прийшли за громадянською війною (карткову систему було скасовано лише 1952 року, а довоєнного рівня виробництва було досягнуто ще через шість років), коли хліб був головною, а часто і єдиною стравою на всі випадки життя, на початку 60-х років життя помітно полегшало. Країна завжди була багата на овочі й фрукти, на м'ясо і рибу. Але хліб і сьогодні незамінний. Не кажучи вже про те, що в найбідніших краях, у селі й на робітничих околицях міст, і понині основна їжа бідного люду — розрізана навпіл хлібина, полита маслиновою олією та посипана сіллю.

Навколо хліба в Іспанії точиться гостра боротьба, сповнена драматичних перипетій. І в цій драмі виникають незвичайні, чисто іспанські постаті, що викликають у пам'яті образ Дон Кіхота, риси якого багато в чому і тепер прозирають у національному характері.

Алонсо Муньярріс, родом з Кампо-де-Кріптана, що в Ламанчі, зовні нічим не нагадує Рицаря Сумного Образу. Мені відрекомендував його в Мадріді знайомий депутат-соціаліст, до якого Муньярріс прийшов у своїх справах. Вже, якщо згадувати

персонажів Сервантеса, зовні він скоріше схожий на Санчо Пансу. І за родом занять він далекий від Дон Кіхота — фабрикант і торговець хлібом. Чим же він все-таки нагадує Рицаря?

Понад десять років тому Муньярріс, власник хлібного заводу в мадрідському робітничому кварталі Канільєхас, відмовився підвищити ціну на свій хліб під час чергового підвищення. Наводячи цифри й конкретні приклади, він почав доводити, що ціни ті необгрунтовані, вищі, ніж в середньому по Іспанії, і його колеги можуть жити в достатку й без чергового збільшення своїх прибутків за рахунок народу. Він наводив конкретні приклади: такий собі Перес Пільядо, почавши з розсильного на хлібозаводі, за кілька років набув капітал в чотири мільйони песет. Спершу Муньярріса намагалися замовчувати — на пресу тоді натягли міцний намордник. Але він і далі наполягав на своєму. Його побили на вулиці «невідомі», тягали по судах за сфабрикованими звинуваченнями, кілька разів кидали за грати.

Після смерті каудильйо Муньярріс розгорнув свою кампанію з новою силою. Він довів, що лише за останні десять років спекуляція на хлібі обійшлася жителям Мадріда в дев'ять мільярдів песет, які перейшли в кишені спекулянтів. Відповідну скаргу він ще в грудні 1975 року надіслав до прокуратури та до голови міністрів, до міністра внутрішніх справ, міністра промисловості й торгівлі. Але відповіді не дістав. Причина? Як твердить Муньярріс, у Мадріді в хлібній справі активно діє ціла «мафія», що має розгалужені зв'язки в місцевих органах влади.

«Мафія», що за життя каудильйо терпимо ставилася до «заблудлої вівці» і навіть іронічно вітала Муньярріса в Національній спілці хлібопромисловців, кепкуючи з його дивацтв, у новій обстановці враз втратила свою зверхню самовпевненість і респектабельність. У лютому 1976 року дійшло до того, що один з розлючених ділків ударив Муньярріса ззаду цілком по голові з такою силою, що той два місяці пробув у лікарні. Поки потерпілий одужував, йому почали телефонувати додому, погрожуючи знищити його сім'ю, «якщо сеньйор Алонсо не схаменеться».

Найяскравіший епізод у цій тривалій боротьбі стався рік тому, і Муньярріс охоче розповідає подробиці цього випадку, хоч його тоді розписали всі газети й журнали.

— Після того удару я вирішив сам подбати про свою безпеку — від поліції цього важко було чекати. Я купив мисливську рушницю 22-го калібру — більшого просто не було,— обрізав ствол і зарядив крупним шротом. Поклав цей обріз у портфель і вже з ним не розлучався. Другого червня я зайшов до Спілки, щоб узяти документи. Звичайний візит. Гадав, що там нікого нема. Виявляється, там зібрався увесь штаб нашої «мафії», обговорював, як бути з черговою маніфестацією, учасники якої вимагали зниження цін на хліб. А маніфестацію організував саме я. Вони це знали й почали підступати до мене з кулаками. Я їм кажу те, що вже казав тисячу разів: «Ви зайшли в глухий кут, ваші часи, коли ви безкарно шахраювали, минули, ви сидите на вулкані, годі вам спекулювати, бо діждетеся, що терпіння народу урветься». Вони розлютилися ще більше. Тоді я відступив у куток і наставив на них відріз. Думав, що це їх зупинить, але Лосада пішов просто на мене...

Згадуючи ту хвилину, Муньярріс сміється:

— Ну й, перелякався ж я тоді! Натискаю на один гачок — осічка, на другий — знову осічка. Ще раз. І тут мій відріз бабахнув! Що там було! Лосада з переляку впав на підлогу, хоч його навіть не зачепило. «Ану, виходь усі на вулицю!» — гукнув я. Дехто з них устиг замкнутися в туалетній кімнаті, решта побігла сходами вниз... Віце-президента Каро в сум'ятті збили з ніг, але він тут-таки підхопився й вискочив на вулицю...

До цього слід додати, що Муньярріс біг слідом за ними й кричав: «Держи злодіїв!» Єдиною жертвою цієї сутички став — чим не символ! — подертий на клапті портрет Прімо-де-Рівери, засновника фаланги (тепер, до речі, за розпорядженням уряду ці портрети вже всюди познімали), а тому все обійшлося без суду. І ще одна деталь: витримка, з якою Муньярріс став проти оскаженілих спекулянтів, це витримка старого солдата. Він три роки воював на боці республіки.

Муньярріс і тепер торгує хлібом за тими ж цінами, що й були: двадцять дев'ять песет кілограм, що набагато нижче середньої ціни у Мадріді. Він продає хліб споживчому кооперативу робітників. За прикладом Муньярріса пішли деякі інші хлібозаводчики, з якими робітничі кооперативи охоче мають справу — без посередництва спекулянтів.

Але «мафія» все ще діє. А іноді й переходить у наступ — уже не проти одинаків, що відкололися від неї, а й проти самого уряду. Про це варто розповісти докладніше...

В Мадріді мені довелося бути присутнім в кортесах під час виступу міністра фінансів соціал-демократа Фернандо Ордоньєса, який викладав членам парламентської комісії та журналістам проект нової податкової реформи, а потім відповідав на запитання депутатів. Заходи ці, як і оголошені перед тим по телевізору міністром еко-

номіки Фуентесом Кінтаною, були, на думку лівої опозиції, половинчатими й несміливими. «За рахунок підвищення податків на осіб з високими прибутками, казна планує одержати двадцять п'ять мільярдів песет. А за рахунок запланованого для компенсації заморожування заробітної плати розраховують одержати двісті п'ятдесят мільярдів». «Чому ж, сеньйоре міністр, основний тягар по розв'язанню економічної кризи знову мусять брати на себе трудящі, до цієї кризи не причетні?» — запитував депутат-комуніст від Мадріда, один із провідних економістів Іспанії Рамон Тамамес. Міністр мовчав. Він і сам, як коментували журналісти, що сиділи поруч зі мною, очевидно, розумів, що заходи ці недостатні.

І все ж в цілому опозиція прийняла ці пропозиції. Адже вони означали, що вперше за сорок років іспанські багатії — і особливо нувориші, що, як гриби, розплодилися за Франко, — почнуть сплачувати прибутковий податок у казну: за каудильйо вони фактично цього не робили.

Та у відповідь навіть на ці несміливі заходи найконсервативніші кола іспанського капіталу почали саботувати економічну програму уряду. Курс акцій на біржі почав падати. Потім, саме в розпал туристського сезону, застрайкували хазяї готельного бізнесу — чартерні авіарейси з Європи почали затримуватися, а деякі літаки полетіли в Грецію та Югославію. Потім на дорогах Іспанії застигли довгі низки грузовиків-трейлерів: оголосили страйк хазяї реакційного синдикату транспортників. В іспанській пресі почали згадувати події в Чілі — там дестабілізація уряду Альєнде почалася саме із страйків транспортників. Це були, так би мовити, «страйки навпаки» — іспанські демократичні профспілки виступили проти них, заявляючи, що вони завдають шкоди й без того ослабленій економіці країни.

В цей критичний момент у наступ перейшла також хлібна «мафія». Вона вимагала від уряду дозволу підвищити на двадцять п'ять процентів ціни на хліб, посилаючись на загальне зростання цін, зумовлене девальвацією. Такий дозвіл потрібен був тому, що держава контролювала ціни на найпотрібніші товари. Уряд мовчав. Тоді «мафія» вдалася до хитрого трюку — хоч і не нового, бо ним уже з успіхом користувалися за життя Франко: явочним порядком вона почала продавати хлібини, вагою урізані рівно на чверть, але за тією ж ціною, що й досі. Проте фокус не пройшов. Прокурори іспанських міст одержали сотні тисяч позовів від споживачів. Деякі з охоронців закону вжили відповідних заходів: кілька хлібопромисловців було арештовано, на їхнє майно накладено арешт. Муньярріс виступив у пресі, вимагаючи — вже вкотре! — осадити «мафію». «Мафія» правила своєї, оголосила по всій країні «страйк». Проте робітники заявили, що візьмуть на себе організацію виробництва хліба, а уряд запропонував армійський транспорт для його доставки.

Провокація хлібної «мафії» захлинулась. Відступили також транспортники і хазяї готельного бізнесу, що, як і досі, займають ключові позиції. Затаїлися...

РУЇДЕРА — ЖИТИ НА КОЛІНАХ ЧИ ВМЕРТИ СТОЯЧИ!

Межі Ламанчі на сході і півдні окреслені чітко, на півдні — горами, на сході, куди я прямую, — зеленою оазою Руїдери. Цей контраст вражає: їдеш кілометр за кілометром жовто-червонясто-сизою рівниною, і враз потрапляєш в незвичайне для цих країв буяння зелені.

Зелень там, де вода. А вода тут — ланцюжок із п'ятнадцяти озер, що простягся на два десятки кілометрів. Береги озер, які тут називають лагунами, позаростали очеретом, серед якого ще недавно розкошували мисливці та рибалки. Ще років із десять тому, як писали в путівниках, це були пустельні місця. Тепер тут набудували готелів і ресторанів, причалів для човнів та катерів. Тут багато кемпінгів, бо туристи (як правило, це іспанці) із сім'ями приїжджають проводити відпустку.

Кілометрів за сім від Руїдери я бачу на дорозі смаглявого невисокого чоловіка з піднесеною рукою. Біля його ніг — невеличка валіза. Я гальмую...

Мого попутника — він, як і я, їде до Хаена в Андалузії — звуть Хоакіном. Він кілька днів пробув у Мансанаресі, гостював у сестри, що одружилася з тамтешнім хлопцем, тепер поспішає додому — багато роботи.

Пагорби, досі положисті й ледь помітні, стають чимдалі крутішими. Серед них височать поодинокі гори, вершини яких увінчані замками. Виноградники й ниви змінилися оливковими гаями на схилах пагорбів. А далеко попереду в прозорому серпанку видно передгір'я Сьєрри-Морени, що з півдня відокремлює Ламанчу від Андалузії.

За кілька кілометрів до міста Санта-Крус ліворуч на пагорбі стоїть якась дивна споруда. Я придивляюся, намагаючись зрозуміти, що це таке.

— Це колишній Ангел Перемоги, — пояснює Хоакін. — Після війни його збудували тут франкісти. А нинішньої весни хтось підклав під фундамент вибухівку. Пам'ятник великий, підірвати його не так просто, один фундамент скільки важить... Але голова

і крила в ангела відлетіли. Отак тепер і стоїть. Грошей на відбудову уряд навряд чи дасть, а, крім нього, ніхто ремонтувати не буде. Все це схоже на дитячі забавки, адже річ не в пам'ятниках, хоч вони нам і намуляли очі. Вони й самі з часом перетворяться на руїну — адже доглядати їх нема кому. І вулиці ми перейменуємо, в багатьох містах це вже роблять. Але ж є справи важливіші й складніші.

Після звичних запитань про Москву, про Радянський Союз Хоакін розповідає про себе. Він вирощує овочі — переважно помідори — під Хаеном. Батько його воював за Республіку, загинув на фронті. В 50-х і 60-х роках Хоакін змушений був виїжджати до Франції, працював там сезонним робітником, щоб прогодувати сім'ю. На зароблені гроші відремонтував дім, купив трактор «Ебро», джип. А головне — поїздив по світу, побачив, як організовані селяни у Франції. Повернувшись, став одним із активістів сільськогосподарських робітничих комісій.

— Спершу це було дуже небезпечно,— каже він.— За саму тільки приналежність до комісій кидали за грати. А потім, ще до смерті Франко, власті відчули нашу силу, і ми почали діяти відкрито. Тепер поміщики сидять тихо, вже не розперезуються, як раніше. І люди в 60-х роках зрозуміли: фронтальні бої проти режиму, штурми й кавалерійські наскоки спричинялися до великих жертв, але мало чого давали. З часом ми навпомацки, повільно прийшли до інших методів: не штурму, а облоги. Терплячи, рік у рік прокопували підземні ходи під ворожі фортеці, пробивали її стіни, підривали вежі.

1976 рік був рекордний в іспанській історії розмахом і кількістю масових виступів за свободу, демократію, амністію — виступів, що проходили дуже організовано й мирно, але через це ще більш значущо і вражаюче. Франко протягом довгих років намагався нав'язати людям думку, нібито іспанці за своєю натурою схильні до насильства й крові, не здатні до самоуправління й потребують твердої руки. Антифранкісти на ділі доводили, що це не так. Багатотисячні мітинги й демонстрації проходили без жодної сутички, а якщо жертви й бували, то від рук поліції. Та не тільки маніфестації зробили свою справу, показавши властям, що варіант франкізму без Франко неможливий. Якщо в останні роки за життя каудильйо в країні за рік страйкувало від 300 до 600 тисяч чоловік, то 1976 р. у страйках вже брало участь понад три з половиною мільйона. Економіка країни не могла такого витримати. І подібне відбувалося не тільки в промислових центрах. Восени того ж року вперше в історії Іспанії організовано виступили практично по всій країні й селяни: на дорогах з'явилися тисячі тракторів, прикрашені лозунгами з вимогами свободи, демократії, соціальної справедливості.

— Головним для нас тоді, — згадує Хоакін, — було не дати цивільній гвардії та поліції приводу для розправи, приводу твердити, нібито ми порушуємо громадський порядок, кидаємо країну в хаос. «Демонстрацію тракторів» ми почали після збирання врожаю. Автомашини поставили на узбіччях доріг, щоб не заважати нормальному рухові, а трактори — в полі, поряд із шосе, щоб нас не звинуватили в псуванні асфальту. Усім, хто проїжджав дорогою, роздавали листівки з нашими вимогами. Поставили намети. Жінки й діти приносили їжу. Все це — під дулами автоматів цивільної гвардії. Але ми не допустили жодного інциденту, жодної сутички. Більше того, було чимало випадків, коли гвардійці починали з нами розмови, не приховували своєї симпатії до нас.

І так не тільки в Андалузії, а по всій країні. Ми відчули, що можемо діяти організовано в масштабах цілих провінцій. А втім, відчули це не тільки ми. Врешті-решт уряд визнав наші вимоги справедливими й законними...

«Демонстрація тракторів» була одним з епізодів боротьби, в результаті якої власті Мадріда змушені були прискорити ліквідацію франкістських порядків, легалізувати партії та профспілки, звільнити багатьох політв'язнів. І після цього в Іспанії ще мали місце гострі й драматичні моменти, ще не раз ультра намагалися спровокувати заворушення, але саме осінь 1976 року дала вирішальний поштовх нинішньому розвиткові подій.

Починається підйом на перевал Деспеньяперрос. Навкруги вже гори. Десь тут — найпівденніша точка мандрів Дон Кіхота, ущелина, в якій він каявся і писав послання Дульсінеї.

Хоакін говорить, і мене вражає чітка метафоричність його мови:

— Батько мій загинув стоячи. А я, як і всі ми, прожив сорок років на колінах. Ми довго підводилися, нас буде дуже важко поставити на коліна. Але тепер ми будемо діяти так, щоб нам і не довелося знову вмирати стоячи.

Ламанча залишилась позаду. Попереду — Андалузія...

Ламанча—Москва

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

АНГЛІЯ

Керівництво лейбористської партії опублікувало заяву, в якій вказується на драматичну ситуацію, що склалася в англійському мистецтві внаслідок стрімкого зростання безробіття в країні. «Становище в нашому образотворчому мистецтві, — мовиться в заяві, — вкрай тяжке: більшість художників, отримавши освіту, змушені заробляти на життя в царинах, далеких від мистецтва».

БОЛГАРІЯ

Болгарію справедливо називають країною музеїв — їх тут понад шістсот. Лише в Софії двадцять картинних галерей і музеїв, з яких десять літературно-меморіальних. Велику популярність має Софійський етнографічний музей, де зібрано шістдесят тисяч експонатів болгарського народного мистецтва.

ГРЕЦІЯ

Свою нову поетичну збірку Янніс Ріцос присвятив комуністичній молоді Греції (КНЕ). Книжка так і називається «Діти КНЕ». До неї ввійшли вірші, що оспівують революційний шлях, пройдений організацією за десятилітній період її існування.

ІТАЛІЯ

Фільм «Сімейний портрет в інтер'єрі» Вісконті вийшов на екрани вже по смерті видатного кінорежисера. У фільмі розповідається про крах усталеного й затишного світу старого професора-мистецтвознавця (Берт Ланкастер), в яке різко й грубо вривається реальне життя.

* * *

З нагоди двохсотої річниці заснування оперного театру «Ла Скала» колектив його підготував найбільший в історії театру репертуар: якщо раніше сезон тривав до травня, то цього року він закінчиться 31 грудня. Перше місце в репертуарі займають твори Верді, оперою «Дон Карлос» якого розпочався сезон, виконуватимуться також твори Моцарта, Чайковського, Стравінського.

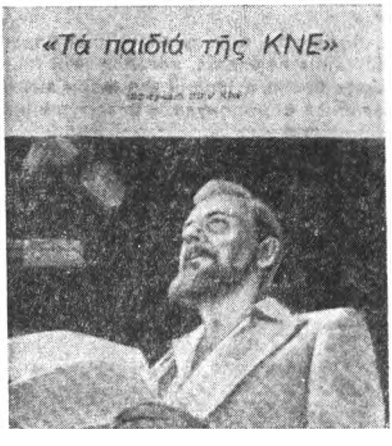

Нова книжка Я. Ріцоса.

КОЛУМБІЯ

Габріель Гарсіа Маркес очолив колумбійський національний комітет по підготовці до XI Всесвітнього фестивалю молоді та студентів у Гавані.

Габріель Гарсіа Маркес.

МЕКСІКА

Карлос Фуентес одержав одну з найвищих літературних премій у Латинській Америці — премію імені Ромуло Гальєгоса, яка присуджується один раз на п'ять років. До Фуентеса цією премією були відзначені лише два літератори — Маріо Варгас Льйоса та Габріель Гарсіа Маркес.

* * *

Відомий режисер іспанського походження Луїс Бунюель, що живе у Мексіці, став лауреатом мексіканської Національ-

ної премії в галузі науки та літератури — однієї з найпочесніших премій країни.

НДР

Симфонічний оркестр Берлінського радіо під керівництвом Гейнца Регнера і Вольфа-Дітера Хаушільда — один з найбільших музичних колективів республіки — з успіхом гастролював у Федеративній Республіці Німеччини. Концерти проводилися перед робітничою аудиторією на запрошення Німецької комуністичної партії.

ПОЛЬЩА

Завершилися зйомки багатосерійного телевізійного фільму «Польські шляхи», в якому відтворено трагічні роки фашистської окупації країни. Режисер фільму Януш Моргенштерн, розповідаючи представникам преси про свою нову працю, зазначив: «Чому я обрав період 1939—1943 років? Річ у тім, що про початок війни, про зіткнення з жахом фашизму, про те, як люди жили в умовах окупації, сказано в кіно ще порівняно небагато... Я прагнув дати широку картину суспільного життя, показати тогочасну єдність, солідарність народу, який самовіддано допомагав борцям підпілля».

Кадр з фільму «Польські шляхи».

* * *

До 70-річчя з дня народження та 50-річчя поетичної творчості Станіслава Ришарда Добровольського у видавництві «ПІВ» вийшла збірка його поезій «Лірика 1926—1976». «Трибуна люду» з цього приводу пише: «Книжка дає читачеві можливість простежити розвиток творчості цього автора. Він є одним з видатних творців не тільки сучасного пролетарського революційного вірша, а й поезії ліричної, що виросла на грунті найкращих традицій польської поезії».

США

Кінорежисер Сідней Поллак та Мері Хемінгуей розпочали на Кубі підготовку до створення фільму, присвяченого життю Ернеста Хемінгуея.

Мері Хемінгуей.

* * *

Барбара Коппл, режисер відзначеного премією Оскара фільму «Графство Харлан», в основу якого покладено страйк американських гірників штату Кентуккі 1937 р., зробила таку заяву в пресі: «Графство Харлан» — фільм не моралізаторський, хоч усі мої симпатії на боці гірників і я виявила в ньому свої політичні переконання. Особливу роль у фільмі я відвела жінкам, що страйкують поряд з чоловіками й синами, переконують їх у необхідності дальшого опору, не боячись труднощів і поневірянь».

У планах Барбари Коппл — фільм про молоду ткалю з фабрики у Північній Кароліні. В ньому режисер хоче показати тяжкі умови праці на промислових підприємствах США.

* * *

Співак і поет Боб Ділан виступив у ролі кінорежисера, створивши фільм «Ріналь-

до і Клара», що подає детальну історію американського «бітництва», галерею портретів його речників — поетів і художників.

* * *

Режисер Кен Рассел зняв фільм «Валентіно», присвячений Родольфо Валентіно — кумирові глядачів доби німого кіно. У фільмі виразно й точно відтворений кіносвіт 20-х років, тогочасний побут Голлівуду.

ТУНІС

За допомогою археологів різних країн розпочато реставрацію давнього Карфагена, що відіграв важливу роль у становленні середземноморської цивілізації. Навколо реставрованого Карфагена буде створено величезний заповідник.

ФРАНЦІЯ

Премію імені Жіоржа Садуля за 1977 рік вручено французькому режисеру Коліні Серро за фільм «Чому б ні?» і радянському режисеру Олексію Герману за картину «Двадцять днів без війни». Ця премія щорічно присуджується за найкращий французький фільм та найкращий зарубіжний, що їх зняли молоді кіномитці. Обидва фільми демонструвалися під час Тижня критики в Каннах, де здобули високу оцінку преси й глядачів.

* * *

У видавництві «Галлімар» вийшов фотоальбом Ж.-Л. Рабо, присвячений Луї Арагону. Десятки фотознімків створюють переконливий і своєрідний образ уславленого письменника.

* * *

Французьке телебачення створило фільм, присвячений видатному мартініканському поетові і політичному діячеві Еме Сезеру (режисер С. Мальдорор).

ФРН

Роман «Дівоча війна» Манфреда Білера— розповідь про долю трьох дівчат із пересічної буржуазної родини, які в умовах нацистського режиму марно намагаються сховатись від життя,—нещодавно був екранізований кінорежисерами Бернгардом Зінкелем і Альфом Бруштеліном. За словами кінорежисерів, у своєму фільмі вони намагались розповісти про одвічне намагання людини знайти вірну стежку в житті (одна із сестер, зрештою, стає учасницею комуністичного підпілля в окупованій Чехословаччині). Фільм «Дівоча війна» уже отримав три найбільші кінопремії ФРН.

* * *

Мистецька критика звертає увагу на брак інтересу публіки до авангардистських експозицій, що раз у раз організовуються у ФРН, її очевидну байдужість до «елітарного» мистецтва.

* * *

В гессенському селі Годделау зберігається велика приватна колекція речей і документів, пов'язаних з ім'ям великого німецького письменника-демократа Георга Бюхнера (1813—1837). Колекція занедбана і перебуває під загрозою знищення — вона міститься... в гаражі. Громадськість країни вимагає встановлення державної опіки над архівом.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

На кіностудії «Баррандов» режисер Іво Томан завершив зйомки спільного чехословацько - монгольського фільму «Азимут 47°». Це розповідь про групу чеських геологів, які разом з монгольськими колегами відкрили великі поклади міді в Монголії.

* * *

В музичному архіві Національного празького театру знайдено партитуру другої редакції опери Л. ван Бетховена «Фіделіо» з правками автора. Рукопис має велике значення для створення цілісного уявлення про спадщину великого композитора.

Кадр з фільму «Азимут 47°».

ЖАРКО ПЕТАН

(нар. 1929 р., Югославія)

АФОРИЗМИ

Якщо тобі трапиться закохатися з першого погляду, не забудь кинути й другий.

Кожному генералові здається, ніби він починав свою кар'єру солдатом.

Кардинальні помилки роблять не лише кардинали.

Краще бути віслюком, якого мають за філософа, аніж філософом, якого мають за віслюка.

Короткозорість — головна передумова щиросердя.

Найбільший брехун не той, хто бреше так, аж сам собі вірить, а той, кому вірять інші.

Важко сатиру писати, а ще важче її підписувати до друку.

І найабстрактніший філософ споживає конкретний хліб.

Часом людина зважується показати, що має зуби, лише тоді, коли вони в неї вже повипадали.

Усе своє життя він просидів у кріслі, та, незважаючи на це, далеко пішов.

Голос сумління здебільшого дужче лунає в повних, аніж у порожніх головах.

Я знаю, що нічого не знаю, але намагаюся, щоб про це не дізналися інші.

При народженні й після смерті всі ми маємо однакові можливості, чого не можна сказати про решту часу.

Він любив свою батьківщину лише доти, доки вона відповідала йому взаємністю.

Надто самокритичні люди звичайно боляче сприймають критику від інших.

Перше ніж податися шукати щастя, поцікавтеся, чи хтось його губив?

У шахах, наче в житті: король — у центрі всіх подій, але королева — найдужча фігура на шахівниці.

Лабіринт з браком: входів багато, виходу — жодного.

Неписьменний — людина, що краще знає таблицю множення, аніж абетку.

Колись жінки були такі дурненькі, що вдавали з себе розумних, нині вони такі розумні, що вдають із себе дурненьких.

Перевага самотності в тім, що людина принаймні точно знає, в якому вона товаристві.

Розум людини має свої межі, безмежне лише глупство.

Тридцять років тому я почав курити, щоб довести, що я чоловік, тепер з тих самих міркувань я намагаюся кинути курити.

Успіх завдав йому удару в найслабше місце — у голову.

Говорячи про майбутнє, не забувайте, що воно починається завтра.

Зі словенської переклала Марина ГРИМИЧ

«Політика», Польща.

— Надішліть, будь ласка, сантехніка...
Ні, краще завтра!

«Урзіка», Румунія.

— Пишете ви погано, але у вас є велика перевага; ви мало пишете.

«Дікобраз», Чехословаччина.

— Може, я й смішно виглядаю, але в мене налагодився непоганий контакт із власними дітьми.

«Перспективи», Польща

«Квети», Чехословаччина.

«Швайцер іллюстрірте», Швейцарія.

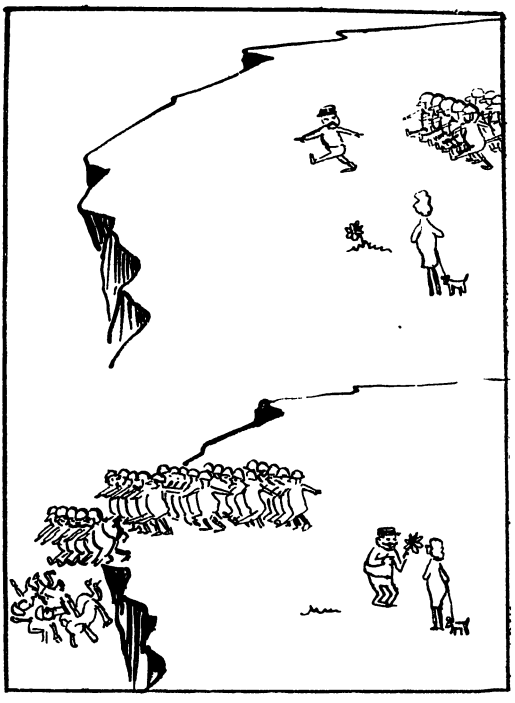

«Епока», Італія.

— В редакції, на жаль, усі зайняті. Можете самі кинути сюди ваш рукопис.

«Нойе рев'ю», ФРН.

«Штерн», ФРН

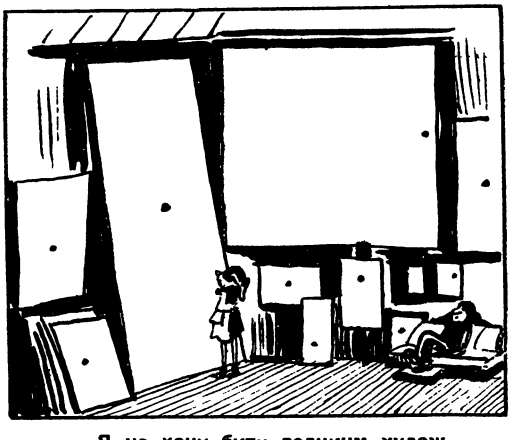

— Я не хочу бути великим художником. З мене досить і того, що я гарний художник.

«Нью-Йоркер», США.

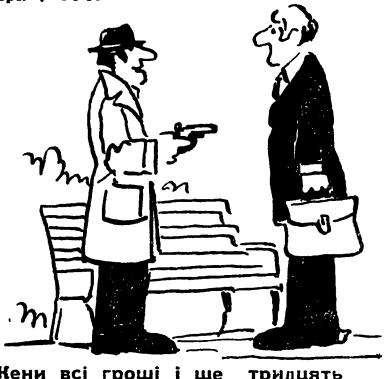

— Жени всі гроші і ще тридцять процентів надвишки на інфляцію!

«Дейлі уорлд», США

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.
Видавництво «Радянський письменник», 252133. Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 32891. Здано до набору 13. I. 1978 р. Підписано до друку. 2. III. 1978 р. Формат паперу 70×100 1/16. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,34. Тираж 66 090. Ціна 60 коп. Зам. 0215.

«ВЕСЬ МИР» № 4 1978 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19.5. Учетн.-изд. листов 20,34. Тираж 66 090. Цена 60 коп. Зак. 0215.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна». 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94

Ціна 60 коп.

17.5

ВСЕСВІТ

19

78

ІНДЕКС 74089